

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського

НАШ КРИМ

Випуск IV

Київ – 2019

THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
M.S. Hrushevs'ky Institute
of Ukrainian Archaeography and Source Studies

OUR CRIMEA

Volume IV

Kyiv – 2019

UKRAINA MILLIY ILIMLER AKADEMIYASI
M.S. Gruşevskiy adına
Ukraina arheografiya ve menbaşınaslıq institutu

BIZIM QIRIMIMIZ

IV sanı

Kiyev – 2019

УДК: 930.2:94(477.75)

НЗ7

Редакційна колегія:

д. іст. н. Г. Папакін (голова); д. іст. н., проф. В. Брехуненко; д. іст. н. І. Гирич;
д. іст. н. О. Однороженко; д. іст. н. В. Корнієнко; д. іст. н., проф. Ю. Мицик;
д. іст. н., проф. В. Піскун; д. іст., проф. Р. Ковальчик; д. іст. н. О. Маврін;
к. іст. н. Д. Бурім; к. іст. н. Д. Гордієнко (відповідальний секретар).

ISSN 2522-4654

Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qırımımız. – Вип. IV: До 100-річчя Української Революції (1917–1923) / ред. кол.: Г. Папакін (голова) та ін. – К., 2019. – 268 с. + ілл.

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 22715–12615Р від 04.05.2017)

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту
української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України (протокол № 8 від 05.12.2019)

ISSN 2522-4654

© Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України, 2019
© Автори статей, 2019

Dmytro Hordiienko

CRIMEA WITHIN OR OUTSIDE THE UKRAINIAN BORDERS

The southern border of Ukraine is, among others, very volatile and has undergone major changes over the last millennium. The problem of its definition lies primarily in the ethnocentric approach of the vast majority of conceptions of Ukrainian history, which is inherent in the Eastern European model of the modern state¹.

In this model, the unity of the nation is determined not so much by the commonality of the territory of residence as by the commonality of origin, language, traditions, etc. Despite the fact that the most prominent Ukrainian historian M. Hrushevsky in his “History of Ukraine-Rus” paid considerable attention to the ancient Crimea² and the whole section of the Crimean Khanate, Crimea remained an external counterpart to Ukrainian history.

The Crimean question was complicated by the image of the Crimean Khanate³ created by Russian historiography as the timeless enemy of Russia⁴, thus it justified the conquest of the Crimea at the end of the eighteenth century as a forced measure to end the “predatory” campaigns of the Crimean Tatars on Russian lands. Ukrainian historiography followed the Russian standpoint and also until recently presented the Crimea as the antagonist, the enemy of Ukraine⁵. It took time to become aware of the common interests of Ukraine and the Crimea. It was Russia’s military aggression against Ukraine in 2014 with the occupation and alienation of the Crimea that intensified the attention of Ukrainian historians to the Crimea. Various collections of scientific articles⁶, mono-

¹ See: A. SMITH, *National Identity*, Reno; Las Vegas; London, 1991, p. 8–15.

² М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.*, К. 1994, т. I: *До початку XI віка*, с. 84–151.

³ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.*, К. 1993, т. IV: *XIV–XVI віки – відносини політичні*, с. 292–337.

⁴ See: В. СЕРГІЙЧУК, *Український Крим*, вид. 3-є, доповнене, Вишгород 2016, с. 43–44.

⁵ See, for example: М. ДРАГОМАНОВ, *Про українських козаків, татар та турків*, К. 1876, 69 с.

⁶ For example: *Крим від античності до сьогодення: Історичні студії*, відп. ред. В. СМОЛІЙ, К. (Інститут історії України НАН України) 2014.

graphs⁷, and collections of sources from the history of the Crimea⁸ began to be actively published. At the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies the annual scientific conference “Crimea in the history of Ukraine” has been started, based on the materials of which the “Our Crimea”⁹ annual edition is published.

Russia’s occupation of the Crimea in 2014 is the first case of invasion in post-war Europe. Russia’s act of aggression against Ukraine is a gross violation of the Yalta-Potsdam system of international relations, the foundations of which were laid out in Yalta, Crimea, at a conference of the countries of the anti-Hitler coalition of Great Britain, the USA and the USSR on February 4–11th, 1945, when the decision to form the Organization of the United Nations was made. The bitter fact is that in 2014 the aggressor country against Ukraine was Russia – the successor country of the USSR, a permanent member of the UN Security Council and one of the guarantors of the 1994 Budapest Memorandum. Thus, the problem of occupation and reoccupation of the Crimea came onto the international level and only at that level, it can be solved. Thus, the Crimean theme is actualized in world historiography¹⁰.

Despite a significant increase in interest to the “Crimean” topic, the ethnocentric approach remains dominant in determining the affiliation of the Crimea. However, even with this approach, it can be noted

⁷ For example: С. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Л. ЯКУБОВА, *Кримський вузол*, 2-е вид., К. (Кліо) 2019.

⁸ *Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015). Збірник документів і матеріалів*, Друге видання, упоряд.: О. Г. БАЖАН, О. В. БАЖАН, С. М. БЛАЩУК, Г. В. БОРЯК, С. І. ВЛАСЕНКО, Н. В. МАКОВСЬКА, К. (ТОВ “Видавництво «Кліо»”) 2016.

⁹ *Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qırımımız*, вип. 1–3 (2015–1917).

¹⁰ See, for example: GWENDOLYN SASSE, *The Crimea Question. Identity, Transition, and Conflict*, Cambridge (MA: Harvard UP) 2007; GWENDOLYN SASSE, *The Crimean issue*, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 12:1 (1996): 83–100; DAVID R. MARPLES and DAVID F. DUKE, *Ukraine, Russia, and the Question of Crimea*, *Nationalities Papers*, 23:2 (1995): 261–289; MIKHAIL SMIRNOV, *Like a Sack of Potatoes. Who Transferred the Crimean Oblast to the Ukrainian SSR in 1952–54 and How It Was Done*, *Russian Politics & Law*, 53 (2015) – Issue 2: *Russian Views of Ukrainian Crisis: Part 2. Legal and Political Ramifications*: 32–46; PAUL ROBERT MAGOCSI, *This Blessed Land: Crimea and the Crimean Tatars*, Toronto (University of Toronto Press) 2014; KERSTIN S. JOBST, *Geschichte der Krim: Iphigenie und Putin auf Tauris*, Berlin (De Gruyter Oldenbourg) 2020, etc.

that the Ukrainian ethnos / pro-ethnos covered the whole territory of modern Ukraine already in ancient times. Today the southern border of Ukraine, in particular in the Crimea, is determined by the coastline of the Black and Azov seas and the boundary of territorial waters of Ukraine. Thus, in the Crimea, the question arises as to whether or not the peninsula belongs to Ukraine, in particular, the vicissitudes of its joining Ukraine.

The formation of Eastern European political nations was actualized by the First World War, which led to a series of national revolutions in Eastern Europe and the emergence of new nations. The formation of the Ukrainian modern nation took place in the crucible of the Ukrainian Revolution, within which the Crimean Tatar national movement also unfolded. It was the strengthening of Ukraine and Crimea during the revolution that forced Moscow to recognize the existence of a separate Ukrainian nation and the right of the Crimean Tatars for self-determination. In the future, the existence of the UNR government in exile will guarantee the existence of the USSR and will subsequently lead to the restoration of state independence of Ukraine in 1991. Having lost a numerical advantage in the population of the Crimean peninsula, having suffered a devastating defeat in an attempt to revive its own statehood in the form of the Crimean People's Republic, the Crimean Tatar movement has been transformed from the desire to gain an independent state to autonomy within Ukraine.

Thus, there are three key stages in the issue of Crimea's membership of Ukraine: 1) the years of the Ukrainian Revolution – the establishment of a dialogue between Ukrainian and Crimean Tatar leaders. Transformation of ethnocentric approach towards territorial issues in defining the borders of Ukraine; 2) The transfer of the Crimean region to the USSR without taking into account the views of the indigenous people – the Crimean Tatars, who were deported outside the peninsula at that time; and 3) the Crimean issue in the years of political independence of Ukraine since 1991. Documentation sources, personal sources, non-fiction and historiographical sources are the source base. Unfortunately, the Archive of the Autonomous Republic of Crimea is not available today due to the occupation of the Crimea by Russia, but the available sources make it quite possible to study the issue raised.

It should be noted that in the case of the Crimea, the ethnocentric approach has its own peculiarities. It is the only region in Ukraine that has undergone several waves of cynical and catastrophic interference by ethnic Russian authorities in the course of the last 200 years. Moscow has succeeded in breaking the burden of generations for all without exception of the Crimean ethnic groups, which was especially threatening in the Soviet period, with a Communist Party policy aimed at erasing nations and merging them into a single Soviet, Russian nation. National phobias to other ethnic groups and peoples were justified by the created myth of the so-called Great Patriotic War, led by the hegemon people – the Russians. Thus, the Ukrainian humanities face a difficult task aimed not only at reviving historical justice, but also at forming Crimean identity in the Ukrainian space on grounds that are not typical for such processes in world practice.

The presence of Pro-Ukrainian ethnic group in the Crimea has been recorded since the middle of the first millennium¹¹. The Slavic monuments found in settlements in the Crimea bear the closest analogy to the monuments of the Middle Dnieper, known since the times of Kyivan Rus. Especially widely the Ukrainian ethnic element spread in the Crimea during the late Middle Ages, the Ukrainian quarters were in most of the major cities of the Crimea¹². The Mongol invasion, the formation of the Crimean ulus and the transition of Ukrainian lands to the Grand Duchy of Lithuania also marked the first political milestone between princely Ukraine and Crimea. The Prince of Kyiv, Semen Olelkovych, defined the border with Crimea as follows: “from the Murafa river that flows into the Dniester to the confluence of the Dniester into the sea, and from there to the mouth of the Dniester estuary and then the border passed through Ochakiv up to the Dnieper estuary, and from the mouth of the Dnieper to the Tavan and beyond ... up Samara, up to the Don and from the Don to the Tykha Sosna”¹³. With the formation of the Crimean Khanate (1427) and the establishment of the Ottomans on the

¹¹ П. НАДИНСКИЙ, *Очерки по истории Крыма*, Симферополь (Крымиздат) 1951, ч. 1, с. 47.

¹² С. МАЩЕНКО, *Українці в Криму: етнодемографічні аспекти (VIII–XX століття)*, Етнічна історія народів Європи, К. 1999, с. 42.

¹³ *Акты, относящиеся к истории Западной Руси*, Санкт-Петербург 1851, т. 2, с. 98.

southern coast of Ukraine, the border between Ukraine and the Crimea was not stable, forming a kind of frontier that existed until the end of the 18th century – the first Russian annexation of the Crimea.

The contact zone created by the Cossacks and Tatars contributed to the confusion of the population, both on the Ukrainian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth and in the Crimea. In the 17th century we had numerous Tatar quarters in Ukrainian cities¹⁴, and in the Crimea a significant percentage of the population were ethnic Ukrainians, which was noted by Turkish traveler Evlie Chelebi in 1666¹⁵.

With the formation of the Cossack Republic – the Hetmanate under Bohdan Khmelnytsky, the Crimea became a strategic ally of the Hetmanate at first. Hetman Ivan Mazepa made the first attempts to include in the Cossack Republic the Black Sea coast, which directly affected the interests of the Crimean Khanate. However, the Poltava catastrophe in 1709 dramatically changed the deployment of forces in the region and for the last time activated the Cossack-Crimean Union, the most striking expression of which was the existence of Oleshkiv Sich on the lands of the Crimean Khanate (1711–1734). The provision of the relevant acts by the Crimean khans to the Cossacks for staying on the lands of the khanate in the future became the legal basis for the expansion of the Ukrainians onto the lands of the Black Sea region and the Azov region¹⁶. This expansion became particularly active after the 1740s.

The Union of Hetman's Ukraine and the Crimean Khanate was also enshrined in the Ukrainian Constitution of 1710. The Constitution clearly defined the western and eastern borders of Ukraine, with Poland and Russia respectively. A separate third section was devoted to relations with the Crimea. However, it only declared allied and friendly relations with Khanate, in no way defining the border lines between the two states¹⁷.

¹⁴ О. САВЧЕНКО, *Локалізація "татар-осадників" на землях Правобережної України в XVI–XVII ст.*, Українознавство, 1(58) (2016): 89–96.

¹⁵ Е. ЧЕЛЕБИ, *Книга путешествий. Походы с татарами и путешествие по Крыму (1641–1667)*, Симферополь 1996, с. 172.

¹⁶ В. ГРИБОВСЬКИЙ, *Запорожці та їхні тюркські сусіди у міжвоєнний період (1740–1768 рр.)* [ін.:] В. БРЕХУНЕНКО, В. ГРИБОВСЬКИЙ, Ю. МИЦИК, В. ПІСКУН, І. СИНЯК, І. ТАРАСЕНКО, *Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст.*, за ред. В. БРЕХУНЕНКА, К. (ІУАД) 2018, с. 216.

¹⁷ *Договори і постанови*, упоряд. О. АЛФЬОРОВ, К. (Темпора) 2010, с. 45–47; латинський текст: с. 118–119.

The first demarcation of the border was carried out in 1713–1714 on the basis of the Russian-Turkish Adrianople Treaty. On the Left Bank, the border ran between the mouths of the Oryl and Samara rivers to the Don River. This border remained in force until the Russian-Turkish War of 1735–1739. It is noticeable that in defining the demarcation line, the Russian side categorically refused to demarcate the border, which gave it the opportunity to interpret the demarcation line later in its favour. Only the clear position of the Ottoman representative made it possible to clearly define the border on the left bank of the Dnieper. On the Right Bank, the border between Poland and the Crimean Khanate was determined by the Russian-Turkish Treaty of 1719, but no clear demarcation line was also drawn¹⁸. This made it possible for Warsaw, with the support of Russia, to immediately move towards the regaining its authority over the entire Right Bank of Ukraine.

Therefore, only as a result of the Russian-Turkish War of 1735–1739, when the Crimea was first occupied by Russian troops, the first demarcation of the border between Ukraine (Hetmanate) and the Crimea according to the Baghdad Peace (September 18th, 1739) was established. All parties sought to establish a stable border for the long term. It was decided to isolate the buffer zone and visually mark the border line. The relevant Russian-Turkish commission identified the border line marked with visual signs: mounds, bunkers, etc. The border between the Hetmanate and the Crimean Khanate passed along the rivers Berda and Konkha before flowing into the Dnieper, then down the Dnieper to the mouth of the river Kamianka, then up the river bed to the Polish border at the confluence of the Kodyma River into the Southern Bug River¹⁹. Therefore, a large Ukrainian ethnic enclave remained on the territories governed by the Crimean Khanate – Khanska Ukraïna (the territory of the present Odessa oblast of Ukraine) with its center in Balta.

¹⁸ В. ГРИБОВСЬКИЙ, *Міграції українського та тюркського населення в умовах стабілізації державних кордонів у 1711–1741 рр.* [ін.] В. БРЕХУНЕНКО, В. ГРИБОВСЬКИЙ, Ю. МИЩИК, В. ПІСКУН, І. СИНЯК, І. ТАРАСЕНКО, *Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині ХХ ст.*, за ред. В. БРЕХУНЕНКА, К. (ІУАД) 2018, с. 163–164.

¹⁹ *Инструмент разграничения земель между Россиею и Портою в 1742 году, Записки Одесского общества истории и древностей*, т. 2 (Одесса, 1852): 834–835; В. ГРИБОВСЬКИЙ, *Міграції українського та тюркського населення в умовах стабілізації державних кордонів у 1711–1741 рр.*, с. 187–188.

The first Russian annexation of the Crimea was a direct consequence of the Russian-Turkish war in 1768–1774. It is noteworthy that at first, Petersburg did not seek to include the Crimea and the Ukrainian Black Sea coast into the empire. As early as 1770, Russia pursued the goal of creating puppet independent states from the Crimean Khanate and the Nogai Horde. The guarantee of Russia's position in the region should be transferring one of the ports on the Crimean coast under the authority of the Russians²⁰. However, the absolute victory of Russia in the war with Turkey dramatically changed the plans of St. Petersburg. Thus, a full annexation of the Crimea by the Russian Empire was enshrined in the manifesto of Catherine II on April 8th, 1783²¹. Since that time, *de jure* and *de facto*, Ukraine and the Crimea have been part of one political body – the Russian Empire. Initially, the Crimea joined the governorate-generals, covering the whole of southern Ukraine. The official status of the Crimea was affixed to Catherine II's manifesto of February 2nd, 1784. According to this manifesto, the Crimea was part of the Katerynoslav and Tavria governorate-generals (now the city of Dnipro) until its population was increased and the corresponding institutions were created, that will allow to allocate the Crimea into a separate province²². The Crimean Khanate and other political entities under its rule were liquidated. As a result of the administrative reform of 1796, the Crimea became part of the Novorossiysk province, which in turn was divided into three provinces in 1802, the Tavria province among them. In 1822, they were subordinate to the governor-general of Novorossiysk in military terms²³.

By 1783, 92% of the Crimean population was made up of Crimean Tatars. However, immediately after occupation, most of its inhabitants left the Crimea, emigrating mainly to the Ottoman Empire²⁴. At that

²⁰ *Архив Государственного совета*, Санкт-Петербург 1869, т. I: *Совет в царствование императрицы Екатерины II (1768–1796)*, с. 43–45.

²¹ *Полное собрание законов Российской империи*, т. XXI, Санкт-Петербург, 1846, с. 898.

²² *Полное собрание законов Российской империи*, т. XXII, Санкт-Петербург 1847, с. 18.

²³ С. КУЛЬНИЦКИЙ, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 42.

²⁴ С. СЕКИРИНСКИЙ, *К вопросу о заселении Крыма в конце XVIII века*, Известия Крымского педагогического института, Симферополь 1956, т. XXII, с. 74.

time, the population of the Crimea was reduced four-fold. There was an acute problem of populating the peninsula. Although Potemkin favoured the Russians “for the sake of strengthening Russia and the Russification of the annexed regions”²⁵, the former migrants became the first settlers. This was due to the fact that the Cossacks and the Crimean Tatars created a common socio-cultural space, knew each other’s language, and were well acquainted with the peculiarities of the climate, landscape, etc. of the Crimea. Already in 1787, peasants of Ukrainian provinces were granted the right to settle in the Crimea, which caused the influx of migrants from Kyiv, Chernihiv, Novgorod-Siversky, Kherson and Katerynoslav provinces²⁶. Instead, as Volodymyr Sergiichuk noted, in a hundred years’ time Russians did not integrate in the Crimea²⁷. On the other hand, the Russians themselves have treated and continue to treat the Crimea as a conquered country, behaving on the peninsula as conquerors.

The next stage of a fundamental change in the demographic and ethnographic situation in the Crimea took place after the Crimean War. During 1860–1863, about 200,000 Crimean Tatars moved to Turkey from the Crimea, accounting for about half of the entire nation²⁸. Administratively, they came from the Russian lands, but a significant percentage of it was also Ukrainian population. The resettlement of the latter was facilitated by the proximity of the territories and the accession of the Crimea together with the South of Ukraine into one Tavria province. Thus, in 1914, in the rural area of the Crimea, the share of the Ukrainian ethnic group was 65 %, and Russian – 12 %²⁹. In the cities, Ukrainians made up only 10.4 % of the population, conceding not only to the Russians but also to the Crimean Tatars and Jews. The most urbanized ethnic group, 97 % of whom already at the end of the 19th century lived in cities, were Russians. However, the problem was that nationality was usually fixed by language or religion. The inhabi-

²⁵ *Известия Таврической ученой архивной комиссии*, 7 (1889): 91.

²⁶ Б. КОРОЛЕНКО, *Приєднання та колонізація Криму кінця XVIII століття: український аспект*, Крим в історичних реаліях України: Матеріали наук. конф., до 50-річчя входження Криму до складу УРСР, К. 2004, с. 96.

²⁷ В. СЕРГІЙЧУК, *Op. cit.*, с. 69.

²⁸ В. СЕРГІЙЧУК, *Op. cit.*, с. 74; С. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 60.

²⁹ С. РУДНИЦЬКИЙ, *Основи землезнавства України*, Л.; У. 1924, с. 215, 235.

tants of the city, regardless of their origin, were reclassified according to their language and religion. Thus, both Russians and Russian-speaking Ukrainians and Belarusians were recorded as Russians. However, even with this approach, the share of Ukrainians in the Tavria province was 50.1 %³⁰, while in the Crimea in 1917 only 12.4 % (100 thousand people) identified themselves as ethnic Ukrainians, together with the Russians they made 49.4 %, with 26.8 % of the Crimean Tatars together with the Turks³¹. The predominance of Ukrainians and Crimean Tatars in rural areas will influence the further development of the Ukrainian and Crimean Tatar political movement in the Crimea.

Remembering the Eastern (Crimean) war of 1853–1856, it should be noted that the vast majority of the Russian army and the Black Sea Fleet were staffed by Ukrainians. Almost all supplies of the Russian army were provided by the forces and resources of Ukraine. All Russian Army hospitals were located in Ukraine³². On the other hand, the political circles of the Allies the issue of establishing independent Ukraine in case of a complete victory over Russia was raised. As part of the allied troops, the Ukrainian Cossack units of Michal Czajkowski also acted against Russia³³.

Russia's defeat in the Crimean War led to transformational processes in the empire, in particular the construction of two powerful industrial complexes in the Urals and southern Ukraine. The South Ukrainian complex included the Dnieper-Donetsk region and the Crimea. Thus, starting from the second half of the 19th century the Crimea made

³⁰ Б. КОРОЛЕНКО, *Op. cit.*, с. 88–89.

³¹ Г.М. БУРОВ и др., *История Крыма с древнейших времен до наших дней (в очерках)*, Симферополь 2006, с. 285.

³² В. МОЛЧАНОК, *Кримська війна 1853–1856 рр.: український рахунок*, Крим від античності до сьогодення: Історичні студії, відп. ред. В. СМОЛІЙ, К. (Інститут історії України НАН України), с. 347–363; А. СКРИПНИК, *Участь населення правобережної України у розбудові військової інфраструктури та постачанні продовольчих і матеріальних ресурсів до Криму (1799–1855 рр.)*, Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qırımımız, вип. 2 (2016): 76–82, etc.

³³ М. HANDELSMAN, *Українська політика кс. Адама Czartoryskiego przed wojna Krumtska*, Warszawa 1936; В. ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ, *Представник польського консерватизму Міхал Чайковський як учасник Кримської війни (До реконструкції історичної перспективи проблеми)*, Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qırımımız, вип. 2 (2016): 67–75, etc.

one economic integrity with mainland Ukraine³⁴. For example, almost all trade turnover of Tavria province was conducted by Crimean merchants. The Crimea was further anchored to Ukraine when in 1870 a railway was laid connecting the Crimea with the Dnieper economic region, bringing the Crimea to the domestic market of Ukraine, and giving the Ukrainian industry an exit to the Crimean Black Sea ports³⁵.

The vicissitudes of the Crimea's accession into Ukraine during the Ukrainian Revolution

The formation of the modern Ukrainian nation, in particular the formation of modern political borders of Ukraine, is connected with the events of the Ukrainian Revolution (1917–1923). The revolutionary movement covered almost all the ethnographic lands of Ukraine, including the Crimea.

The Ukrainian Central Rada, formed in Kyiv in March 1917, gradually took over full power over Ukraine. One of the urgent tasks of the Central Rada and the General Secretariat – the Ukrainian government – was the issue of defining Ukraine's borders. At first, the Central Rada declared as the purpose of its activity the acquisition of national-territorial autonomy, within the ethnic borders of Ukraine, as Mykhailo Hrushevsky directly wrote: “Ukrainians want the Ukrainian lands of the Russian state (we are talking about them without touching the issue of unification of all Ukrainian lands) form one area, one national territory. Provinces, therefore, should be mainly or completely Ukrainian provinces”, while “non-Ukrainian counties and parishes should be cut from them”³⁶.

At that time, the Crimea, consisting of 5 counties (Yevpatoria, Perekop, Simferopol, Theodosius, Yalta) was part of the Tavria province, which also had three mainland counties: Berdyansk, Dnipro and Melitopol. By ethnic composition, according to the 1897 census, the Tavria

³⁴ See: Р. КОВАЛЬНИК, *Україна до і після Кримської війни*, Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qırımımız, вип. 2 (2016): 10–24.

³⁵ Т. ЛАЗАНСЬКА, *Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.)*, К. 1999, с. 7–15.

³⁶ М. ГРУШЕВСЬКИЙ, *Якої ми хочемо автономії і федерації*, Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського, упоряд. А. П. ДЕМИДЕНКО, К. (Веселка) 1992, с. 121.

province consisted predominantly of Ukrainians – 42.2 % (611 121 people), compared to 27.9 % of Russians³⁷. However, the dominance of Ukrainians was ensured by the absolute dominance of Ukrainians in the mainland counties of the province. In the Crimean counties, as noted, either the Russians or the Crimean Tatars prevailed numerically (59.0 % in the Sevastopol district).

Despite such an ethnic palette, at first the Central Rada actually included the entire Tavria province as part of the prospective Ukrainian autonomy³⁸. However, the Provisional Government, which was taken by surprise by the formation of the Central Council, delayed the issue of defining the boundaries of the competence of the Central Council. At first, the Ukrainian National Council in Petrograd, which considered the Central Rada itself as its representative body in the province and tried to restrict the Ukrainian autonomy by the ethnographic borders of the Ukrainian population's settlement, tried to carry out its independent policy³⁹. Considering the position of the Ukrainian National Council in Petrograd, the Central Council in its instructions to the delegation to negotiate with the Provisional Government on Ukrainian autonomy, the formation of a regional council and the appointment of a regional / Ukrainian commissioner did not clearly delineate the boundaries of Ukrainian autonomy⁴⁰. Obviously, at this point, the delegation had to leave the negotiating situation. However, on June 3rd, 1917, the Provisional Government rejected by telegramme all the claims of the Central Council. Only with the deployment of the Ukrainian movement, its militarization forced the Russian government to negotiate with Ukraine. Thus, the second stage of negotiations with the participation of the Ministers of the Provisional Government A. Kerensky, M. Tereshchenko and

³⁷ С. Чорний, *Національний склад населення України в ХХ сторіччі. Довідник*, К. (ДНВП “Картографія”) 2001, с. 28–31.

³⁸ See: І.С. ІВАНОВА, *Крим в політиці Української Центральної Ради щодо визначення та формування території України*, Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: “Юридические науки”, т. 26(65) (2013), № 2, ч. 1, с. 39–40.

³⁹ *Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали*, упоряд.: В. ВЕРСТЮК (керівник) та ін., К. (Вид-во імені Олени Теліги) 2003, с. 256.

⁴⁰ І.С. ІВАНОВА, *Op. cit.*, с. 41.

I. Tsereteli took place in Kyiv. One of the negotiation issues was the issue of defining the ethnographic boundaries of Ukraine. At the same time, representatives of the Provisional Government in Kyiv *de facto* recognized the Tavria province as a part of the Ukrainian ethnographic territory⁴¹, and therefore also in the Ukrainian autonomy.

The Ukrainian national movement that was unfolded in the Crimea also raised the issue of the Crimea's joining Ukraine. Most sailors and officers of the Black Sea Fleet, based in Sevastopol, were made up of ethnic Ukrainians. Already in March 1917, the "Kobzar" group organized a meeting of Ukrainian sailors, at which the Sevastopol Ukrainian community was formed, headed by V. Liashchenko. Subsequently, the Social-Revolutionary Black Sea community began to work. The second meeting of the Ukrainian Black Sea Community, held in early April of the same year, called for Russia's proclamation of a democratic republic, giving Ukraine broad autonomy within it⁴². At that time, the initiative was for the military and already at the first Military Congress held in Kyiv on May 18–25, delegates recognized that the Black Sea Fleet should belong to Ukraine⁴³. Thus, on June 26, 1917, at the Fifth Session of the Central Rada, the Chairman of the Sevastopol Ukrainian Community, V. Liashchenko, called for special attention to be paid to the Black Sea and the Black Sea Ukrainian communities⁴⁴. In all cities of the Crimea centers of Ukrainian political parties began to emerge, in their programs they raised issues such as the right of each nation for self-determination⁴⁵.

Therefore, despite the discussion on the incorporating the Crimea into Ukraine, in whole or in part, the representative of the Tavria province became Yu. Dezhur-Zhurov⁴⁶ (although it had been planned to include

⁴¹ О.Б. Куддлай, *Переговори Центральної Ради і представників Тимчасового Уряду (28–30 червня 1917 р.)*, Український історичний журнал, 6 (1999): 50.

⁴² А. ІВАНЕЦЬ, *Кримський вектор політики Української Центральної Ради*, Культура народів Причорномор'я, 3 (Сімферополь 1998): 144; В. СЕРГІЙЧУК, *Op. cit.*, с. 80.

⁴³ А. РУСНАЧЕНКО, *Нариси новітньої історії України*, К. 2017, кн. 1, с. 65.

⁴⁴ *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох томах*, т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р., упоряд.: В. Ф. ВЕРСТЮК (керівник) та ін., К. (Наукова Думка) 1996, с. 66; І.С. ІВАНОВА, *Op. cit.*, с. 40.

⁴⁵ С. КУЛЬНИЦЬКИЙ, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 106.

⁴⁶ *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали...*, т. 1, с. 66.

three representatives of the Tavria province). Thus, *de facto* and *de jure*, the Central Rada recognized the Crimea as part of its jurisdiction.

However, the position of the Provisional Government was not as straightforward. No official acts were signed in Kyiv during the negotiations with the General Secretariat. The position of Secretary General V. Vynnychenko was also unclear. In his report at a meeting of the Central Rada on July 1st, 1917, on the results of negotiations with the Provisional Government, he noted only 10 provinces as indisputably Ukrainian, as of the other ones, they, according to V. Vynnychenko, needed to be investigated⁴⁷. Apparently, by the latter he meant Tavria province. This ambiguous position was reflected in the main documents – the first Universals of the Central Rada, respectively, the I on June 10th and the II on July 3rd, 1917.

It was not until August 4th that the Provisional Government officially decided on the boundaries of the competence of the General Secretariat. They included the Kyiv, Volyn, Podil, Poltava and most of the Chernihiv provinces⁴⁸. The exclusion of Tavria, the east and the south of Ukraine from the jurisdiction of the Ukrainian government was explained by economic factors, because in that region “all Donetsk coal and Kryvyi Rih iron ore basin and all metallurgical plants of southern Russia” were located⁴⁹. It was this part of the Ukrainian lands that created the material base for the modernization of the economy of the Russian Empire. The same factor contributed to increased assimilation processes for the benefit of the Russian nation in Eastern and Southern Ukraine⁵⁰. The famous Ukrainian figure Ievhen Chykalenko in September 1917 emphasized that such Ukrainian cities as Odessa, Kherson, Rostov and Sevastopol “will remain Russian for a very long time, because Jews and Armenians, together with our «Malorosy (little Russians)» will strongly defend the russification of these cities and will oppose their ukrainization”⁵¹.

⁴⁷ *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали...*, т. 1, с. 152.

⁴⁸ *Ibid.*, с. 214.

⁴⁹ І.С. ІВАНОВА, *Op. cit.*, с. 42.

⁵⁰ А. РУСНАЧЕНКО, *Op. cit.*, кн. 1, с. 37–38.

⁵¹ ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО. ПЕТРО СТЕБНИЦЬКИЙ, *Листування 1901–1922 років*, К. (Темпора) 2008, с. 506.

In Ukraine, the Provisional Government's instruction was seen as limiting the territory of autonomy. It is noteworthy that at a meeting of the Central Rada on August 9th, 1917, the representative of the Crimea Khrystych protested against the "annexation of the Taurian lands by the Provisional Government"⁵². However, despite the protest, 227 members of the Council voted in favour of the resolution, against were only 16, although the total number of members was 798⁵³. However, the leadership of the Central Rada, in fact, the Small Rada considered itself representative of all Ukraine, including the Crimea. Therefore, on August 8th, the mandate commission confirmed the powers of delegates from the Tavria province in the same number of 3 representatives⁵⁴.

The Bolshevik coup in Petrograd on October 25th, 1917, radically changed the policy of the Central Rada. Immediately after the coup, the Central Rada established a Committee for the Protection of the Revolution, whose power extended onto the Tavria province⁵⁵. The overthrowing of the Provisional Government provided the Central Rada with the legal basis to abolish the instruction on August 3rd and to extend its authority onto all Ukrainian territory. The corresponding decision was made at the meeting of the Council on October 31st. The power of the Central Council and the General Secretariat was to extend only to the mainland of Tavria, with the exception of the Crimea⁵⁶. These territorial boundaries were reiterated in the Secretariat General's notice to the Ukrainian people on November 3rd and at the Universal III of the Central Rada on November 7th, 1917⁵⁷. The Universal III actually proclaimed the formation of a separate state – the Ukrainian National Republic (UNR). Accordingly, the territories of the republic were determined by lands inhabited mainly by Ukrainians, despite the fact that from an economic point of view the Crimea constituted the whole with the mainland of Ukraine. The same borders, without Crimea, were de-

⁵² *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали...*, т. 1, с. 247; І.С. ІВАНОВА, *Op. cit.*, с. 42.

⁵³ І.С. ІВАНОВА, *Op. cit.*, с. 42.

⁵⁴ *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали...*, т. 1, с. 233.

⁵⁵ *Ibid.*, с. 364–365.

⁵⁶ *Ibid.*, с. 379.

⁵⁷ *Ibid.*, с. 391, 400.

fined in the draft Constitution of the UNR in 1918⁵⁸. Thus, at that time, ethnicity was decisive in determining boundaries. In fact, the Crimean issue remained open. However, despite such delimitation of Ukraine, on November 13th, 1917, representatives of Ukrainians and Crimean Tatars formed a joint Crimean Revolutionary Headquarters.

The unresolved Crimean issue as a legal conflict first emerged during the signing of the Brest Peace Treaty with the Central Powers. In defining the boundaries of the UNR, the Ukrainian delegation did not mention the Crimea. At the same time, on the maps of the states of the Fourth Union, the Crimea was already designated as the territory of Ukraine⁵⁹. At the time, the Russian Bolshevik government also recognized the Crimea as part of Ukraine⁶⁰. Under such circumstances, ignoring the Crimean issue was a fatal mistake of the Central Rada. It was not until the spring of 1918 that the Central Rada began to view the Crimea as an integral part of the territory of Ukraine. Thus, on April 22nd, 1918 the Ministry of Foreign Affairs informed in his telegramme the Ukrainian Ambassador in Germany V. Sevriuk about Ukrainian-German contradictions on the Crimea, emphasized the inadmissibility of German troops entering the Crimea, and announced the preparation of normalizing the Ukrainian borders, including the Crimea. A similar stance on the Crimea, as an integral part of the UNR, was expressed by the UNR ambassador to Turkey, M. Levytsky⁶¹, in a conversation with the Grand Vizier. The Ukrainian ambassador received support from Istanbul, which did not want a Muslim state to be formed in which the Crimean Tatars would not form the majority⁶². Thus, replying to the note of Moscow's protest to Berlin for occupation the Crimea by the German troops, Berlin stated that belonging of the Crimea to Ukraine or Russia should be the subject of Ukrainian-Russian negotiations. At the same time, Berlin reminded Kyiv that the Universal III had rejected

⁵⁸ *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох томах*, т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р., упоряд.: В. Ф. ВЕРСТОК (керівник) та ін., К. (Наукова Думка) 1997, с. 5.

⁵⁹ А. ІВАНЕЦЬ, *Кримський вектор політики Української Центральної Ради*, с. 144.

⁶⁰ *Українська Центральна Рада: Документи і матеріали...*, т. 2, с. 167.

⁶¹ І.С. ІВАНОВА, *Op. cit.*, с. 44–45.

⁶² А. РУСНАЧЕНКО, *Op. cit.*, кн. 1, с. 116.

the Crimea as its territory⁶³. Therefore, Ukraine was forced to relocate Bolbachan's regiment from the Crimea to the Melitopol district⁶⁴.

However, on the day of receiving the said telegramme from Turkey by M. Levytsky in Kyiv, a hetman's coup took place and Hetman Pavlo Skoropadsky came to power. Concerning the Crimean issue, the policy of the Hetman and the government of the Ukrainian State in general was a continuation of the relevant policy of the Central Rada, in which the succession of the Ukrainian state-building position during the Ukrainian Revolution was clearly revealed.

In its policy of defining Ukraine's borders, the Hetman relied not on an ethnic approach but on a territorial-state approach, which envisaged the inclusion of all Crimea and the Kuban into the Ukrainian State⁶⁵. Within a week of coming to power, Skoropadsky addressed the issue of the accession of the Crimea, and ordered the government to economically justify the need for the accession of the Crimea to Ukraine⁶⁶. However, in dealing with the Crimean issue, the Hetman had to immediately confront the German allies. On May 1st, 1918 the Crimea was fully occupied by German troops. However, the German command did not in any way coordinate its actions with the Ukrainian government. Hetman Skoropadsky said: "I do not know the plans of the Germans, in any case, with the combination available, the Germans do not mind establishing themselves there. Turkey with the Tatars also reaches out to the Crimea, but Ukraine cannot live without owning the Crimea, it will be some torso without legs. The Crimea must belong to Ukraine, on what terms, whether it be complete merging or broad autonomy, the latter should depend on the wishes of the Crimeans themselves, but we need to be fully protected from hostile actions by the Crimea. In economic terms, the Crimea cannot actually exist without us"⁶⁷. As a mi-

⁶³ С. КУЛЬНИЦЬКИЙ, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 126.

⁶⁴ Д. ДОРОШЕНКО, *Історія України 1917–1923 рр.*, Нью-Йорк 1954, т. 1: *Доба Центральної Ради*, с. 381.

⁶⁵ А. ІВАНЕЦЬ, *Кримський вектор політики Павла Скоропадського: новий підхід чи наслідування Центральної Ради?*, Студії з архівної справи та документознавства, 5 (1999): 88.

⁶⁶ Т. БИКОВА, *Уряди Криму (1917–1921 рр.). Документи*, Уряди України у ХХ ст., К. 2001, с. 269.

⁶⁷ П. СКОРОПАДСЬКИЙ, *Спогади*, К.; Філадельфія 1995, с. 262.

litary man, P. Skoropadsky was well aware of the importance for Ukraine's defense capability of the Black Sea Fleet based in Sevastopol.

On the issue of belonging of the Crimea to Ukraine, P. Skoropadsky entered into negotiations with the German command in Ukraine, and on May 10th, 1918 sent a note to the German government in Berlin on the need to subordinate the Crimea. At the same time, the issue of the accession of the Crimea was raised at a meeting of the Government of Ukraine on May 7th, 1918. As a result, the Crimean administration of the Ukrainian State was created, the first representative of which was appointed on May 21st by Rear Admiral M. Ostrogradsky⁶⁸.

However, the Germans sought to use the Crimea for their own strategic purposes. As Andriy Ivanets noted, "the Crimea was regarded by Germany as one of the important footholds for a possible strike on the Asian colonies of Britain. If this plan is successful, despite the unfavorable situation on the Western Front, Germany could count on honourable peace"⁶⁹. The Universal III of the Central Rada, which, as noted, determined the state borders of Ukraine without the Crimea, contributed to the German counteraction to Skoropadsky's Crimean policy. The Government of Ukraine had to resort to a variety of diplomatic tricks to interpret the provisions of the Universal in its favour. At the same time, Ukraine pursued the full incorporation of the Crimea into the state or the autonomous status of the peninsula within Ukraine.

In their turn, the Germans also sought to establish German autonomy in the Crimea based on local German colonists. At the German congress in May 1918 it was decided to create the German Black Sea region⁷⁰. Over time, German autonomy in the Crimea was planned to join Ukraine, but instead Kyiv was to help German colonists from other regions relocate to the Crimea. However, Berlin rejected the project, saying that "the formation of a state of German colonists in the Crimea under a protectorate would be the basis for strengthening pro-Russian sympathies on the one hand and complicating relations with Turkey on the other; that is why the Crimea had to join the Ukrainian State, which would guarantee the rights of the German people on the peninsula"⁷¹.

⁶⁸ А. ІВАНЕЦЬ, *Кримський вектор політики Павла Скоропадського...*, с. 88.

⁶⁹ *Ibid.*, с. 89.

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ С. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 134.

At the same time, the Crimean Tatar national movement, as well as the Bolshevik and Russian White Guards, were gaining momentum in the Crimea. Even before the First World War, Crimean Tatar activists began to move from the Ottoman Empire to the Crimea. The outbreak of war did not stop this relocation. Just then, in 1914, Crimean Tatar leaders such as Noman Çelebicihan and Jafar Seydamet arrived to the Crimea⁷². With the beginning of the Russian Revolution, the Temporary Crimean-Muslim Executive Committee was formed in the Crimea in March 1917, and in July 1917, the first Crimean Tatar political party, the Milliyy Firqa (People's Party), was formed⁷³.

At the very beginning of the unfolding of the revolutionary events in the Crimea, contact was established between Ukrainian and Crimean Tatar organizations, which contributed to the Central Council's rejection of its claims as for the Crimea. The Ukrainian and Crimean Tatar movements at that time combined opposition to the Provisional Government in St. Petersburg. That is why, during the negotiations on July 11th in the Interim Government delegation with the General Secretariat in Kyiv, I. Tsereteli insisted that the Central Council did not recognize and support national competitions, in particular autonomous, of other peoples of the Russian Empire⁷⁴. However, in August 1917, the leaders of the Crimean Tatars, J. Seydamet and A. Ozenbaşı, arrived to Kyiv. They had a meeting with the Chairman of the Central Rada M. Hrushevsky, the Prime Minister of the UNR Government V. Vynnychenko, the Military Secretary S. Petliura and the Secretary for International Affairs O. Shulhin. At this meeting, the Crimean Tatar delegation submitted a memorandum on the autonomy of the Crimea in future Ukraine. Ukrainian leaders have recognized Crimean Tatars as the main subject of self-determination in the Crimea⁷⁵. On September 8–15th, 1917, the Central Rada convened a backgammon congress in Kyiv, attended by 10 delegates of the Crimean Tatar delegation, which became an important point in the relationship between Ukrainians and Crimean

⁷² П.-Р. МАГОЧІЙ, *Крим: наша благословенна земля*, пер. з англ. О. Сидорчука та Н. Кушко, У. (Вид-во В. Падяка) 2014, с. 89.

⁷³ А. РУСНАЧЕНКО, *Op. cit.*, кн. 1, с. 115.

⁷⁴ О. Б. КУДЛАЙ, *Op. cit.*, с. 49.

⁷⁵ С. КУЛЬНИЦЬКИЙ, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 108.

Tatars. This congress “became a kind of impetus for the politicization and organization of the Crimean Tatar movement”⁷⁶.

The Bolshevik coup in Petrograd revived the activity of the Crimean Tatar movement. The Crimean Tatars held a Kurultai in November 1917, which established the Crimean Tatar government, the Directory headed by Çelebicihan and Seydamet. Representatives of Ukrainian parties, organizations and the Central Rada in the Crimea supported the Crimean Tatars, which made it possible for the Muslim Executive Committee to regain the Khan’s palace in Bakhchysarai. And on December 25th of the same year, the Constitution of the Crimean People’s Republic was adopted. Unfortunately, the relations between the Ukrainian People’s Republic and the Crimean People’s Republic did not become regular⁷⁷. As Valentyna Piskun notes, “this is most likely due to the fact that both republics were in an evolutionary state of becoming state institutions, and therefore were more focused on their own internal national problems. Moreover, they had to be resolved in the face of military confrontation, increasing chaos and fierce political competition”⁷⁸.

On December 25th, 1917, the Bolsheviks set up a Soviet separatist government in Kharkiv. At the same time, they began to transfer to the Black Sea Fleet the Bolshevik sailors from the Baltic Fleet, who formed a Bolshevik revolutionary committee on the night of December 29th and proclaimed the usurpation of the flaw⁷⁹. Thus, in January 1918, the Bolsheviks defeated the Crimean Tatar Directory and thus the Crimean People’s Republic. The Russians killed Çelebicihan, one of the leaders of the Crimean Tatars and in March 1918 proclaimed the Bolshevik Soviet Socialist Republic of Tavrida on the Crimean peninsula, which existed for about a month. In April 1918 the Crimea was occupied by German and Ukrainian troops. On April 25th, the Crimean UNR troops occupied Simferopol, and on April 26th, Bakhchysarai. On

⁷⁶ В. ПІСКУН, *Українська Народна Республіка і Кримська Народна Республіка: від конфронтації до пошуку шляхів відродження та моделі співіснування* [у:] В. БРЕХУНЕНКО, В. ГРИБОВСЬКИЙ, Ю. МИЩИК, В. ПІСКУН, І. СИНЯК, І. ТАРАСЕНКО, *Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст.*, за ред. В. БРЕХУНЕНКА, К. (ІУАД) 2018, с. 306.

⁷⁷ С. КУЛЬНИЦЬКИЙ, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 111–114; П.-П. МАГОЧІЙ, *Op. cit.*, с. 91.

⁷⁸ В. ПІСКУН, *Op. cit.*, с. 300.

⁷⁹ С. КУЛЬНИЦЬКИЙ, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 117.

April 30th the Black Sea Fleet raised the blue-yellow flag and recognized the UNR⁸⁰. With the overthrow of the Bolsheviks, the Ukrainian and Crimean Tatar national movements became more active in the Crimea. On May 11th, J. Seydamet returned to the Crimea to launch an independent Crimean Khanate⁸¹.

At this time, the Crimean Tatar movement focused on an ally of Germany – Turkey in foreign policy. This forced the German command and leaders of the Crimean Tatar movement to cooperate. In turn, this made the government of P. Skoropadsky to pay attention to the Crimean Tatar movement. Germany, as noted, implemented a dual policy as for Ukraine in the Crimea. On the one hand, under Brest agreements, it assisted Ukraine, on the other hand, the German administration sought under no circumstances to transfer the authority over the Crimea to Ukraine. For this purpose, the German command on June 5th, 1918, promoted the Lithuanian Tatar S. Sulkevych, known for his anti-Ukrainian policy to take the position of the Crimean prime minister. Thus, by his first act on June 6th of the same year, S. Sulkevych forbade the Crimean administrations to engage in any relations with the Government of Ukraine⁸². At the same time, Sulkevych considered only two perspectives for the Crimea: 1) creation of an independent the Crimean Tatar state and 2) the Crimea's joining Russia⁸³.

The sharp demarcation of Skoropadsky before the German administration forced the latter to delay the recognition of the Sulkevych's government, which happened only on June 25th. On the other hand, the German administration had to reassure the Hetman that it was a forced, temporary step and in the future, Germany would agree to the Crimea's joining Ukraine⁸⁴.

Skoropadsky's government was not satisfied with German assurances and by the end of June Ukraine had established a complete blockade of the Crimea⁸⁵. On the contrary to German command, Kyiv

⁸⁰ С. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 124.

⁸¹ *Ibid.*, с. 128.

⁸² А. ІВАНЕЦЬ, *Кримський вектор політики Павла Скоропадського...*, с. 89.

⁸³ Д. ДОНЦОВ, *Рік 1918*, К.; Торонто (Гомін України) 1954, с. 24.

⁸⁴ Д. ДОРОШЕНКО, *Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918)*, Л. 1923, ч. 3, с. 36.

⁸⁵ А. РУСНАЧЕНКО, *Op. cit.*, кн. 1, с. 165.

subordinated the northern regions of the Crimea, including Perekop. For the final accession of the Crimea to Ukraine, an appropriate state body – the Committee of Steppe Ukraine – was created. The blockade put the Crimea on the brink of disaster and famine. Therefore, despite previous pretentious statements, the Sulkevych's government was forced to try to forge relations with Kyiv, but in vain. He also failed to win the recognition of Germany. Eventually in September, it forced the Crimean government to turn to Germany to mediate negotiations with Ukraine. At this time, Hetman visited Berlin, where he was received at the highest level. Hetman's visit helped to resolve the issue of organizing the Ukrainian army, transferring the authority over the Black Sea Fleet to Ukraine, accession the Crimea and the Kholmshchyna. So, on September 10th, 1918, Germany demanded from Sulkevych to start negotiations on the Crimea's joining Ukraine on an autonomous basis.

The Crimean government agreed to those conditions and the Crimean delegation led by the Minister of Justice A. Akhmatovych arrived to Kyiv in late September. The Ukrainian delegation was headed by Prime Minister F. Lyzohub, Germany was represented by Prince H. Reis. During the negotiations on October 5th, 1918, Ukraine presented the conditions of the Crimea's joining Ukraine:

1. The Crimea joins Ukraine on the rights of autonomy under the sole authority of the Hetman.
2. The subjects of the Ukrainian state and the Crimea have the same rights.
3. The international policy, army and navy management belong to Kyiv.
4. The Crimean Army is formed on a territorial basis and is stationed in the Crimea in peacetime.
5. The Crimea has an autonomous government that works within the defined competencies.
6. Local laws come into force under Hetman's signature.
7. Hetman approves members of the Crimean government.
8. Customs borders are common across Ukraine.
9. The Ukrainian state shall bear all the expenses related to the maintenance of the army and navy, railways, post offices, telegraph and the like.

Instead, the Crimean delegation offered to unify the Crimea with Ukraine on a federal basis, but Kyiv categorically rejected the proposal. At that time, the negotiations stopped, but already on October 12th, the Crimean delegation accepted all the conditions of Ukraine, it only asked to postpone the signing of the agreement on the Crimea's joining Ukraine until consideration of this act by Kurultai and other Crimean national organizations⁸⁶. However, with the surrender of Germany, the resignation of Skoropadsky and the Russian occupation of the Crimea, this perspective had no longer any sense.

The UNR Directory on the Crimea continued the policy of the Central Rada and Hetman Skoropadsky. At the Paris Peace Conference, in November 1919 – January 1920, the Ukrainian delegation sought to gain international recognition of Ukraine and assist it in confronting Russia, the delegation included the Crimea and the Kuban to Ukraine (see map).

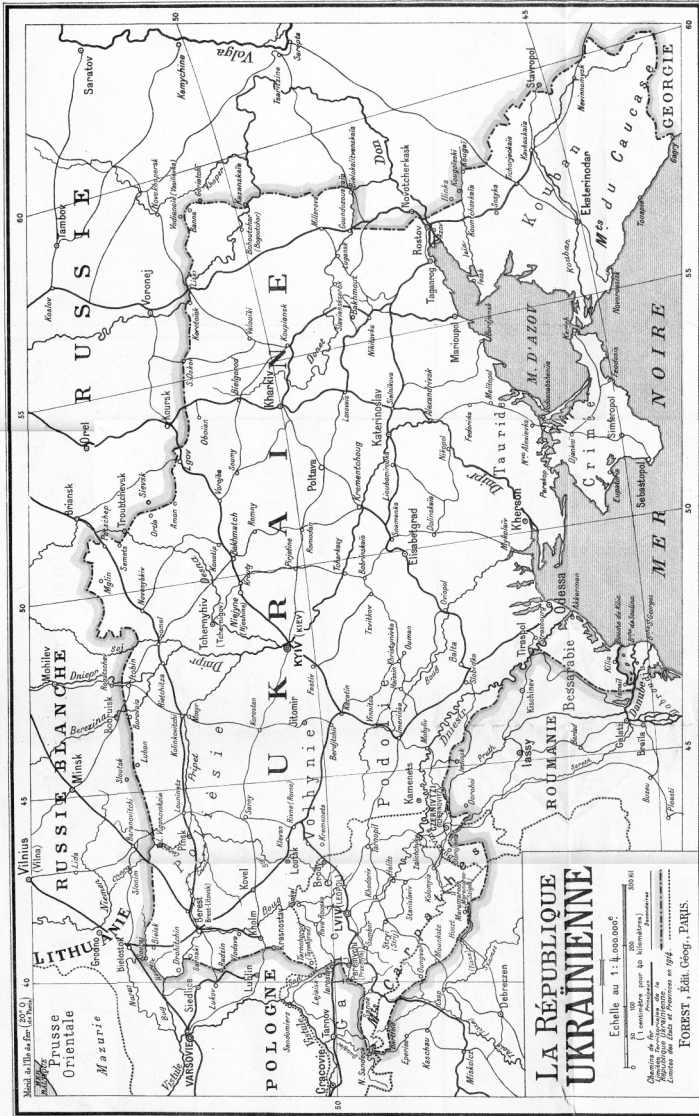
With the departure of the Germans, under agreements with the Entente, during 1919–1920 the Crimea was under the authority of the White Army. The Crimean government, led by Karaite Solomon Crimea, fully supported the idea of a united Russia, effectively siding with the White Army. However, this did not prevent Denikin from carrying out violent repression against Crimean Tatar activists in May 1919⁸⁷. And the White Guard regime did not last long, by the end of 1920 the Crimea was fully occupied by Bolshevik Russia. For some times the Bolsheviks in the Crimea were opposed by insurgent units united into the Green Army. The Greens have established links with the rebels of Kherson and Makhno, with whom they coordinated their actions in the fight against the Bolsheviks⁸⁸.

In October 1918, the Central Committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks) (Central Committee of the RCP (b)) transferred the authority over the Crimean Party Organization to the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine (CP(b)U), which administered the Crimean organization through the Odessa Branch of the For-

⁸⁶ С. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 136–138.

⁸⁷ П.-Р. МАГОЧІЙ, *Op. cit.*, с. 96.

⁸⁸ А. РУСНАЧЕНКО, *Op. cit.*, кн. 1, с. 398.

Map of Ukraine, submitted by the Ukrainian delegation to the Paris Peace Conference (1919)

eign Bureau of the Central Committee of the CP(b)⁸⁹. At first, in relation to the status of the Crimea, Moscow came out with purely economic needs and political expediency. Thus, Moscow included the Crimean districts of the Tavria province into the Soviet Ukraine⁹⁰.

The issue of the status of the Crimea was considered on April 23rd, 1919, at a meeting of the Politburo of the Central Committee of the RCP(b), which was attended personally by V. Lenin and J. Stalin. As a result, it was decided:

1. Recognize the formation of the Crimean Soviet Republic as desirable.

2. Ask Comrade Rakovsky about the candidates from the Central Committee of the Communist Party(b)U for the post of chairman of the Crimean Radnarkom⁹¹.

Even before, on February 25th, 1919, an “Interagency meeting on the issue of the Gomel province and the establishment of borders with Ukraine” took place. In defining the boundaries, the commission took into account the ethnicity and *de facto* adopted the decision of the Universal III of the Central Rada as its decision. Thus, starting from Tavria province only the continental counties were recognized as Ukrainian, the border of Soviet Ukraine with the Crimea had to be at the Perekopskop Isthmus. The decision of the Commission formed the basis of the Treaty of Soviet Ukraine on the border with the RSFSR, which, on the Ukrainian side, was approved by the Council of People’s Commissars on March 10th, 1919⁹².

The status of the Bolshevik Crimea was defined by the decision of the Politburo of the Central Committee of the RCP(b) on May 28th, 1919. According to this decision, although proclaimed an independent state, it had to fully obey Moscow, and in some cases had to respect the Kharkiv Soviet government. According to the researchers, “the proclamation of an independent Crimean Soviet Republic was explained by

⁸⁹ С. Кульчицький, Л. Якубова, *Op. cit.*, с. 146.

⁹⁰ Г. Єфіменко, *Входження Криму до складу Радянської України в 1920 р.: нереалізований проєкт*, Крим від античності до сьогодення: Історичні студії, відп. ред. В. Смолий, К. (Інститут історії України НАН України) 2014, с. 411–412.

⁹¹ П. Гарчев, В. Овод, *Про створення Кримської Радянської Республіки*, Український історичний журнал, 4 (1992): 24.

⁹² Г. Єфіменко, *Op. cit.*, с. 413–414.

one motive – an attempt to avoid repeated intervention by the Entente countries”⁹³. However, this Crimean Soviet Republic only existed for two months when it was defeated by P. Wrangel’s White Guard troops.

With the final assertion of the Bolshevik authorities in the Crimea in November 1920, the issue of the status of the Crimea arose again. And only a year later, on October 18th, 1921, the Central Executive Committee and the RNA of the RSFSR adopted a resolution “On the Autonomy of the Crimean Soviet Socialist Republic”, according to which the Crimea became autonomous in Russia, despite the fact that the Bolsheviks had already recognized that the Crimea was not a constituent of southern Ukraine⁹⁴. Thus, as Stanislav Kulchytsky and Larisa Yakubova noted, “by drowning the Crimea in the blood of their political enemies, the Kremlin ended the epic national-liberation contest”⁹⁵ of Ukrainians and Crimean Tatars on the peninsula.

However, granting the Crimea autonomy was certainly a sham, especially considering the total dominance of the Russians on the peninsula. Crimean autonomy was a strategic Kremlin maneuver in international policy. That is why in the Crimean constitutions, adopted on November 10th, 1921, the word “autonomous” was not used. The constitution proclaimed the Crimean Socialist Soviet Republic, which was reflected on all state symbols. Such external independence was driven by the idea of exporting the revolution to the East through Crimea. Of course, “both V. Lenin and J. Stalin did not intend to give the Taurian province to Soviet Ukraine in its full governance. Taking the authority over the Crimea from Ukraine was inappropriate from an economic point of view, but it did not bother the leaders of Russian communism. They sought to spread the Communist Revolution to the East and hoped that at least for Turkey, born in the Ottoman Empire, with their help, the Crimea would become a model for the establishment of Soviet-style power. Therefore, the Crimea within the borders of the RSFSR had to become a republic, even a republic-state, since its autonomous status, that is, non-state status was really concealed”⁹⁶.

⁹³ С. Кульчицький, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 153.

⁹⁴ П. ГАРЧЕВ, Л. КОНОНЕНКО, М. МАКСИМЕНКО, *Республіка Тавриди*, К. 1990, с. 45; Г. ЄФІМЕНКО, *Op. cit.*, с. 417.

⁹⁵ С. Кульчицький, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 176.

⁹⁶ *Ibid.*, с. 212.

In the 1920s, Moscow started the policy of indigenization, the purpose of which was different in different regions. In the Crimea, the policy of indigenization in fact became the policy of Russification. Thus, in 1927, almost 94 % of Crimean Russians received education in their native language, the situation was similar to Crimean Tatars, almost 90 % of whom were able to receive education in their mother tongue, while only 1.9 % of Crimean Ukrainians attended schools with Ukrainian language of teaching, instead, almost 97 % of them attended Russian-speaking schools⁹⁷. Such educational policies distorted the national identity of the population. Therefore, in 1939 in the Crimea were 49.5 % Russians, 19.4 % Tatars and only 13.7 % Ukrainians. At that time, Jews (5.8 %) and Germans (4.6 %) could be distinguished from other large ethnic groups⁹⁸.

During the Nazi occupation, during the Second World War, the Crimea was included in the Reich Commissariat of Ukraine, with its capital in Rivne, led by Reich Commissar Erich Koch. As part of the Reich Commissariat, a general district was created, covering the Crimea, Kherson and Zaporizhia regions of Ukraine⁹⁹. Although Hitler planned to turn the Crimea into a purely German colony of Gothenland (the land of Goths), Simferopol was to be renamed Gothenburg and Sevastopol to Teodorichshafen¹⁰⁰. On the other hand, at the beginning of the war, the Crimean units of the Red Army were subordinate to the staff of the Odessa military district, during the war Moscow subordinated the Crimean guerrilla units to the headquarters of the guerrilla movement of Ukraine, and the liberation of the Crimea was entrusted to the 4th Ukrainian Front¹⁰¹.

Nazi occupation of the Crimea lasted until May 12th, 1944. On May 11th J. Stalin signed a decision to evict all Crimean Tatars outside

⁹⁷ *Национальная политика ВКП(б) в цифрах*, Москва 1930, с. 279.

⁹⁸ С. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 237.

⁹⁹ В. КОСИК, *Україна і Німеччина у Другій світовій війні*, Париж, Нью-Йорк, Л. 1993, с. 515.

¹⁰⁰ I. FLEISCHHAUER, *Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion*, Stuttgart 1983, S. 76.

¹⁰¹ О. ЛИСЕНКО, *Крим у період Другої світової війни: регіональний вимір*, Крим від античності до сьогодення: Історичні студії, відп. ред. В. СМОЛІЙ, К. (Інститут історії України НАН України) 2014, с. 443–450.

the peninsula, which began a week later on May 18th, when NKVD troops began deportation of the Crimean Tatar population to Central Asia, 188,000 people in total. Already at the beginning of the war, 50,000 German colonists were evicted from the Crimea, along with the Crimean Tatars. After the occupation by the Soviet troops 14,4 thousand Greeks, 12 thousand Bulgarians, 11,3 thousand Armenians, as well as 1531 Greek, 105 Turkey and 16 Iraq citizens were deported from the peninsula. In total, almost 300,000 people were deported¹⁰². In addition to the next, dramatic change in the ethnic composition of the peninsula, the names of settlements from Crimean Tatar were renamed into Russian. The Crimea was to become a purely Russian land. By 1959, the proportion of Russians was 71 %, Ukrainians – 22 %. Such radical ethnic cleansing gave Moscow grounds on June 30th, 1945 to eliminate Crimean autonomy and turn it into an area of Russia¹⁰³. On the place of the deported inhabitants of the Crimea, 62 thousand peasants from Russia and Ukraine, including from Kyiv, Vinnytsia, Zhytomyr and Podilsk regions, were relocated voluntarily to the peninsula¹⁰⁴. At the same time, 55 % of immigrants from the Russian regions left the peninsula in the first months of their residence in 1944–1945¹⁰⁵.

Thus, the entire Crimean Tatar national movement concentrated outside the Crimea. As early as in the interwar period, a dialogue between Ukrainian and Crimean Tatar leaders within the Promethean Movement was initiated in emigration in Europe. With the assistance of the Polish Government, on October 29th, 1929, negotiations took place in Warsaw between the UNR and the Crimea, in which the main issue was the settlement of relations between Ukraine and the Crimea. No official documents were signed at the time. Only from a letter by J. Seydamet to Colonel Schatzel dated to January 24th, 1930, is it known that in negotiations with the Minister of Foreign Affairs of the UNR O. Shulhin, an agreement was reached on the following principles:

1. Full recognition of Crimean independence and mutual assistance against Russian elements in the Crimea.

¹⁰² А. Козицький, *Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст.*, Л. 2012, с. 371–372; О. Лисенко, *Op. cit.*, с. 452–453.

¹⁰³ С. Кульчицький, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 244; П.-Р. МАГОЧІЙ, *Op. cit.*, с. 129.

¹⁰⁴ С. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 245.

¹⁰⁵ О. ЛИСЕНКО, *Op. cit.*, с. 454.

2. The relations between the two parties should be settled in the future according to a treaty with international status¹⁰⁶. In fact, the question was to determine the conditions for the accession of the Crimea as an autonomous entity into Ukraine and the limits of that autonomy. However, the Crimea joined Ukraine before Ukraine gained independence.

Transfer of the Crimean region of the RSFSR to the Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1954

Officially, at the request of Ukraine itself, in honour of the 300th anniversary of the “reunification of Ukraine with Russia” in 1954, Moscow transferred the Crimean region to Soviet Ukraine. The resolution of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR on February 13th, 1954 decided: “To request the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR to transfer the Crimean region from the Russian Soviet Federal Socialist Republic to the Ukrainian Soviet Socialist Republic”. In response to the address of the Supreme Soviet of the USSR, the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR on February 19th, 1954 adopted a decree “On the transfer of the Crimean region from the RSFSR to the USSR”¹⁰⁷. The Supreme Soviet of the USSR approved this decree by the law “On transfer of the Crimean region from the RSFSR to the USSR”. Accordingly, the Constitution of the USSR was amended: the Crimean region was removed from the Russian Federation, and was added to the list of regions of Ukraine. On June 2nd, 1954 the relevant amendments were made to the Constitution of the RSFSR, and on June 17th to the Constitution of the USSR¹⁰⁸. As you can see, Ukraine adopted the relevant acts shortly after their adoption by Russia. Obviously, the Ukrainian leadership was thus reassured of possible accusations of encroaching on “foreign” territories.

The reason for the transfer of the Crimea to Ukraine was 1) demographic catastrophe on the peninsula and 2) total economic destruc-

¹⁰⁶ В. ПІСКУН, *Op. cit.*, с. 315.

¹⁰⁷ *Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015). Збірник документів і матеріалів*, с. 167.

¹⁰⁸ О. КОПИЛЕНКО, *Крим як невід’ємна частина України: правові аспекти*, Крим від античності до сьогодення: Історичні студії, відп. ред. В. СМОЛІЙ, К. (Інститут історії України НАН України) 2014, с. 602.

tion. The solution to these issues was transmitted from Russia to Ukraine. On the other hand, Moscow in every way hindered the Ukrainia-
nisation of the peninsula, turning it into a bridgehead for Russian influ-
ence in Ukraine.

As at 1954, the economy of the Crimea by all indicators did not reach the level of 1940. There was no restoration of cultural establish-
ments, in an extremely negative state was provision of the population
with treatment, education, especially preschool institutions. The recon-
struction of Crimean sanatorium and resort facilities was very slow. The
transport system remained unsatisfactory, with some cities, such
as Alushta and Yevpatoria, with no sewage system at all, while in others
it was of low-power, causing significant pollution of the sea by impu-
rities. The water supply of the peninsula was catastrophic.

One of the factors of stagnation of the recovery from the eco-
nomic crisis of the Crimea was the administration of the region from
Moscow, with its natural economic unity with Ukraine.

Certainly, the direct participation of the First Secretary of the
CPSU Central Committee M. Khrushchev in the transfer of the Crimea
to Ukraine can be traced. However, it was not a gift or an arbitrary de-
cision, even if it was seen as an element of the struggle against Ukrain-
ian nationalism¹⁰⁹. Apparently, the impetus for the decision to transfer
the Crimea to Ukraine apparently became Khrushchev's spontaneous
trip to the Crimean region in 1953.

In October 1953, M. Khrushchev, the first secretary of the Cen-
tral Committee of the CPSU, left for vacations to the Crimea, where he
stayed at the Vorontsov Palace. One day he made the spontaneous de-
cision to visit the steppe of the Crimea. As the journalist of the 'Kom-
somolskaya Pravda' newspaper Alexei Adzhubei mentioned, Bakhchy-
sarai made the first negative impression on the Secretary-General: "The
palace, which turned out to be stone ruins, was empty. The famous
Fountain of Tears, sung by Pushkin, was covered with deep scabies.
The fountains were dried up, they did not drip diamond streams of
water, they did not even have the strength to cry.

¹⁰⁹ І. Лисяк-Рудницький, *Новий Переяслав* [у:] І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 2, упоряд. Ф. Сисин, К. (Основи) 1994, с. 290.

There was still a terrible war here on the plateau. Along the roads there were broken tanks and cannons and everywhere, as far as one could see there were gray stone obelisks erected by military builders to commemorate their fallen brothers. And the land was also dry and overgrown with stiff weeds. There were empty villages, Tatar aulas. Their masters, sent by Stalin's evil will into the distant cold lands, lost all hope for returning".

Most of all, however, Khrushchev "was struck and upset by the displaced crowds who had somehow learnt about his trip.

A silent gray mass of people was blocking his road, and silently waited until the cars stopped. People unbearably long didn't start the conversation, allowing Khrushchev to start first. Subsequently, one question came up from the crowd, the second one and the third. About food, shelter, help. The majority of immigrants came from Russia, the Volga region, and the northern Russian regions.

I am writing now, «they came», but they shouted «we were forced» – the usual moaning of people who had lost hope for a better fate. There were also hysterical shouts from the crowd: «Potatoes aren't growing here, cabbage is fading». Suddenly, a quite sad phrase: «The bed-bugs feast on us». «Why have you come here?» – Khrushchev asked – and the crowd exhaled: «We were fooled»".

On the same day, Khrushchev flew to Kyiv and late in the evening at a dinner in the Mariinsky Palace urged the Ukrainian authorities to help revive the Crimea: "There Southerners are needed who loves gardens, corn, not potatoes"¹¹⁰.

Therefore, on February 5th, 1954, the Council of Ministers of the RSFSR adopted the resolution "On the transfer of the Crimean region from the RSFSR to the USSR". The expediency of such act was justified by the territorial closeness of the Crimea to Ukraine, the common economy and the close economic and cultural ties between the Crimea and Ukraine. The resolution ended with an appeal of the Russian government to the Supreme Soviet of the RSFSR to consider the issue¹¹¹. From the Ukrainian side, the response to the actions of the Government

¹¹⁰ А. АДЖУБЕЙ, *Как Хрущев Крым Украине отдал. Воспоминания на заданную тему*, Новое время, 6(92) (1992): 20–21.

¹¹¹ С. КУЛЬНИЦЬКИЙ, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 252.

and the Supreme Soviet of the RSFSR and the USSR was the above-mentioned resolution of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of February 13th, 1954. Officially, Ukraine regarded this act as a “generous, noble act of the brotherly Russian people”. The Bureau assured that “the Ukrainian people will, with a sense of deep satisfaction and passionate gratitude, accept the decision to transfer the Crimea to the Ukrainian SSR as a new vivid display of boundless trust and sincere love for the Russian people, a new testimony of an indestructible brotherly friend to the Ukrainian nations”. However, the real reasons for the transfer of the Crimea were well understood in Ukraine, so the Ukrainian leadership assured that “the Government of Ukraine will take care of the further development and prosperity of the Crimean economy”¹¹².

It is worth noting that transferring the Crimea to Ukraine the Union Center lost nothing, because Ukraine’s sovereignty in the USSR was fictitious, so *de facto* there was only a change of the administrative center, not the state, political jurisdiction, there was an elementary “transfer from one pocket to another” without changing of the owner. The “transfer of the Crimea” took place within one state, managed by one center. “Therefore, the decision to transfer the Crimea under Ukraine’s subordination did not provoke positive or negative emotions among the participants of the political process at that time. Emotions emerged only when a ghostly federation broke up along the line of constitutionally defined borders, when the union republics became independent states, when all leaders of post-Soviet Russia, who from their birth considered Russia as the entire Soviet Union, began to look at state borders, which had been historically formed, in a new way”¹¹³.

Thus, the transfer of the Crimea was not a gift, no act of good will of Khrushchev or Russia. However, for the sake of the general public, the Soviet leadership could not reveal the real cause of the act of transferring – the total socio-economic failure of its policy in the Crimea, which would be fundamentally contrary to Soviet propaganda. Therefore, the 300th anniversary of the “reunification” of Ukraine and Russia was the official reason.

¹¹² Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015)..., с. 167.

¹¹³ С. КУЛЬНИЦЬКИЙ, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 251.

The transfer of the Crimea to Ukraine justified its purpose. In the following years, there was a steady increase in population, primarily due to resettlement from other regions of Ukraine, which contributed to the economic revival of the peninsula. During 1954–1990, Ukraine invested 30.765 million rubles in the development of the Crimean economy, which is about five times higher than the capital investment in other regions of Ukraine similar in terms of population and economy¹¹⁴. One of the biggest problems was the water supply of the peninsula, which was worsening every year due to population growth. As early as 1950, the Central Committee of the CPSU(b) and the Council of Ministers of the USSR decided to build the Crimean canal, which was supposed to supply Dnieper water to the peninsula. However, the canal construction began only in 1957, after the transfer of the Crimea to Ukraine and continued until 1971¹¹⁵. In addition to the canal construction, a whole system of reservoirs and water intakes was developed using local Crimean water. The success of the economic revival of the Crimea is evidenced by the fact that, in 1970, the level of industrial production of the peninsula increased by 10 times in comparison with the pre-war period, in 1954 it was 0.5. The largest industrial agglomerations arose around Kerch, Simferopol and Sevastopol, the latter almost completely was focused on the military-industrial complex.

The Ukrainian emigration did not approve of the transfer of the Crimea to Ukraine. The Ukrainian press in emigration mainly described the act as purely propaganda. An exemplary article in the newspaper “Ukrainian Voice” (New Ulm, Germany) of March 17th, 1954 wrote: “Ukraine, Crimea and Pereiaslav”. The author of the editorial expressed, though optimistic, at the same time, a cautious attitude towards the act of transferring the Crimea to Ukraine: “Although we are not glad about this act, we cannot deny that it can be of great importance for Ukraine at the same time. The Crimea does have close ties with Ukraine, and its economic development is linked to Ukrainian land. The fact that Moscow accessed it to the Ukrainian territory and acknowledged to the world (for other reasons) that it is territorially and economically owned by Ukraine, may someday be given to Ukraine as

¹¹⁴ С. Кульчицький, Л. Якубова, *Op. cit.*, с. 258.

¹¹⁵ *Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015)...*, с. 733.

an argument in a diplomatic world when Ukraine becomes a truly independent state”. I. Lysiak-Rudnytsky perceived the transfer of the Crimea to Ukraine in the same way as the new Pereiaslav¹¹⁶. However, well-known Ukrainian art scientist Volodymyr Sichynsky was quite optimistic about this act: “By accessing the Crimea to the USSR, the Soviet government returned to Ukraine an integral part of its state-political independence. This is due to current national relations in the Soviet empire, and even more so to the future one”¹¹⁷.

A more weighted position was taken by the UNR State Center in exile – Ukrainian National Council. In its Declaration, adopted at the III Session, March 6–12th, 1954, it stated its clear position on the undemocratic nature of the act: “Only the free expression of the will of the indigenous people of this region, who were there before the time of forced resettlement, will determine the fate and secure the better future of the Crimea. Secondly, the Kremlin’s hypocrisy is manifested precisely in the fact that the Moscow government, in solving the Crimean issue, did not even have the intention of returning to the homeland a forcibly displaced part of its population – the Tatars”¹¹⁸. Thus, the UNR State Center in exile remained true to the above-mentioned agreement between O. Shulhin and J. Seydamet on the status of the Crimea and its relations with Ukraine.

Closest to further reality, this act was identified by the newspaper “Canadian Scene”, which described it as the Moscow “Trojan Horse” in Ukraine. Indeed, immediately the Crimea became a kind of Russian bastion in Ukraine. The Russians were the only nation in the USSR whose homeland was the entire union, not just the RSFSR¹¹⁹. Soviet repression against the Ukrainian national movement in the Crimea had led to the fact that most Crimean Ukrainians have become angry with the Russians. As noted, this was facilitated by the education system. There were no Ukrainian schools outside the USSR, and in the Crimea they began to emerge, as well as the introduction of the Ukrainian lan-

¹¹⁶ І. Лисяк-Рудницький, *Op. cit.*, с. 273–292.

¹¹⁷ В. Січинський, *Крим. Історичний нарис*, Нью Йорк 1954, с. 31.

¹¹⁸ *Український парламентаризм на еміграції*, ред. В. Яблонський, К. (Видавництво імені Олени Теліги) 2012, с. 325.

¹¹⁹ А. Русначенко, *Op. cit.*, кн. 1, с. 10.

guage in all secondary schools only after 1954. However, only in 1957 the first school was opened in Simferopol with the Ukrainian language of teaching, and in 1958 there were only four of them in the Crimea. In the same year, the CPSU Central Committee and the USSR Government published the thesis “On Strengthening the Relationship of the School with Life and Further Development of the National Education System in the Country”, which recommended compulsory Russian language learning, instead of teaching national languages. As early as April 17th, 1959, the Supreme Soviet of the USSR adopted the Law “On Strengthening the Relationship of School with Life and on the Further Development of the System of Public Education in the Ukrainian USSR”. As a consequence, in the following 1960/1961 academic year there were only three schools with the Ukrainian language of teaching for 930 students in total, and in 1970 – only one, and since 1971 the admission of pupils to the first class with the Ukrainian language of instruction stopped¹²⁰. Thus, the Crimea became the only fully Russian-speaking region of Ukraine, culturally detached, though still closely linked to it economically. Also, Russian propaganda begins to create Russian historical myths about the Crimea aimed at asserting Russian identity of the Crimea¹²¹.

Crimean question in the years of independence

With the liberalization of the political situation in the USSR with the death of Stalin, the Crimean Tatar national movement was revived, its main aim was obtaining the right to return to the historical homeland in the Crimea. The demands of the Crimean Tatars were supported by Ukrainian dissidents, the most active fighter for the rights of the Crimean Tatars was General P. Hryhorenko. With the deployment of perestroika for Gorbachev, the Soviet leadership began considering the issue of return of the Crimean Tatars to their historical homeland, creating a corresponding commission, first headed by A. Gromyko, and later by G. Ianaev. The demands of the Crimean Tatars were supported by the Ukrainian democratic forces. Thus, at its Constituent Congress

¹²⁰ *Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015)...*, с. 316, 378.

¹²¹ See: Р. ДЕМЧУК, “Кримський міф” у контексті імперської парадигми Росії, *Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qırımımız*, вип. I (2015): 19–33.

on September 8–10th, 1989 in Kyiv, the People’s Movement of Ukraine appealed to the citizens of the republic to help the Crimean Tatars to regain their autonomy, culture, education, and, in fact, statehood¹²². Thus, under pressure from the Ukrainian and Crimean Tatar public, the Moscow Commission of G. Ianaev was forced to formulate the demand for the revival of the Crimean autonomy within the USSR. The first official act was the resolution of the Government of the USSR on July 11th, 1990 “On the first priority measures to resolve the issues related to the return of the Crimean Tatars to the Crimean region”.

In practice, Crimean autonomy within the USSR was created not by the Crimean Tatar people or the Ukrainians but by the Russian-speaking population of the Crimea in February 1991, following the referendum held on January 20th, 1991 on the peninsula. This decision was significantly far from the decisions of the Soviet leadership. Formally, the issue of restoring the autonomy was raised by a resolution of the USSR Supreme Soviet on November 28th, 1989, “On the conclusions and proposals of the Commission on the Problems of the Soviet Germans and the Crimean Tatar People”. Although the Resolution was aimed at restoring the rights of the Crimean Tatar people, the act “would be in the interests of both Crimean Tatars and representatives of other nationalities who currently reside in the Crimea”¹²³. However, in practice, this idea was implemented by the Russian majority of the Crimea, who sought to “prevent the return of the Crimean Tatar people to their homeland”¹²⁴. Therefore, at the suggestion of Yu. Meshkov in April 1990, a committee was formed at the Crimean Regional Council to develop proposals on the status of the Crimea, on the proposal of which, in September of that year, the regular session of the Regional Council approved the committee’s decision and decided to raise the status of the Crimea to the Autonomous Republic, which was put to the referendum on January 20th, 1991. The essence of the referendum was well understood by the leaders of the Crimean Tatar movement. The organization

¹²² *Три дні вересня вісімдесят дев’ятого: Матеріали Установчого з’їзду Народного руху України за перебудову*, К. 2000, с. 404.

¹²³ *Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Збірник документів (1989–2002)*, К. 2003, с. 9.

¹²⁴ С. Кульницький, Л. Якубова, *Op. cit.*, с. 303.

of the Crimean Tatar national movement, headed by M. Dzhemilev, clearly stated that the referendum of the Russian-speaking population, who had been resettled to the Crimea after the deportation of the indigenous people, would be a gross violation of the rights of the Crimean Tatars and would have no legal force¹²⁵. However, the clear position of the Crimean Tatars was not taken into account by either the Union or the Ukrainian authorities. L. Kravchuk even refused to meet with a delegation of the Crimean Tatars who had arrived to Kyiv immediately. On February 12th, 1991, the Supreme Soviet of the USSR declared the referendum to be legally binding and adopted the law on the restoration of the Crimean ASSR within the USSR. In response, the USSR Supreme Soviet recognized the Crimean ASSR as part of the USSR by law on March 7th, and repealed the law of June 30th, 1946, “On the Transformation of the Crimean ASSR into the Crimean Region as part of the RSFSR”.

Crimean autonomy became a reality, however, it was created not to restore the rights of Crimean Tatars, but “to counteract the possible consequences of Tatars returning to the Crimea”. According to Stanislav Kulchytsky and Larisa Yakubova, “in Kyiv and Moscow, they equally calculated that the autonomy of the Russian-speaking population would strengthen the local authorities, which was determined to prevent the implementation of the requirements of the Crimean Tatars when they would return to their homeland, to create a national-territorial territory. Almost unanimous endorsement of the idea of autonomy by the Russian-speaking population of the peninsula was also not surprising. It was not about the Russians or the Ukrainians, but the Russian-speaking ones – a non-ethnic conglomerate of the population that dominated in the Crimea and consisted of displaced people ... who were easily nostalgic for times of relative prosperity”¹²⁶. However, the result of the referendum on December 1st, 1991 on the approval of the Supreme Soviet of Ukraine on August 24th was unexpected: 54 % of Crimean voters, in particular, 57 % of Sevastopol citizens voted in favour of the Independence Act of Ukraine. The Crimea found itself in new realities – the independent Ukraine.

¹²⁵ С. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 304.

¹²⁶ *Ibid.*, с. 305.

The Autonomous Republic of Crimea was approved in the Constitution of Ukraine in 1996. Only Sevastopol was allocated to a separate administrative unit and was subordinate directly to Kyiv. The Constitution of the Autonomous Republic of Crimea in 1998 also recognized that Crimea was an integral part of Ukraine. Autonomy was defined as territorial, which was nonsense. Thus, the head of the mission of the Security and Cooperation Council in Europe, J. Lundwick, who visited the Crimea in March 1992, said: “What is this autonomy on a territorial basis? They say that there are representatives of 105 nations in the Crimea, so autonomy is for everyone. Then, with the same success, you can create autonomy in any region of the USSR. After all, the population was terribly mixed. More than 10 million Ukrainians, for example, still live in Russia. We are absolutely convinced that the Crimean Tatar national-territorial autonomy should be in the Crimea. Russians, Ukrainians, though far more than the Crimean Tatars, should get used to this situation”¹²⁷. At first, Ukrainian Crimean Tatar national movement was aimed at gaining national autonomy in the Crimea. However, despite the powerful Crimean Tatar movement, the Constitution of Ukraine did not clearly define the nature of the Crimean autonomy. In fact, this autonomy became territorial autonomy of the Russian-speaking population, inherently anti-state.

As early as November 19th, 1990, in the context of transformation processes in the USSR, after the proclamation of the Declarations of Sovereignty (RSFSR – June 12th, the USSR – July 16th), a treaty was concluded between the USSR and the RSFSR, according to which (Article 6), “High Contracting Parties recognize and respect the territorial integrity of the Ukrainian Soviet Socialist Republic and the Russian Soviet Federal Socialist Republic within the borders currently existing within the USSR”¹²⁸. This was also repeated by Article 5 of the CIS Decree on December 8th, 1991¹²⁹. However, in practice, by the end of 1991, the Soviet leadership was not ready for the rapid collapse of the USSR. It had to react *post factum*. Therefore, in January 1992, the Supreme Soviet of the RSFSR questioned the constitutionality of the

¹²⁷ О. ПЛІАТ, *Права нації, права людини*, Голос України (19 березня 1992).

¹²⁸ *Відомості Верховної Ради*, 49 (1990): 637.

¹²⁹ О. КОПИЛЕНКО, *Op. cit.*, с. 604.

transfer of the Crimea in 1954. At the same time, the issue of war against Ukraine for the return of the Crimea was launched in the Russian press¹³⁰. Immediately the Kremlin begins to play the card of the declaration of independence of the Crimea, simultaneously putting pressure on Kyiv as for the jurisdiction of the Black Sea Fleet, it put Ukraine and Russia on the brink of war in the spring of 1992. Ukraine appealed to the norms of international law, in particular the Helsinki Final Act of the Security and Cooperation Council in Europe in 1975¹³¹. Thus, the issue was resolved, but already on July 9th, 1993, the Supreme Soviet of Russia adopted the resolution “On the status of the city of Sevastopol”, in which, recognizing the legal transfer of the Crimea to the Ukrainian SSR in 1954, did not recognize the transfer of Sevastopol as a city of central subordination. The resolution obliged the Council of Ministers of Russia to develop a programme for securing the status of the city of Sevastopol, the Central Bank of Russia should have provided appropriate funding, and the corresponding Committee of the Supreme Soviet of the Russian Federation – to prepare a draft law on the constitution of the federal status of the city of Sevastopol. The cynicism of the resolution was intensified by a proposal to the Government of Ukraine to withdraw Ukrainian units from the city, with the aim of “preventing political tension”¹³². At the same time, in the preparatory materials, the Russians called for the Universal III of the Central Rada, which, as it was shown, left Tavria province without the Crimea in Ukraine¹³³. In response, on July 14th, 1993, the Supreme Soviet of Ukraine adopted the resolution “On the resolution of the Supreme Soviet of the Russian Federation «On the status of the city of Sevastopol», which recognized the Russian resolution as an aggressive act against Ukraine. Ukraine addressed the UN Security Council, whose chairman in his statement on July 20th, 1993 endorsed Ukraine’s position aimed

¹³⁰ See, for example: *Полуостров раздора. Россия – Украина*, Новое время, 6(92) (1992): 20.

¹³¹ О. Любовець, *Українсько-російські суперечності щодо визначення статусу Криму та м. Севастополь (1990-ті роки)*, Крим від античності до сьогодення: Історичні студії, відп. ред. В. Смолий, К. (Інститут історії України НАН України) 2014, с. 626–627.

¹³² *Ibid.*, с. 627.

¹³³ О. Копиленко, *Op. cit.*, с. 599.

at preserving Ukraine's territorial integrity¹³⁴. At that time, the settlement was facilitated by the confrontation between Russian President B. Yeltsin and the Russian Parliament, which made it impossible to actively playing the Crimean card.

However, with the direct intervention and assistance of Russia, the Crimean local government has set itself on a course to completely separate the Crimea from Ukraine. In October 1993, the Supreme Soviet of the Autonomous Republic of Crimea passed the law "On the President of the Republic of Crimea", the election of which was appointed on January 16th, 1994. The main contender was the leader of the "Russian Movement of Crimea" Yu. Meshkov. On January 30th, 1994 Yuri Meshkov explained his victory by saying that "the Crimeans made their choice by voting for unity with Russia, for restoration of economic relations, for restoration of the military-political union with the Russian Federation, for all that the Russian Movement proclaimed. Crimea back in August 1991"¹³⁵.

The Supreme Soviet of Ukraine reacted already on February 24th, 1994, by adopting a resolution "On the status of the Autonomous Republic of Crimea in accordance with the current Constitution and legislation of Ukraine", obliging the Crimean Parliament to bring its normative base into conformity with the Constitution and laws of Ukraine within a month. However, with the support of Russia, Yu. Meshkov actually ignored Kyiv's decision. Finally, on March 17th, 1995, the Supreme Soviet of Ukraine repealed the Constitution and a number of ARC laws on the basis of their inconsistency with the Constitution of Ukraine. At the same time, the post of the President of the ARC was abolished and a criminal case was opened against Yu. Meshkov for treason and separatism. Yu. Meshkov was forced to flee to Moscow.

Back in April 1994, during the meeting of the Presidents of Ukraine and Russia to resolve the problem of the Black Sea Fleet, it was decided to conclude a Treaty of Friendship and Cooperation between the two countries, which also provided for mutual recognition of the integrity of both countries and the inviolability of their borders. The "Friendship, Cooperation and Partnership Agreement" between

¹³⁴ О. ЛЮБОВЕЦЬ, *Op. cit.*, с. 627; О. КОПИЛЕНКО, *Op. cit.*, с. 605.

¹³⁵ Quote of the О. ЗАДОРЖНИЙ, *Анексія Криму – міжнародний злочин*, К. 2015, с. 58–59.

Ukraine and Russia was signed in 1997. Its adoption was facilitated by the accession of Poland, the Czech Republic and Hungary to NATO, and in parallel Ukraine prepared the NATO-Ukraine Special Partnership Charter. Fear of Ukraine's reorientation to the West forced Russia to make concessions and recognize Ukraine's territorial integrity. On May 30–31st, 1997, during the visit of Russian President B. Yeltsin to Kyiv, the Treaty was signed. In particular, the Treaty proclaimed: "The High Contracting Parties, in accordance with the provisions of the UN Charter and the obligations under the Final Act of the Security and Cooperation Council in Europe, respect the territorial integrity of each other and affirm the inviolability of the borders that exist between them"¹³⁶. The Supreme Soviet of Ukraine ratified the Treaty on January 14th, 1998 and only on December 25th, 1998, it was ratified by the State Duma of the Russian Federation and signed on December 17th, 1999 by President of Russia B. Yeltsin. On April 1st, 1999, Presidents L. Kuchma and B. Yeltsin exchanged their instruments of ratification¹³⁷. Formally, the signing of this treaty meant that "the process of demarcation between Ukraine and Russia, which began with the visit of the Central Rada delegation headed by V. Vynnychenko to revolutionary Petrograd in the spring of 1917, was completed. It took so long for a generation of Russian politicians to realize the desire of the Ukrainian people to live independently within the borders of their own state, which have historically emerged"¹³⁸. However, since 1996, Russian politicians are beginning to re-play the issue of Sevastopol's ownership of Ukraine, this time as a threat to the territorial integrity of the Russian Federation, not Ukraine¹³⁹. Over the following years, Russia consistently maintained the "Russian-speaking status" of Sevastopol, opening its educational establishments there, granting it Russian citizenship in violation of Ukrainian law, and cultivating Russian military myths, it was promoted by the fact that the Russian Black Sea Fleet was stationed in the city.

Moscow, since 1991, has not abandoned attempts to revive the USSR in its various forms. The first of these was the creation, with the participation of Ukraine and Belarus, of a CIS super-state formation,

¹³⁶ Quote of the С. Кульчицький, Л. Якубова, *Op. cit.*, с. 311.

¹³⁷ О. Копиленко, *Op. cit.*, с. 608.

¹³⁸ С. Кульчицький, Л. Якубова, *Op. cit.*, с. 315.

¹³⁹ О. Любовець, *Op. cit.*, с. 629.

with integration processes intensifying when Putin came to power in Russia. On September 18th, 2003, at the summit of the CIS countries, an agreement was signed on the creation of the Single Economic Space (SES). Despite the fact that L. Kuchma came to power on pro-Russian slogans, advocated deepening cooperation with Russia, despite signing the Agreement on the creation of the SES, Russia resorted to territorial pressure on Ukraine in the waters of the Azov Sea for further rapprochement between Ukraine and Russia.

By agreeing to sign the Treaty of Friendship, Cooperation and Partnership, Russia delayed the signing of the Border Demarcation Treaty. Therefore, the Ukrainian-Russian border within the marine area of the Azov Sea was not clearly defined. Therefore, a week after the signing of the SES Agreement, Russia began to build a dam from the Taman Peninsula in the direction of islander pledge. On October 14th, 2003, the Supreme Soviet of Ukraine appealed to the Federal Assembly of Russia to intervene in order to stop actions against the state sovereignty of Ukraine and its territorial integrity. The position of Russia was clearly stated by the Head of the Russian Administration Alexander Voloshin: “Russia will never give the Kerch Strait to Ukraine. It is enough that the Crimea is Ukrainian today, and we have hardly reassured people about it. It is enough to make fun of us. If necessary, we will drop a bomb there”¹⁴⁰. In response, Kuchma threatened Putin with Ukraine’s withdrawal from the SES Agreement. It is noticeable that this was the first open case of threat to the territorial integrity of Ukraine, when the countries-guarantors of the Budapest Memorandum were completely inactive.

The crisis was overcome at a meeting between the Presidents of Russia and Ukraine on December 24th, 2004, when Ukraine was forced to make territorial concessions to Russia in the Azov Sea, although it kept Tuzla behind. Ukraine recognized the Sea of Azov as an inland sea not only of Ukraine but also of Russia and pledged to ratify the SES Agreement. Thus, on April 20th, 2004, the Supreme Soviet of Ukraine ratified the SES Agreement. However, the Our Ukraine parliamentary faction, headed by future President of Ukraine V. Yushchenko, appealed

¹⁴⁰ Quote of the С. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 320.

to the Constitutional Court on the constitutionality of the creation of a supranational regulatory body. Yes, “while the Court was examining the request, the Orange Revolution made the SES problem irrelevant. Ukraine has again slipped from the «brotherly» embrace of its northern neighbor”¹⁴¹. At that time, Simferopol was fully in solidarity with Kyiv in the matter of state affiliation of the island Tuzla.

The Crimean Tatar movement in the years of independence developed ambiguously. At first, the Crimean Tatars actually supported the Russian-speaking project of the Crimea, thereby strengthening the anti-Ukrainian component of Crimea’s local politicum. A radical change in the policy vector of the Crimean Tatar Kurultai and Majlis took place during the presidency of V. Yushchenko in 2005–2010. During V. Yushchenko’s cadence, the influence of the democratic forces on the state policy of Ukraine became stronger, which, as it was mentioned, consistently supported the Crimean Tatar movement. On the other hand, parliamentary elections in 2006, held in full proportionality for the first time, were the impetus for the reorientation of Crimean Tatars to pro-Ukrainian positions. In those elections, the Party of Regions, headed by V. Yanukovych, garnered 58 % of the vote in the Crimea. Such a result was driven by the desire of the Russian-speaking population of the Crimea to add to Crimean autonomy a national Russian character, thereby preventing the Tatarization of the Crimea. Instead, the Crimean Tatars, while in the minority, sought to maintain the status of territorial autonomy of the Crimea, which gave them a chance to reach the majority in the population and fight for national Crimean Tatar autonomy. At the same time, for the first time, a language issue was urged against the spread of Ukrainian and Crimean Tatar on the peninsula¹⁴².

Thus, with the direct support of the Party of Regions, Russian chauvinist organizations in the Crimea launched a powerful anti-Ukrainian campaign, with the full inaction of Ukraine’s security forces. Dozens of Russian newspapers, for example, “Russian Sevastopol”, “Russian Crimea”, “Russian Community of Sevastopol”, which were printed on the typographic base of the Russian Black Sea Fleet, directly stated the

¹⁴¹ С. Кульчицький, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 322.

¹⁴² See: С. Кульчицький, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 324.

need for Crimea's joining Russia¹⁴³, which directly violated the Constitution and Laws of Ukraine and international law. Those newspapers were distributed free of charge, which turned them into political agitators.

Kyiv was well aware of the danger of the Russian Black Sea Fleet stationed in Sevastopol, which participated in the Russian war against Georgia in 2008, which violated international law in the Black Sea basin and the Russian-Ukrainian agreement on the Russian Black Sea Fleet's stay in Ukraine. Even before Russia's aggression against Georgia in the spring 2008, Ukraine decided to suspend the deployment of the Russian Black Sea Fleet in Sevastopol. On May 27th, 2008, the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine issued a statement saying that "Ukraine is not considering extending the Black Sea Fleet within its territory after May 28th, 2017. The Black Sea Fleet of the Russian Federation must be completely withdrawn from the territory of Ukraine by the specified deadline"¹⁴⁴. In response, Russia threw all its resources into a full revenge of the pro-Russian Party of Regions and its leader V. Yanukovich, who, having won the 2010 presidential election in Ukraine, immediately strengthened Russia's position in the Crimea by signing the Kharkiv agreements on April 21st, 2010¹⁴⁵.

According to the Kharkiv agreements, the lease term for all 4.6 thousand objects of the deployment of the Russian Black Sea Fleet in Ukraine was extended until May 28th, 2042, with the right to extend the contract. In the future, as President Leonid Kravchuk noted, "Kharkiv agreements have played a negative role in the occupation of the Crimea and Ukraine. But plans for the occupation of Ukraine or the dismemberment of Ukraine and its destruction as a state and replenishment of the empire, not within the former Soviet Union, but within tsarist Russia, were drawn up long ago by Putin and his team. All these issues, which were then to be resolved in Ukraine, were litmus test. Putin checked how far Ukraine would resist, whether it would easily give everything. Tuzla, Kharkiv agreements, trade wars, gas pipeline overlap, gas price hikes were all parts of one chain"¹⁴⁶.

¹⁴³ *Дзеркало тижня* (11 квітня 2008).

¹⁴⁴ *Урядовий кур'єр* (27 травня 2008).

¹⁴⁵ *Офіційний вісник України*, № 39 (2010): 1154.

¹⁴⁶ Л. КРАВЧУК, *Харківські угоди – плацдарм для російської агресії*, *Дзеркало тижня* (28 квітня 2015).

The situation in the Crimea during the 2010–2013 presidential cadence of Viktor Yanukovich was aggravated by the central government’s internal policy of the autonomy. In fact, the Crimea was committed to semi-criminalized pro-Russian structures. The Crimea has increasingly become an outpost of Russian politics and the “Russian world” in Ukraine. The most radical activities were the youth wings of the Russian breakthrough organizations and the Crimean Branch of the Eurasian Youth Union, headed by A. Dugin with distinct extremist and Nazi attitudes¹⁴⁷.

The Party of Regions was also supported by the Communists, who considered Crimean Tatars as their irreconcilable enemies. In fact, during the plenary session of the Supreme Soviet in spring 2012, Chief Ukrainian Communist P. Symonenko justified Stalin’s deportation of Crimean Tatars. In response, deputies from the Our Ukraine political party filed a lawsuit against the Communist leader at the Prosecutor General’s Office of Ukraine, but to no avail¹⁴⁸.

Therefore, further processes of Ukrainian society’s progress towards European integration, with the active support of the Crimean Tatar national movement, which resulted in a strong Ukrainian opposition to Yanukovich’s policy in the Revolution of Dignity, prompted Russia to direct aggression against Ukraine in the spring of 2014 and the occupation of the Crimea by its troops. Thus, as of early 2020, the Crimea is still under Russian occupation. Therefore, the issue of belonging to the Crimea, and therefore the definition of the southern borders of Ukraine, has been updated several times over the last hundred years and remains open today. Since the Ukrainian Revolution, the Crimea has experienced two Russian occupations and one Nazi occupation.

However, it was precisely the years of the Ukrainian Revolution of 1917–1923 that made it crucial for the awareness of the Crimea as part of Ukraine. During this time, the Ukrainian state-making movement went from an ethnic approach to the creation of a state that excluded the Crimea from Ukraine, to territorial, which envisaged Crimean autonomy within Ukraine, which was partly implemented in the Constitution of Ukraine in 1996. For its part, the Crimean Tatar na-

¹⁴⁷ С. Кульчицький, Л. ЯКУБОВА, *Op. cit.*, с. 378.

¹⁴⁸ *Ibid.*, с. 349.

tional movement evolved from the idea of achieving full political independence of the Crimea to the acquisition of full cultural and political rights within the framework of the Crimean autonomy within Ukraine. The negative experience of a military defeat from Russia led to the conclusion about the shared interests of the Crimean Tatars and Ukrainians. This idea has been professed by both Ukrainian and Crimean Tatar emigrants and democratic forces in independent Ukraine.

Having witnessed the total ethnic transformation in the 20th century in the referendum in 1991, most Crimean residents supported the Declaration of Independence of Ukraine. And despite the indecision, often half-heartedness of Kyiv's actions on the Crimea and the status of the Crimean Tatars, the processes of Westernization and democratization of society have been steadily developing in Ukraine and in the Crimea. In 2014, Russia exhausted the possibility of indirect pressure on Kyiv to adjust or define Ukraine's foreign and domestic policies, and in spring 2014 it resorted to an act of open, though unannounced, aggression against Ukraine, the first act of which was the occupation of the Crimea with subsequent annexation of the peninsula by the Russian Federation.

Russia's annexation of the Crimea in 2014 was a major challenge to the world order. In addition to gross violation of international law, the transformation of the Crimea by Russia, according to Putin, into a "never drowning aircraft carrier" violates the balance of power in the region. Thus, the solution of the Crimean occupation should be decided not only at the level of Ukraine – Russia, but with the active involvement of international organizations, first of all the UN and EU structures.

Леся Генералюк

ЧЕРВОНІЙ ТЕРОР У КРИМУ 1920–1923 рр.
З ПОЗИЦІЙ МАКСИМІЛІАНА ВОЛОШИНА

Пам'яті жертв більшовизму

Нинішня гуманітарна катастрофа в Криму викликає в пам'яті гіркі слова М. Волошина: “Источники иссякли. Нет в море рыб. В фонтанах нет воды”. Стосуються вони давнішої катастрофи в Криму, котру спровокувала Росія. Захопивши півострів у XVIII ст., вона досить швидко порушила його природний баланс, зруйнувала інфраструктуру, яку люди розвивали віками. Волошин цінував те, що в Криму здавна уживалися представники різних народів, багатьох культур. Він бачив їхні сліди серед залишків візантійських споруд: “Сарматский меч и скифская стрела, / Ольвийский герб, слезница из стекла, / Татарский плёт зеленовато-бусый... / Узорная арабская плита...”. Є тут і мітка Росії: “пуговица русского солдата”¹. Слід завойовника, відправленого в Крим державою, жадібною на територію, ресурси. Мета його була у 1780-х роках – залити кров'ю повстання кримських татар, які захищали свою землю від Чужих. У Криму, пише Волошин,

Простор столетий был для жизни тесен,
Покамест мы – Россия – не пришли.
За полтора лет – с Екатерины –
Мы вытоптали мусульманский рай,
Свели леса, размыкали руины,
Расхитили и разорили край.
Осиротелые зияют сакли;
По скатам выкорчеваны сады.
Народ ушел. Источники иссякли.
Нет в море рыб. В фонтанах нет воды².

¹ М. Волошин, *Стихотворения. Статьи. Воспоминания современников*, Москва (Правда), 1991, с. 262.

² *Ibid.*, с. 263.

Історія повторюється, символічний “гудзик солдата” тепер, у ХХІ ст. замінили гради і ядерні боеголовки. Але ще сто років тому Волошин надто добре розумів небезпеку Росії. Очевидець чергового нищення Криму в 1920-х і аналітик явища більшовизму, він говорив про це дуже відверто. Його висновки про те, що “не Запад, а Россия / Зажжет собою мировой пожар”³, базувалися на широкій ретроспективі російської історії, на порівняльному аналізі революцій у Росії та Франції.

Російські історики до сьогодні замовчують масштаби терору різних років – і початку 1920-х, і 33-го, і 37-го. Волошин вважав своїм обов’язком письменника залишити документ епохи. Для майбутнього. Один із таких знакових документів – його текст 1920 р. “Росія розп’ята”, де він вказав на історичні витоки катастроф, які несе Росія, на бездумне завойовництво імперії, підтримав думку Достоевського про росіян як “народ, котрий блукає по Європі й шукає, що можна зруйнувати, знищити тільки ради розваги”. Писав у вірші “Дике Поле”, що не Золота Орда наклала іго на московське царство, а навпаки, “московские Иоанны / на татарские веси и страны / наложили тяжелую пядь / И пятой наступили на степи”⁴.

Більшовицький терор у Криму 1920–21 рр., як відомо, був наслідком перевороту 1917 року. Однак справжніми причинами всеросійських ордалій, вважає Волошин, стали ракові клітини насильства, причаєні в суспільному організмі. Вирощувані протягом століть, вони здатні до швидкого розростання за сприятливих умов. Виходячи з аксіоми: “кожна держава виробляє для себе форму правління згідно рис свого національного характеру і обставин своєї історії”⁵, поет вказав на обставини, за яких формувалася Московія, на персональні якості правителів. Коментуючи політику “збирання земель” та “исконные пути московских царей – собирателей земли Русской”⁶, він констатує у вірші “Кітеж”: “Скупые дети Калиты / Неправдами, насильем, грабежами / Ее собирали

³ М. Волошин, *Стихотворения...*, с. 197.

⁴ *Ibid.*, с. 134.

⁵ М. Волошин, *Россия распятая* [в:] М. Волошин, *Стихотворения. Статьи. Воспоминания современников*, Москва (Правда), 1991, с. 314.

⁶ *Ibid.*, с. 325.

лоскуты... / Как лютый крестовик-паук / Москва пряла при Темных и при Грозных / Свой тесный безысходный круг... / Ломая кость, вытягивая жилы, / Московский строился престол”⁷.

Цим, по суті, вторить Філіпу де Сегюру, який в “Історії Росії та Петра Великого” (1829) писав, що оскільки Московія виникла на “кривавому болоті монгольського рабства”, то татаро-монголи встановили режим систематичного терору. Спустошення і масова різанина стали необхідністю з огляду на те, що чисельність татар у порівнянні з величезними розмірами їх завоювань була невелика і вони прагнули збільшити свої сили через масове винищення населення, яке могло піднятися супроти них. Волошин подібно коментує політику “збирання земель”, вказує методи, якими московіти завойовували території: “С топором, да с косой, да с оралом / Уходили на север – к Уралам, / Убегали на Волгу, на Дон. / Их разлет был широк и несвязен, / Жгли, рубили, взымали ясак. / Правил парус на Персию Разин, / И Сибирь покорял Ермак”⁸. Але, підкреслює у статті “Росія розіп’ята”, не лише часи давні, а й уся “історія Петербурзького періоду полягала у принесенні духовного розвитку народу в жертву несамовитому територіальному розширенню”⁹.

Розширення Росії за рахунок Криму – землі, де жив кримськотатарський народ, який під “просторим і терпимим покровом ісламу” увібрав спадок греків, вірмен, генуезців, венеціанців, римлян – “культурні токи Середземномор’я”, прийняв у себе “кров і культури місцевих рас” та перетворив цю землю в суцільний сад, обернулося його повним занепадом (стаття “Культура, мистецтво, пам’ятники Криму”, 1925). Півторасотлітнє перебування півострова в орбіті Росії, вважає Волошин, і насамперед припинення експлуатації водних шляхів, що вели через Босфор, призвели до знищення благодатного краю (стаття “Долі Криму”, 1919). Початок ХХ століття приніс тотальну катастрофу: більшовицький терор, класова війна, голод, знищення культури як такої. У вірші “Громадянська війна” (1919) червоний терор показано як одну з форм кількасотлітніх маніпулятивних стратегій влади, як результат не-

⁷ М. Волошин, *Стихотворения...*, с. 131.

⁸ *Ibid.*, с. 134.

⁹ М. Волошин, *Россия распятая...*, с. 318.

нависті між класами й суспільними верствами. Реквізиції, страждання, смерть, ентропію – те, що несла Червона армія в Крим, відтворив і заборонений понад 50 років роман Вікентія Вересаєва “У безвиході” (1922–23), і роман Івана Шмельова “Сонце мертвих” (1925). Одним із символів ентропії, колапсу Криму, є замальовка Волошиним феодосійського вуличного руху взимку 1921 р., який “весь полягав у декількох шкапах, що залишилися на все місто й розвозили заціпенілими вулицями великі цинкові ящики з мертвими, напівживими, померлими від тифу, холери, голоду, котрих звозили на кладовище, щоби закопати в могили”¹⁰.

Пізніше, в поемі “Росія” (1924) поет напише, що держава ця завжди провокує смерті, катастрофи, породжує хаос, оскільки до всього світу “ощерилась годами / Расстрелов, голода, усобиц и вражды”. Вона варварська, безвідповідальна, паразитує на розвинутих країнах: “В России нет сыновнего преинства / И нет ответственности за отцов. / Мы нерадивы, мы нечистоплотны, / Невежественны и ущемлены. / На дне души мы презираем Запад, / Но мы оттуда в поисках богов / Выкрадываем Гегелей и Марксов”¹¹.

Волошина, колишнього співбесідника і приятеля таких корифеїв культури, як Е. Шюре, М. Метерлінк, А. Франс, Е. Верхарн та ін. шокувало віроломство радянської влади, коли вона остаточно захопила півострів. Червона армія, що зайшла у Феодосію 14 листопада 1920 р., оголосила: пролетаріат великодушний. Тепер, коли боротьба завершена, білогвардійцям пропонується вибір: хто бажає, може поїхати з РРФСР, хто хоче, може залишитися працювати з радянською владою. Усім білогвардійцям та дворянам (їх було близько 60 тисяч) влада гарантувала амністію й життя, але наказала пройти реєстрацію для загальної трудової повинності. Насправді реєстратори формували списки на розстріл. У примітках до роману “У безвиході” В. Вересаєв, який жив тоді в Коктебелі й Феодосії, згадував: “Запропоновано було усім офіцерам з’явитися на реєстрацію, ті, хто не прийде на реєстрацію, будуть поза законом і можуть бути вбиті на місці. Офіцери з’явилися на перереєс-

¹⁰ М. Волошин, *История моей души*, Москва (Аграф), 2000, с. 346.

¹¹ М. Волошин, *Стихотворения...*, с. 199.

трацію. І почалася бездумна кривава бійня. Усіх, що з'явилися, арештовували, ночами виводили за місто й там розстрілювали з кулеметів. Так були знищені тисячі людей”¹².

Починаючи з 16 листопада 1920 р. Кримський ревком на чолі з П'ятаковим, міжнародним авантюристом Бела Куном і Розалією Залкінд, страчував і катував не лише військовослужбовців, а й інтелігентів, священників, жінок, дітей, стариків – цілі родини в декількох поколіннях. До кінця 1921 р. у Криму було розстріляно близько 150 тисяч людей. У вірші “Бійня” (підзаголовок “Феодосія, грудень 1920”), Волошин назвав цифри страчених щодня, місця розстрілів (“за Чумной, по дороге к свалкам”, “за Карантином”, “у часовни Ильи-Пророка”), описав смертельну блідість іще живих, конвої солдат.

Отчего под вечер пустеет город
Для кого солдаты оцепляют путь?
Зачем с таким лязгом распахивают ворота?
Сегодня сколько? полтора? сто?...¹³

Те, що називав “дном пекла”, подавав у віршах дуже фрагментарно, через недомовки. Скупо подав і картини розстрілів великих груп людей.

Пулеметом дробят их кости и кольем
Протыкают яму до самого дна.
Уж до края полно давило кровью,
Зачервленели терновник и полынь кругом...

По суті, весь вірш – це набір застиглих зупинених кадрів кінохроніки, від яких кров стигне в жилах:

Кто бежал, оставляя кровавый след?
Кто стучался и бился в ворота и ставни?
Раскрылась ли чья-нибудь дверь перед ним?...¹⁴

¹² В. ВЕРЕСАЕВ, *В тупике. Примечания* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://veresaev.lit-info.ru/veresaev/proza/v-tupike-primechaniya.htm>

¹³ М. ВОЛОШИН, *Стихотворения...*, с. 170.

¹⁴ *Ibid*, с. 171.

Грудень 1920 р., зафіксований тут, Волошин пізніше, у листах, назвав “страшними часами”; “ішли суцільні розстріли: усе життя було в пароксизмі терору”. 12 лютого 1921 р. писав матері: “Довелося пережити ці часи і бачити те, що стоїть за межами жаху”. В ті дні він, звичайно, не міг творити. Зиму 1920–21 років описав уже постфактум – з квітня по липень 1921; дата під вище цитованим віршем “Бійня” – 18 червня 1921 р.

У вірші “Термінологія” (29 квітня 1921) говорить про тодішні зміни свідомості великих мас. Вони відбувалися навіть через зміну щоденного лексику:

“Брали на мушку”, “ставили к стенке”,
“Списывали в расход” –
Так изменялись из года в год
Речи и быта оттенки.
“Хлопнуть”, “угробить”, “отправит на шлёпку”,
“К Духонину в штаб”, “разменять” –
Проще и хлеще нельзя передать
Нашу кровавую трёпку¹⁵.

Трагедія в тому, що ця простота розстрілів, ідеологією яких була спекулятивна брехня в оруелівському форматі, не обмежилася **локальними** проявами насильства. Гори брехні потрібні були в роки Громадянської війни, щоби нацькувати класи на класи, гори брехні потрібні й сьогодні, щоби знову виправдати безумство нищення людей людьми.

Сколько понадобилось лжи
В эти проклятые годы,
Чтоб разьярить и поднять на ножи
Армии, классы, народы?..

– запитує Волошин. Його жахає брехня і страти з боку влади, але не тільки. Дивує і пасивність обивателів Феодосії у часи розстрілів. Відсутність протидії тривожить. Хто понесе відповідальність, хто спокутує заподіяне зло? Де грань, за якою – співучасть?

¹⁵ М. Волошин, *Стихотворения...*, с. 173.

Всем нам стоять на последней черте,
Всем нам валяться на вшивой подстилке,
Всем быть распластанным с пулей в затылке
И со штыком в животе¹⁶.

У листі до мистецтвознавця К. Кандаурова від 24 квітня 1921 р. поет зізнався: «П'ять місяців ми захинаємося в крові. Я весь час борюся з терором (хоча за клопотання страчують!), декілька десятків удалося вирвати, та це краплі в Океані... Не раз телеграфував Горькому і Луначарському, посилав списки арештованих художників...»¹⁷. Боротьба за виживання супроводжувалася доносителством – Волошин пише, що доводилося «час від часу, коли надто багато накопичується доносів, змінювати місто... Говорять про припинення Терору з травня місяця. Але не вірю. Розпорядження з півночі про припинення Терору ведуть хіба що до поспішної ліквідації людського матеріалу, який утримується в підвалах. Стратити за місцевою термінологією – це «розміняти», «хлопнути». Страта – «шльопка»¹⁸.

Дізнавшись про те, що він у розстрільних списках (був засуджений до розстрілу ЧК 3-ї дивізії), Волошин залишив Коктебель, Феодосію і з 24 січня по 21 травня 1921 р. під приводом відрядження у справах охорони культурних цінностей жив у Сімферополі. Нотатки В. Вернадського, що проживав тоді там само, суголосні з волошинськими словами. Поет, до речі, виступав з віршами в квартирі Вернадських у присутності професури Таврійського університету приблизно в середині лютого¹⁹. Запис ученого у щоденнику за 22.02.1921 р.: «Пережив розпад життя, руйнацію... Величезна кількість злочинів, крові, мук, страждань, дрібних і крупних – не прощених тим, хто здійснив, – підлостей і гидот із-за страху, переляку, чуток і чуток без кінця... Люди живуть в кош-

¹⁶ М. Волошин, *Стихотворения...*, с. 173.

¹⁷ М. Волошин, *Собрание сочинений [В 17 кн.]*, под общ. ред. В.П. Купченко, А.В. Лаврова [и др.], т. 12: *Письма 1918–1924*, Москва (Эллис Лак), 2013, с. 360.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ В. Купченко, *Труды и дни Максимилиана Волошина. Летопись жизни и творчества. 1917–1932*, Санкт-Петербург (Алетейя); Симферополь (Сонат), 2007, с. 97.

марних обставинах і психозі. Страх охоплює не тільки гнаних і переможених, – але, що дивно, гонителів та переможців”²⁰.

Голод, масові страти, звірства радянської влади, монстроподібність т. зв. “діячів” революції не вкладалися у межі людських вимірів. Надалі будуть знищені свідчення й сама пам’ять про червоний терор. Справжні масштаби його залишаться невідомими, цю сторінку історії перегорнуть самі ж виконавці, а їх нащадки накладуть на неї табу. Попри те дійшли реальні картини бійні. Вони, як і волошинські портрети “революціонерів” з циклу “Личини” (1919), протоколи для суду історії, писалися з натури. **Більшовик**, “зверем зверь”, раніше був звичайним вантажником у порту. Цей бандит з двома пістолетами за поясом вирішує долю дворян, чиновників, наукової і творчої інтелігенції. В ейфорії від пролитої крові він заявляє: “Буржуй здесь мой, и никому / Чужим их резать не позволю!” Татуйований драконами **матрос**, який “на мушку брал да ставил к стенке, / Топил, устраивал застенки”, вщерть переповнений агресією: “Взгляд мутный, злой, как у дворян... / Устроить был всегда не прочь / Варфоломеевскую ночь. / Грабил дома, искал наживы, / Награбленное грабил, пил”. Така твариноподібна істота озвучує істинно пролетарську революційну мету, великі плани: “Возьмем Париж... весь мир... а после / Передадимся Колчаку”²¹. Мотиви терору, т. зв. “ідеологія” революціонерів показані тут абсолютно вичерпно. У кількох словах Волошин передає всю суть експансіоністської риторики більшовиків, їхню ідею світової революції.

Червоноармієць також грабіжник і вбивця, керований нижчими інстинктами. Звичний до погромів, він отримує насолоду від уседозволеності, від руйнування садиб чи першого-ліпшого заможного дому з усталеним побутом. Його, одержимого владою, захоплює сам процес – “палить из пулеметов”, “высаживать дверь прикладом”, “выбить плечом окно”, “подпалить горище”, “толпою врываются в дом”. Причому цілком байдууже, з ким і за кого воювати: “Да не все ль равно? / Петлюра, Григорьев, Котов, / Таранов

²⁰ В.И. Вернадский, *Дневники 1917–1921*, кн. 2: *Январь 1920 – март 1921*, К. (Наукова думка), 1997, с. 116.

²¹ М. Волошин, *Стихотворения...*, с. 160.

или Махно”, головне – встановлювати глобальне “рівенство”, а після серії експропріацій можна й проголосити комуністичні ідеї. З непередаваною іронією Волошин показує, що цей елемент здатен лише “Громить поместья и прочь / В степях по грязным дорогам / Скакать в осеннюю ночь. / Забравши весь хлеб, о «свободах» / Размазывать мужикам. / Искать лошадей в комодах / Да пушек по коробкам”. Доля його – “умереть под канавой / Расстрелянным за грабеж”²². Мародери усі – більшовик, матрос, червоноармієць. Тим паче, грабіжництво й мародерство пересічного росіянина добре відомі Європі – з часів наполеонівських воєн до Другої світової; століттями відомі й Україні. Волошинські “діячі революції” постають у якості персоналізованого інфернального Зла на полотні “Червоний терор” і явно контрастують з образами Робесп’єра чи Марата. Причому поет подає найбільш характерні типи, які рухають російську історію – породу убивць-напівлюдей, рекультивовану безсенсовими й безпощадними бунтами. Селекція відбувалася протягом століть через шеренгу державних деспотій, що формували менталітет раба-убивці, грабіжника.

“Страшніших часів Крим не переживав. – Пише поет мистецтвознавцю Кандаурову в уже згадуваному листі. – За ці п’ять місяців страчено близько 30 тисяч (тобто стільки, скільки у всій Франції за всі 10 років Великої революції!). Але стверджують, що цифра значно вища...”²³. Повернувшись із Сімферополя, Волошин знову клопотався про звільнення знайомих, про “санаторій для митців” у своєму домі. Персональна відповідальність, попри душевні тортури, змушувала його до дій. Щоби зменшити дозу зла, він налагодив контакти з чекістами, тому й мав доступ до інформації. Знав загальну кількість загиблих і рятував, кого міг. Пізніше, 15 липня 1922 р., в листі до К. Кандаурова уточнив свою статистику: “у першу зиму терору було розстріляно 96 тисяч на 800 тисяч всього населення... Якщо не рахувати селян, котрі не постраждали, то міського населення в Криму 300 тисяч, тобто, розстрілювали через другого. А якщо залишити інтелігенцію – то виявиться, що розстрілювали двох із трьох”²⁴. Цифри реальні, бо в апогей терору поет мешкав у

²² М. Волошин, *Стихотворения...*, с. 159.

²³ М. Волошин, *Собрание сочинений...*, т. 12: *Письма 1918–1924*, с. 359.

²⁴ *Ibid.*, с. 505.

картинній галереї Айвазовського, де на той час був розташований Особливий відділ, спілкувався з “трійкою” – тими, хто ухвалював вироки. У Сімферополі також контактував з чекістами.

Скільки він зміг викреслити людей із розстрільних списків – десятки, сотні? – достеменно не відомо. В одній із легенд йдеться про те, що “червоний вождь”, який переховувався у волошинському домі від білих, був той самий Бела Кун. Захопивши владу, цей маніяк дозволяв господареві викреслювати зі смертельних списків одного з десяти “під особисту відповідальність”. Також, начебто, власноруч викреслив і Волошина.

Документалістика у вірші “Терор” (26 квітня 1921 р.) – шокуюча – також спирається на знання Волошиним ситуації та буднів “чрезвычайок”:

Собирались на работу ночью. Читали
Донесенья, справки, дела.
Торопливо подписывали приговоры.
Зевали. Пили вино.
С утра раздавали солдатам водку.
Вечером при свече
Вызывали по спискам мужчин, женщин.
Сгоняли на темный двор.
Снимали с них обувь, белье, платье.
Связывали в тюки.
Грузили на подводу. Увозили.
Делили кольца, часы.
Ночью гнали разутых, голых
По оледенелым камням,
Под северо-восточным ветром
За город в пустыри.
Загоняли прикладами на край обрыва.
Освещали ручным фонарем.
Полминуты работали пулеметы.
Доканчивали штыком.

Еще недобитых валили в яму.
Торопливо засыпали землей.
А потом с широкою русскою песней
Возвращались в город домой²⁵.

За дужками поет залишає оплакування загиблих – горе дружин, матерів не піддається його перу. Попри те, у багатьох віршах він оплакує живих і мертвих і нерождених – і реквієм його потрясає. Весна після страшної зими – конвульсії, агонія природи. У час більшовицької чуми, коли “Правил Дьявол вселенский молебен”, навіть “Христос не воскресав”, пише він у вірші “Червона паска” (21 квітня 1921 р.):

Листья и трава
Казались красными. А зелень злаков
Была опалена огнём и гноем.
Лицо природы искажалось гневом
И ужасом.
А души вырванных
Насильственно из жизни вились в ветре,
Носились по дорогам в пыльных вихрях,
Безумили живых могильным хмелем
Неизжитых страстей, неутолённой жизни...²⁶

Ще страшніші часи настали після терору: влада через продподаток організувала голод в Криму (з осені 1921-го до весни 1923-го). Жертвами його стали майже 100 тисяч жителів. Якщо терор знищив інтелігенцію, то голод пройшовся по селянству – здебільшого це були кримські татари: їх, за підрахунками, загинуло близько 76 тисяч. Гойя і В. Верещагін з їх антивоєнними полотнами, сарказм Д. Свіфта, котрий в одному з памфлетів пропонував “рятувати” ірландських бідняків від голоду шляхом поїдання дітей (1729 р.), блякнуть перед реальністю, яку забезпечили більшовики:

²⁵ М. Волошин, *Стихотворения...*, с. 171–172.

²⁶ *Ibid.*, с. 172.

“кожного тижня ми робимо такий прогрес у області жахить, що жодна найжорстокіша фантазія не може наздогнати”²⁷.

У волошинських листах до В. Вересаєва від 12–18 березня, 23 та 30 квітня 1922 р. – їх фрагменти Вересаєв опублікував у статті “В Криму” (“Московский понедельник”, № 1 від 12.06.1922), задокументовано жахливі картини мору, факти канібалізму, розстрілів за спровоковані голодом убивства²⁸. Червоний терор і голод зумовили макабричні масштаби Зла. В листах Волошина йдеться про епідемії тифу, холери, про цілі состави з людьми, що гинули від аварій чи хвороб, рятуючись від голодної смерті, про розстріли голодних дітей у порту, про причини голодомору (“хлеб от земли, а голод от людей”²⁹): “Продподаток у Криму був узятий повністю, і більшість тайників з хлібом були викриті. Звідси цей голод у селах”³⁰. Вірш Волошина “Голод” (1923), написаний замість запланованого ним циклу, – документ, пророцтво, реквієм, плач “стомленої від жаху душі” філантропа й очевидця, – співмірний зі спогадами свідків Голодомору в Україні.

Чим зумовлено таке вбивство громадян співгромадянами своєї держави? Що стоїть за тотальним знищенням людей? Волошин, тримаючи в полі зору віки³¹, вирізняє щораз масштабніші витки терору держави над підданими. Відтак констатує: історія Росії, – не зміни, не розвиток, не поступальність, а безконечне повторювання одного сюжету і виходу з нього, пише він, нема: “Нам нет дорог: нас водит на болоте / Огней бесовская игра”³². Насильства минулих століть повністю змінили населення з його запитами й трибом життя і стали катком, який занурює країну в хаос. Жоден бунт не має інноваційного поштовху вгору, він може розростатися тільки на нижніх, “звіриних”, шаблях, де й набирає обертів. Колоподібна траєкторія безумно-безпричинних смертей нагадує Уро-

²⁷ М. Волошин, *Собрание сочинений...*, т. 12: *Письма 1918–1924*, с. 475.

²⁸ *Ibid.*, с. 433; 468; 475–476.

²⁹ М. Волошин, *Стихотворения...*, с. 174.

³⁰ М. Волошин, *Собрание сочинений...*, т. 12: *Письма 1918–1924*, с. 435.

³¹ Л. ГЕНЕРАЛЮК, *Історіософська модель Росії в транскрипції Максиміліана Волошина*, Мова і культура, К. (Видавничий дім Дмитра Бураго), 2017, вип. 20, т. III (188), с. 300–309.

³² М. Волошин, *Стихотворения...*, с. 131.

борос, що поїдає себе самого. Під враженням “коловороту хаосу і анархії” М. Бердяєв писав: “Усе, що відбувається, є лише ілюстрацією до «Бісів» Достоевського... Все безнадійно як у кошмарі, все повторюється й повертається, біси крутяться, і неможливо вирватися з цього бісівського кола”³³.

На причини терору Волошин вказує у вірші “Північний Схід”. Щоправда, пояснити їх – і жадувати влади російських правителів на межі з їх фобіями, і садизм чекістських методів – він не береться. А лише констатує традицію: незалежно від епохи, ці методи присутні в Росії завжди. Вона пережила “Сотни лет тупых и зверских пыток, / И еще не весь развернут свиток, / И не замкнут список палачей”³⁴. Прикметно, що вірш “Північний Схід” (“Северовосток”) було написано в липні 1920-го, ще до терору в Криму. Тобто, поет передбачав диявольську оргію, але знав, що зупинити її неможливо, оскільки країна цілком підвладна програмі циклічних катастроф. Суть і форми їх, з алюзіями на Достоевського, подані у вірші через традиційні в характеристиці Росії образи вітру, ночі, бісів, льодової пустелі: “Черный ветер ледяных равнин, / Ветер смут, побоищ и погромов... / В этом ветре вся судьба России – / Страшная, безумная судьба / В этом ветре – гнет веков свинцовых, / Русь Малют, Иванов, Годуновых, / Хищников, опричников, стрельцов, / Свежевателей живого мяса... / Быль царей и явь большевиков”³⁵.

У статті “Росія розіп’ята” діагностика того ж алгоритму: “между Преображенским приказом и Тайной канцелярией и Чрезвычайной Комиссией нет никакой существенной разницы. Это сходство говорит не только о государственной гибкости советской власти, но и о неизбежности государственных путей России, о том ужасе, который представляет собою русская история во все века”³⁶. “Дурь самодержавья” проглядає в комісарах, а тюрми, катування, страти – попросту норма існування держави, яка, не задумуючись, усі ці методи правління може, пише поет, “швырнуть вперед через столетья / Вопреки законам естества”.

³³ Н. Бердяев, *Была ли в России революция?* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/berdyayev/berdn039.htm>

³⁴ М. Волошин, *Стихотворения...*, с. 169.

³⁵ *Ibid.*, с. 168–169.

³⁶ М. Волошин, *Россия распятая...*, с. 326.

Такої констатації мало Волошину, гуманісту, візіонеру. Його хвилює майбутнє – чи буде засвоєний людством цей урок історії? У вірші “Нащадкам” (1921), перераховуючи страшні випробування, які довелося пережити його поколінню на початку ХХ ст., він зі смутком – і небезпідставним – запитує:

Кто передаст потомкам нашу повесть?..

Ни записи, ни мысли, ни слова

К ним не дойдут: все знаки слижет пламя

И выест кровь слепые письмена³⁷ (*Підкр. моє – Л.Г.*).

Ця думка поета проковує питання – не про урок історії – історія вчить тому, що нічого не вчить. Питання такого роду: чи в нинішньому Криму (скоро сумні роковини) будуть згадані трагедії 1920–1923 років? Чи відбудеться реквієм пам’яті? І нащадки, до яких апелює Волошин, чи вшанують вони безвинних жертв червоного терору?

Відповідь поета-гуманіста нам відома...

Сто років тому Волошин, фіксуючи безчинства радянської влади в Криму, аналізуючи більшовицький терор, що формував тоді фундамент тоталітарного СРСР, вивів формулу Росії як держави, доказав на основі широких історіософських викладок, що вона становить цивілізаційну загрозу. Тезу “більшовизм – національне російське явище”, вперше озвучену ним у статті “Російська безодня” (Одеса, березень, 1919), розгорнув у публіцистичних і поетичних творах, оскільки завдання своє бачив у тому, щоби вивести суть цього явища назовні. Позиції Волошина – аргументовані й логічні, стали меседжем колективному Заходу про Росію як небезпеку планетарного масштабу. Спілкування з нею можливе тільки на відстані: “союзники чинять розумно, коли остерігаються втручатися у внутрішні справи Росії... Англіїці тисячу разів мають рацію, коли, боячись торкнутися нас, протягують нам їжу й припаси з палі, як прокаженим”³⁸.

³⁷ М. Волошин, *Стихотворения...*, с. 176.

³⁸ М. Волошин, *Россия распятая...*, с. 326.

Свого часу Астольф де Кюстін прогнозував, що не пройде і п'ятдесяти років, як “під'яремний народ” Росії, котрий “вартує свого ярма”, стане загрозою для інших народів. Волошин також переконаний, що країна, йдучи сотні років у одному напрямку – а саме до так званого “єдинокоролівства” та монархічного правління, до імперського збирання земель, не зможе розвернути вектор історії, заданий нею самою. Незалежно від того, який у ній устрій (влада, партія), вона завжди буде шукати точку опори в диктатурі. Небезпідставний і сумнів поета, що російський Уроборос обмежиться самопожиранням. Найвірогідніше, з його стремлінням реваншизму та світової експансії, орієнтуватиметься на розпалювання війн у різних точках планети. Тим-то висновок істориків, що червоний терор закінчився у 20-х роках минулого століття не відповідає фактам. У різні історичні періоди він був і залишився ідеологією, державною ідеєю Росії, орієнтованою на перекроювання світу. Приймаючи різні личини за більшовицько-комуністичної системи, він і зараз, у XXI столітті, є головним інструментом правління владних структур.

Значення волошинської спадщини 1917–1924 рр. – ментального відтиску тодішніх тектонічних зсувів – велике, однак належної оцінки вона досі не отримала. Аналізована російськими науковцями відповідно до певної ідеології чи політичного клімату в Росії, вона має особливу актуальність у нинішніх геополітичних реаліях. Меседж, відправлений літописцем-енциклопедистом, неупередженим у показі рушійних сил історії, власне, європоцентричним гуманістом, очевидцем Кримських трагедій, без сумніву, вартує уважного прочитання нашими сучасниками.

Вячеслав Корнієнко

ДО ІСТОРІЇ ВИЯВЛЕННЯ ТА ПЕРШОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МАРМУРОВОЇ ПЛИТИ З ГОРГІППІЇ ЧАСІВ САВРОМАТА I

Серед джерел, які залучаються вченими для дослідження різноманітних аспектів життя міст Північного Причорномор'я часів античності, важливе місце посідають пам'ятки епіграфіки, тож з початку виявлення вони постійно перебували у полі зору вчених-епіграфістів, а зводи таких пам'яток вже з кінця XIX ст. періодично поповнюють скарбницю античної історіографії. Зокрема, серед таких зводів не втратив на сьогодні свого наукового значення “Корпус Боспорських написів”. Під № 1122¹ в книзі опублікований напис на мармуровій плиті з Горгіппії часів боспорського царя Тиберія Юлія Савромата I (93–123), що має важливе значення для історії цього античного міста. Плита ця була виявлена у 1946 р. неподалік від Анапи, тому вчені безспідставно визначили її належність до розташованих у межах цього міста руїн античної Горгіппії, хоча в тексті назва останньої не згадується.

Перша наукова публікація епіграфічної пам'ятки була здійснена у 1951 р. Т. Блаватською². В історії знахідки плити було зазначено, що її виявили під час земляних робіт у радгоспі “Джемете” за кілька кілометрів від Анапи.

За кілька років вийшла друком праця А. Болтунової³, покликана уточнити пропоноване у публікації Т. Блаватської прочитання; щодо історії виявлення пам'ятки, то дослідниця обмежилась вказівкою про її виявлення неподалік від Анапи у 1946 р.

Вже остаточне прочитання тексту з урахуванням всіх уточнень було наведене у “Корпусі Боспорських написів”, а щодо історії знахідки було зазначено, що вона виявлена у 1946 р. за 7–8 км від Анапи на території Зональної дослідної станції та зберігається в Анапському краєзнавчому музеї⁴.

¹ *Корпус Боспорских надписей*, Москва; Ленинград 1965, с. 655–656.

² Т.В. БЛАВАТСКАЯ, *Строительная надпись из Горгиппии*, ВДИ 2 (1951) 117–119.

³ А.И. БОЛТУНОВА, *Надписи Боспора (Заметки и публикации)*, ВДИ 4 (1959) 101–105.

⁴ *Корпус Боспорских надписей*, с. 655.

Як бачимо, в усіх публікаціях обставинам виявлення пам'ятки особливої уваги не приділялось, внаслідок чого й виникли певні розбіжності та неточності, а також зникла інформація про першого дослідника цієї мармурової плити – очільника Краснодарського педагогічного інституту Олександра Карпеки. Встановити цей факт та отримати додаткові відомості щодо обставин виявлення плити мені вдалося опрацювавши особистий фонд О.О. Карпеки (ф. 284) Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (м. Київ). У 1946–1947 рр. вчений зацікавився дослідженням епіграфічних пам'яток Північного Причорномор'я, клейм на ручках амфор та монументальних написів на плитах, які він вивчав за оригіналами. Встановити, чи публікувались ці матеріали вченим, наразі не вдалося, а збережені у справах більше нагадують робочі матеріали та замітки, а не остаточно підготовлений до друку текст. В одному із зошитів, присвяченому короткому опису та прочитанню кількох монументальних написів на плитах, міститься цікава інформація також і про виявлений у 1946 р. будівельний напис з ім'ям Савромата I. Цю інформацію, вочевидь, вчений отримав безпосередньо під час дослідження оригіналу пам'ятки.

Як вдалося з'ясувати О. Карпеці, первісно плита була виявлена неподалік від радгоспу “Джемте”, що розташоване неподалік від поселення Цибанобалка та хутора Воскресенський за 7–8 км від центру Анапи, на території якої знаходяться залишки античної Горгіппії. Плиту планували використати як жорно, внаслідок чого на її поверхні в лівій частині з'явилась вертикальна округла борозна розмітки, що пошкодила частину літер⁵. На щастя, цього не сталося, пам'ятку виявив навесні 1946 р. бригадир Анапської зональної дослідної станції “товарищ Толік”, який, вочевидь, привіз цю пам'ятку до Анапи та передав музею, в якому вона перебуває і досі⁶. У жовтні 1946 р. Карпеко дослідив епіграфічну пам'ятку особисто, склавши детальний опис самої плити та запропонувавши первісне прочитання тексту, що в цілому відповідає останнім дослідженням (подається за “Корпусом Боспорських написів”).

⁵ Пізніше це пошкодження трактували як сліди від ударів лопатою: Т.В. Блаватская, *Op. cit.*, с. 177.

⁶ Нині плита перебуває в експозиції Археологічного музею “Горгіппія” м. Анапи.

Мал. 1. Мармурова плита з написом про будівництво стін Горгіппії за часів Тиберія Юлія Савромата I (А. Болтунова, *Op. cit.*, с. 101, рис. 9)

Прочитання:

1. *О. Карнеко*: [ὁ] ἐκ προ[γ]όνων βασιλέων βα[σιλεὺς μέγαν]
КБН: Ὁ ἐκ προγόνων βασιλέων βα[σιλεὺς μέγας]
2. *О. Карнеко*: Τιβέριος Ἰούλιος Σαυρομάτης φι[λόκαισαρ]
КБН: Τιβέριος [Ἰ]ούλιος Σαυρομάτης φ[ιλόκαισαρ]
3. *О. Карнеко*: καὶ φιλωρώμαιος εὐσεβῆς ἀρχιερεὺς τῶν Σεβασ]
КБН: καὶ φιλωρώμαιος εὐσεβῆς ἀρχιερεὺς τῶν Σεβασ]
4. *О. Карнеко*: τῶν δ[ι]ὰ β[ί]ου καὶ εὐεργετης τῆς παῖριδο[ς]-----
КБН: τῶν διὰ β[ί]ου καὶ εὐεργέτης τῆς παῖριδο[ς]
5. *О. Карнеко*: -----τειχη τῆς πολεως ἐκ Θε[μελείων]?
КБН: κατενεχθέντα τὰ τείχη τῆς πόλεως ἐκ Θεμ[ελίων]
6. *О. Карнеко*: -----
КБН: ἀνήγειρ[ε]ν τῶν προγονικῶν ὄρων πλειω[θε]
7. *О. Карнеко*: -----τῇ πόλει διεπιμελείας Ποθ[ος]----]
КБН: ντα ἐπι[δ]οὺς τῇ πόλει δι' ἐπιμελείας Ποθ[ου]
8. *О. Карнеко*: -----σεν
КБН: -----ς ἐν [τῷ] ...
9. *О. Карнеко*: ----[κα]ι μени Ἵπερβερεται [----]
КБН: [ἔ]τει κ[α]ι μνηι Ἵπερβερεταιω ...

Переклад:

О. Карпеко: *Один з потомків царів великого царства Тиберії Юлій Савромат гостинний друг римлян, благочестивий жрець ... в житті та благодійник для батьківщини ... стіни міста вибудував потомок предків ... міста турботою бажаний ... через прірву.*

КБН: *Той, що походить від предків царів великий цар Тиберії Юлій Савромат, друг цезаря та друг римлян, благочестивий, прижиттєвий першосвященник августів та благодійник батьківщини, знесені стіни міста поставив від основи, давши їх місту збільшеними у порівнянні з кордонами предків, піклуванням Пофа, сина ... в .. році, у місяці Гіперберетеї ...*

Звісно, в деяких місцях Карпеко не зміг реконструювати частину тексту, що ускладнило для нього подальший переклад, проте варто зважати, що це було перше візуальне обстеження епіграфічної пам'ятки. Можливо, подальші дослідження дозволили б йому уточнити прочитання та покращити переклад, проте, як свідчать матеріали фонду, після зацікавлення епіграфікою у 1946–1947 р., у 1950 р. він ще раз згадав про необхідність досліджень епіграфічних пам'яток Північного Причорномор'я та археологічного вивчення Семибратнього городища, проте нових досліджень у цьому напрямі не проводив. Тим не менше, під час дослідження плити у 1946 р. Карпеко правильно визначив час виконання напису, віднісши його до правління боспорського царя Тиберія Юлія Савромата I, водночас підкресливши вагоме значення епіграфічної пам'ятки для подальших досліджень античних міст Північного Причорномор'я.

У зв'язку з цим, у статті наводимо уривок із зошита О. Карпеки, в якому він описує знахідку 1946 р. та наводить первісне прочитання тексту. Документ друкується мовою оригіналу сучасним російським правописом.

Новая находка.

Весной 1946 г. бригадир подсобного хозяйства Анапской земельной опытной станции виноградарства т. Толик нашел километрах в 6–7 от г. Анапы близ совхоза “Джемэтэ” плиту прямоугольной формы из мелкозернистого белого мрамора с надписью

на лицевой стороне этой плиты, состоящей из девяти строчек⁷. Нами осмотрена плита 19/Х.1946 г. При осмотре оказалось, что оба конца плиты частично отбиты, отбит левый нижний угол и частично нижний край, но не на всю толщину, а только в верхней части. Верхний и нижний край сглажены, причем верхний край не на всю толщину плиты. Нижняя сторона плиты не обработана. Упомянутая выше надпись на лицевой стороне сохранилась хорошо. От левого края плиты надпись начинается на расстоянии 0,17 м. Правая часть надписи отбита (приблизит[ельно] 0,15–0,20 м). В первой строчке повреждены первые две буквы и восьмая. Начало последних трех строчек не сохранилось, т.к. левый нижний угол плиты отбит. Предпоследняя строчка сбита в древности за исключением последних букв. В левой половине надписи проходит узкая бороздка, повредившая ряд букв в первых семи строчках. Бороздка сделана нашедшими эту плиту, собравшимися сделать из нее жернов. Размер плиты: длина сохранившейся части – 0,87 м, ширина 0,40 м, толщина 0,21 м.

Текст надписи:

1. [ὁ] ἐκ προ[γ]όνων βασιλέων βα[σιλεὺς μέγαν]
2. Τιβέριος Ἰούλιος Σαυρομάτης φι[λόκαισαρ]
3. καὶ φιλωρῶμαιος εὐσεβῆς ἀρχιερεὺς τ[ῶν Σεβασ]
4. τῶν δ[ιὰ] β[ί]ου καὶ εὐεργετῆς τῆς παῖριδο[ς-----]
5. -----τειχῆ τῆς πολεως ἐκ Θε[μελείων]?
6. -----
7. -----τῆ πόλει διεπιμελείας Ποθ[ος----]
8. -----σεν
9. -----[κα]ι μεν Ἵπερβερεται [-----]

Перевод:

[С добрым счастьем]

1. Один из потомков царей великого (?) царства
2. Тиберий Юлий Савромат, гостеприимный (?)
3. друг римлян, благочестивый жрец.....
4. в жизни и благодетель для родины
5. ... стены города выстроил

⁷ Далі знаходиться закреслене: “Надпись сохранилась хорошо”.

6. потомок предков...

7. ... города заботой желаемый

8.

9. через пропасть.

(Савромат царствовал с 93 до 123 г. н.э.)

ЦДАМЛМУ, ф. 284, оп. 1, спр. 31, арк. 18–19, автограф⁸.

⁸ Окрім цього, у справі зберігається листок з виконаною О. Карпеко прорисовкою напису на плиті, грецьким текстом, зазначенням розмірів плити і короткою згадкою про час та місце знахідки (арк. 37), а також дві чорно-білі фотографії плити не дуже чіткої якості з підписом на зворотному боці “Плита из Анапы. Найдена в 1946 г. в с/х «Джемете»” (арк. 40).

Володимир Потульницький

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ КРИМ В ІСТОРІОСОФІЇ
ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА

(порівняльний аналіз довоєнного та німецького бачень)

Проблема історії Криму та кримських татар цікавила Омеляна Прицака, як сходознавця, ще зі студентських років. У довоєнний період своєї праці як вченого, наприкінці 1930-х років він надрукував у Львові декілька публіцистичних розвідок, де частково, в контексті інших сходознавчих досліджень, раз-у-раз згадувалась і історія Криму. Серед цих розвідок слід відзначити працю О. Прицака “Майбутність України на Сході”, у якій науковець-початківець торкнувся проблем Криму, Чорного моря, столиці хазарів Ітиля (теперішньої Астрахані – *В. П.*), а також Персії, Багдада та Тегерана у широкому синтезі¹.

У довоєнний період Омелян Прицак підготував і іншу, вже суто наукову працю, яку автор віднайшов у Центральному державному історичному архіві у Львові. Ця праця О. Прицака називається “«Кітаб Талвім аль-бульзам» Абу-аль-Фіда про Україну та суміжні землі”². Праця так і не була надрукована і залишилась у машинописній версії. У роботі О. Прицак перекладає з арабської вступ вченого Абу-аль-Фіда, який жив у XIV ст., до його вищеназваної праці, а також перекладає розділ із роботи середньовічного науковця, який, на думку перекладача, найбільш промовисто розкриває проблему його книги. О. Прицак здійснює також і наукові коментарі до праці арабського вченого: як філологічний, так і топонімістичний. Серед країв та народів, описаних у праці Абу-аль-Фіда (Рус, Варяги, Хозари, Рим, Візантія, Сарай, Орда), арабський вчений описує і Крим разом з його двома головними містами – Судаком та Кафою. О. Прицак зазначає, що Абу-аль-Фід називає Судак столицею Криму,

¹ О. ПРИЦАК, *Майбутність України на Сході*, Українське юнацтво, Л. 1939, ч. 1, с. 15–16; ч. 2, с. 37–39.

² О. ПРИЦАК, “*Кітаб Талвім аль-бульзам*” Абу-аль-Фіда про Україну та суміжні землі, ЦДА у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 1786, 41 арк.

а Кафу – його головним портом³. У описі арабського вченого подається розташування Кафи, яке він характеризує як дуже зручне, оскільки Кафа не лише порт для купців, але й укріплене муром місто, яке розміщується навпроти Трапезунда, на схід від Судака, і на північ, і на схід від неї простягається пустеля⁴.

На відміну від довоєнного періоду, у німецький період своєї наукової діяльності Омелян Пріцак не залишив праць, які б торкалися історії Криму безпосередньо, хоча, імовірно, і мав намір їх досліджувати протягом першої половини 1940-х років, перебуваючи в Берліні. На користь цього твердження свідчить низка обставин. По-перше, О. Пріцак, навчаючись у Берліні, перейшов у 1943 році від професора Гартмана, який досліджував тюркську історіографію та турецьку народну літературу, до відомого іраніста, тюрколога та семітолога, одного з провідних німецьких орієнталістів Ганса Гайнріха Шедера (1896–1957).

Шедер цікавився і проблемами Криму⁵. 31 березня 1943 року у столичному Берлінському щотижневикі “Kogalle” була надрукована його стаття під назвою “Дух степу”, яку відкривали портрети Чингіс-хана (1206–1227), його сина та спадкоємця хана Угедая (1229–1241), а також малюнок кінного вершника – монгола, написаний невідомим китайським митцем у період з X по XIII століття⁶. За змістом стаття торкалася надзвичайно широкого, але науково синтезованого узагальнення історико-політичних проблем Німеччини, Монголії, Китаю та Японії на основі тюркської та китайсько-монгольської династичної історії. Відведення чільного місця у цій статті у столичному часописі, який читала вся еліта Рейху також свідчило, що проблеми розподілу всієї спадщини Чингізидів – Сибірської, Кримської, Казанської та Астраханської, а також суспільних стосунків на основі її актуалізації перебували в полі зору Німеччини. Як видно з наступних публікацій Шедера, деталізація, котра вже була готова, так і залишилася незапитаною Третім Рей-

³ О. Пріцак, “*Кітаб Талвім аль-бульзам*”, арк. 26.

⁴ *Ibid.*, арк. 27.

⁵ Див.: В. А. Потульніцький, *Обставини зацікавлення гетьманом Павлом Скоропадським проблемами Криму і кримськими татарами у 1943 році*, Українська орієнталістика, К. 2012, вип. 6, с. 117–119.

хом після 1943 року. За останнє твердження свідчить наукова стаття Шедера, надрукована ним уже по війні в Базелі, де він далі розвиває свої думки, викладені ним у 1943 році у згаданій вище статті “Дух степу”⁷.

По-друге, в 1943–1944 роках проблемами Криму та кримських татар зацікавився і гетьман Павло Скоропадський (1873–1945), який протягом березня–липня 1943 р. серед низки інших питань своєї політичної діяльності (створення Української національної армії тощо) звернув увагу на постанови необхідності вивчення Чорноморської політики з приділенням пильної уваги Криму і кримським татарам⁸. Можна зробити припущення, що Омелян Пріцак, який щойно влітку 1943 р. опинився в осередку гетьмана в Берліні та взяв на себе розробку низки його нагальних перспектив, пов’язаних також із проблемами орієнталістики, в перспективі готувався гетьманом, після проходження вишколу у провідних німецьких орієнталістів, на фахівця з історичних питань гетьманського руху, де чільне місце мала посісти розробка проблем Далекого Сходу та Криму і Порти, зокрема⁹.

У німецький період своєї навчально-викладацької і наукової кар’єри Омелян Пріцак з інтервалом у п’ять років присвятив проблемам історії Криму та Османської імперії дві розвідки. Перша з них під назвою “Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року” вийшла друком у 156 томі записок НТШ у Мюнхені у 1948 році¹⁰. Ця розвідка стала продовженням і осмисленням досліджень, здійснених у 1920–1930-х роках відомим чеським славістом та ісламістом, професором орієнталістики Карлового університету в Празі

⁶ Н. Н. SCHAADER, *Die Stimme der Steppe*, Koralle, Berlin, 31.03.1943, Heft 12, S. 436–437.

⁷ Ders.: *Ernst Hersfeld und die iranische Altertumskunde*, Sonntagsblatt der Basler Nachrichten, Basel 1948, 42 Jahrg, Nr. 6.

⁸ *Щоденник гетьмана Павла Скоропадського. Рукопис*, Особистий архів родини гетьмана Павла Скоропадського у місті Кюснахт, Швейцарія, т. III-В, с. 155.

⁹ Див. ширше: В. А. Потульніцький, *Дипломатія Павла Скоропадського. Військово-дипломатичні стосунки гетьмана з острівними монархіями у 1926–1943 рр.*, Х. (Акта) 2014, с. 152–159.

¹⁰ Див.: О. ПРІЦАК, *Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року*, відбитка з 156 тому “Записок НТШ”, Мюнхен, 1948. – НаУКМА, Архів О. Пріцака, ф. 10, оп. 1, спр. 187, арк. 1–12.

Яном Рипкою (1886–1968)¹¹. Слід зазначити, що О. Прицак був особисто знайомий з Я. Рипкою, оскільки з липня 1943 р. вивчав у нього в Берлінському університеті, де чеський професор наїздами викладав, курс османської філології¹². У вересні 1944 р. О. Прицак був скерований своїм вчителем професором Г.-Г. Шедером (1896–1957) до Я. Рипки у Прагу з метою дослідити проблеми Тамерлана, Заратустри та здійснення архівних пошуків¹³. Саме там О. Прицак і зустрівся з Я. Рипкою, який ввів молодого вченого у сферу власних зацікавлень¹⁴.

У вищезгаданій розвідці О. Прицак, спираючись на дані тогочасного османського державного історіографа Мустафи Наїми, історія якого охоплює 1592–1660 роки¹⁵, доводить, що ще 27 червня 1648 року посол Богдана Хмельницького до Порти полковник Філон Джаджалій уклав з Великим візиром султана Ібрагіма (1640–1648) Агмедом Газер – пара Пашою договір, який водночас передбачував козацько-кримський договір. Окрім того, цим договором була створена так звана Чорноморська конвенція – українсько-ту-

¹¹ J. RYPKA, *Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnickyy*, Z Dejin Vychodni Evropy a Slovanstva (Festschrift Jaroslav Bidlo), Praha 1928, s. 482–498; *Ders.: Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nickyy*, Archiv Orientalni, Praha 1930, vol. 2, No. 2, S. 262–283. Слід також зазначити, що чеський вчений, окрім двох вищезазначених німецькомовних статей, написав у 1930-ті роки у співавторстві з Дмитром Дорошенком декілька чеськомовних статей, присвячених взаємовідносинам Кримського Ханату, Оттоманської Порти та Війська Запорозького часів Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка. Див.: D. DOROSHENKO, J. RYPKA, *Polsko, Ukrajina, Krym a Vysoka Porta v prvni pol. XVII stol.* Casopis Narodniho Musea, Praha 1936, s. 1–32; D. DOROSHENKO, J. RYPKA, *Heitman Petr Doroshenko a jeho turecka politika*, Casopis Narodniho Musea, Praha 1933, s. 1–55.

¹² Т. М. Сидорчук, *Наукові взаємини Омеляна Прицака з вченими Туреччини (за матеріалами особового архіву О. Прицака в Національному університеті “Києво-Могилянська академія”*, XVI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції 11 жовтня 2012 року, К. 2012, с. 63.

¹³ *Лист професора Г.-Г. Шедера до О. Прицака від 23.09.1944 р.*, НАУКМА. Архів О. Прицака, ф. 10, оп. 1, спр. 1812, арк. 1–5.

¹⁴ В. А. Потульницький, *Обставини зацікавлення гетьманом Павлом Скоропадським проблемами Криму...*, с. 119.

¹⁵ Наїма – державний історіограф (1617–1703) – державний османський історіограф, прихильник яничарської ідеології. До кінця османської держави він був хрестоматійним автором, зразком проведення історичного дослідження. Історія Наїми охоплює перші 60 років другого ісламського тисячоліття (1592–1660).

рецька морська торговельно-військова угода. Згідно з цим договором, османський султан, беручи до уваги той факт, що Б. Хмельницький має на Чорному морі сильний флот, запропонував останньому бути партнером в охороні морів та торгівлі¹⁶. Вчений зазначає, що договір з Османською Портою від 7 червня 1648 року не був ратифікований, оскільки незабаром (7 серпня 1648 р.) у Стамбулі розпочалась яничарська революція. В результаті цієї події султан Ібрагім був скинений з престолу і страчений разом зі своїм Великим візирем Агмедом Газер – пара Пашою¹⁷.

Інша німецькомовна праця, надрукована в журналі міжнародного сходознавчого товариства “Oriens”, видання якого було фінансоване турецьким урядом, присвячена подальшому дослідженню вченим обставин заключення і змісту козацько-османського договору 1648 р.¹⁸ Ця більш пізня версія вищезгаданої статті вченого, надрукованої у 1948 р. у мюнхенських “Записках НТШ”, містить важливе доповнення: О. Пріцак публікує власний німецький переклад договору, вводячи його до наукового обігу разом з Чорноморською конвенцією¹⁹. Слід також зазначити, що О. Пріцак у передмові присвятив цю статтю тодішньому міністру закордонних справ Туреччини Mehmet Fund Körgülü, з яким був особисто знайомий. Ця присвята посприяла глибшому приверненню уваги зі сторони турецьких вчених до досі невідомого їм факту спільної турецько-української історії²⁰.

У статті вчений побіжно торкається і декількох сюжетів, присвячених взаємовідносинам козаків з кримськими татарами. Тут вчений більш детально аналізує працю вже згадуваного вище османського державного історіографа XVII ст. Наїми. Саме Наїма записав у своїй історії той факт, що кримський хан Іслам-Гірей III повідомляє султана про укладення писаного договору у березні 1648 р. з Богданом Хмельницьким²¹. О. Пріцак зазначає, що Наїма

¹⁶ О. ПРИЦАК, *Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року*, арк. 7зв., 10зв.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ OMELIAN PRITSAK, *Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648)*, Oriens, Leiden 1953, В. 6, No. 2, S. 266–298. – НАУКМА. Архів О. Пріцака, ф. 10, оп. 1, спр. 231, 34 арк.

¹⁹ *Ibid.*, арк. 24–27.

²⁰ *Ibid.*, арк. 9–10.

²¹ НАЙМА, *Наїма Тапихі. У 6 т.*, вид. 3-тє, Істамбул 1280–1283 (1863–1866), т. IV, с. 331.

згадує про договір загально, не входячи в подробиці, зазначаючи лише, що кримський хан повідомив турецьке правління про намір Хмельницького розірвати стосунки з Польщею, і що хан вирішив допомогти гетьману своїм військом проти поляків²².

Коментуючи інформації Наїми О. Пріцак робить висновок, що невдовзі за кримсько-козацьким договором від березня 1648 р. був укладений найпізніше у липні 1648 р. турецько-козацький договір. Більше того, про факт заключення цього договору, зазначає О. Пріцак, кримський хан знав²³. Саме хан, за Пріцаком, надав Порті план, за яким українського гетьмана, як і господаря Молдови, було би доцільно зробити васалом Порті²⁴. На думку О. Пріцака, ханові було вигідно запропонувати Порті свій проект васальної України як розв'язку “північного” питання, який би робив Україну не партнером Туреччини, а лише васалом і дозволяв ханові робити і надалі наскоки на козацькі землі за ясиром²⁵.

Підстави для такого висновку вчений знаходить у інформації Наїми про той факт, що коли посланці Іслам-Гірея повернулися на початку серпня 1648 р. з військового походу на “Руси” і прийшли з втішним (як вони сподівалися – *В. П.*) повідомленням до великого візира Агмед Газер-паші, останній відповів: “Руси ж уклади мир з нами. Чому хан зробив на них похід? Обов’язково перешліть тих захоплених полонених (ясир – *В. П.*) сюди (до Порті – *В. П.*), а ми їх згідно з договором відпустимо”²⁶. До того ж великий візир, як повідомляє Наїма, попри звістку про 40 тисяч захопленого внаслідок наїзду на невірних ясиру, не вшанував посланців хана почесною одежею²⁷.

Ще в попередній, україномовній статті О. Пріцак, відповідаючи на власне питання щодо того, ким були ці “Руси”, записав, що “очевидно, що ніхто інший, як «русини», цебто «українці» по-

²² OMEJAN PRITSAK, *Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648)*, S. 278.

²³ *Ibid.*, S. 280.

²⁴ *Ibid.*, S. 286.

²⁵ “Приходиться подивляти дипломатичний сприт цього степового Талейрана, – пише Пріцак, – що так зручно використовує блуди і недосвідченість українського партнера”. О. Пріцак, *Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року*, арк. 7зв.

²⁶ *Ibid.*, арк. 4зв.

²⁷ *Ibid.*, арк. 4, 4зв.

нинішньому”, оскільки “Турецькі джерела – як і всі тодішні східні і західні відрізняють поняття «Рус» і «Москоф», відносячи перше тільки до українських козаків і населення України, а друге до підданих тодішньої московської держави”²⁸.

На додачу великий візир, відправляючи посланців Іслам-Гірея назад до Бахчисарая, надіслав ханові наказ та лист з доганою через ханського посла Джемшід Чауша (чауш – в османській службовій ієрархії – це надзвичайний посол для закордону – В. П.), та неназваного по імені капуджи-баши, або “майстра церемоній”, який очолював капуджи – послів до Рах Ottomanica²⁹. Коли останні прибули до хана і передали йому послання з доганою, Іслам-Гірей завірив посланців у своїй відданості султанові, і, виправдовуючись, подав власну версію трактування подій, що відбулися. Він звинуватив козаків, назвавши їх невірними, в тім, що останні проводять з турками подвійну політичну гру: в обличчя запевняють у зацікавленості в договорі і під тиском поляків запевняють султана у бажанні служити справі османів, але за спиною, насправді, мають зовсім інші наміри – спустошувати при першій ліпшій нагоді на своїх чайках береги Анатолії³⁰.

Яничарська революція 1648 р., під час якої було вбито 9 серпня протекторів козацької України великого візира Ахмед Газар пара Пашу і султана Ібрагіма, змінила і ситуацію довкола взаємовідносин Війська Запорозького і Кримського Ханату. Ханові, як повідомляє Наїма, було послано новим султаном Порту Мехмедом IV меч і халат із фірманом про газават на невірних, що заключало в собі

²⁸ О. Прицак, *Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року*, арк. 5.

²⁹ *Ibid.*, арк. 6.

³⁰ Цю ситуацію чудово розумів Б. Хмельницький. Потребуючи татарську кавалерію у протистоянні з поляками як важливий компонент військових операцій, з одного боку, гетьман був обурений продовжуванням наскоків на українські землі зі сторони так званого союзника, з другого боку. Тому, намагаючись щось змінити, він поскаржився султанові на його васала і свого союзника. Султан виніс догану кримському ханові за напад на союзника. Проте, як вважає О. Прицак, через революцію в Туреччині і страту султана Ібрагіма I та його візира Агмед Газер Паші цей прецедент, розраховуючи на оцінку сучасників – наступників страченого султана, Наїма, як придворний історик, називає лише як “Vorwürfe des ehemaligen Vesirs” – “закидами колишнього візира”. Див.: OMELIAN PRITSACK, *Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648)*, S. 288.

благу вістку високого наказу³¹. Надсилання кримському ханові ознак пошани (шаблі та халата), означало, на думку О. Пріцака, той факт, що “нове правління було зайняте питанням укріплення своєї влади і справи «півночі» передало Іслам-Гіреєві як домену його політичного впливу”³².

В цій же статті О. Пріцак відзначає, що договір між Б. Хмельницьким та ханом Іслам-Гіреєм III знайшов свій відгук у появі офіційного означення турецькою мовою українського козацтва – “кардаш-казаги”, що означає в перекладі на українську мову “братній козак” (wörtlich Brüderlicher Kosak)³³. Зокрема, вчений згадує, що Мустафа Наїма у п’ятому томі своєї історії розповідає про прибуття до султана у березні 1653 р. (час, коли Хмельницький був під зверхністю кримського хана) посольства від “кардаш-казаги”³⁴. На думку О. Пріцака, з контексту оповіді Наїми зрозуміло, що тут йдеться про козаків Богдана Хмельницького і кримського хана Іслам-Гірея III. У підкріплення своєї тези він згадує, що у такому ж значенні “кардаш-казаги” засвідчено в іншого турецького історика XVII ст. Фундуклулу Мегмед-аги в його праці “Сіляктар-таріхі”, тобто “Історія меченосця”, а також в описі подорожей Евлія Челебі “Сіягат намесі” (“Опис подорожей”)³⁵.

У додатку до своєї німецькомовної статті про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною у 1648 р. О. Пріцак згадує різні імена, які зустрічаються у турецьких істориків XVII ст. стосовно українських козаків. Зокрема існує інформація про “кардаш-казаги” із поданням турецьких джерел, де цей термін зустрічається³⁶. Отже, на переконання О. Пріцака, в татарській традиції союз із Б. Хмельницьким був важливим і залишив сліди.

Таким чином, і у довоєнний, і в німецький періоди життя Омелян Пріцак розглядав історію Криму у низці статей та розві-

³¹ О. Пріцак трактує газават, про який йдеться, як останній похід татарського хана на допомогу Б. Хмельницькому у 1648 р. (Пиляви, Львів, Замость). Див.: О. Пріцак, *Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року*, арк. Тзв., 8.

³² *Ibid.*, арк. 8.

³³ OMEJAN PRITSAK, *Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648)*, S. 294.

³⁴ *Ibid.*, S. 295.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *Ibid.*, S. 294–295.

док. Проте сюжети, яких він торкався у статтях, різнилися між собою, оскільки вчений ставив перед собою різні завдання. Статті, писані у довоєнний період, розглядали проблеми Криму у контексті епох раннього та розвинутого середньовіччя. У цих працях вчений торкався спільних сюжетів історії Криму, з одного боку, та історії столиці хозарів Ітилю, Персії та Тегерану, з другого боку, також аналізував та коментував з філологічної та топонімістичної точок зору працю середньовічного арабського автора Абу аль Фіда, написану у XIV ст., де арабський мислитель торкається історії двох кримських міст – Судака та Кафи.

В німецький період О. Прицак продовжує козацько-кримські пошуки одного зі своїх вчителів, чеського вченого Я. Рипки і видає декілька статей, присвячених кримським сюжетам доби пізнього середньовіччя, які вирували довкола заключення козацько-кримського договору від березня 1648 р., козацько-османського договору від серпня того ж року, та питанням походження турецькомовного означення козаків як “кардаш казаги” – “братній козак”.

У обидва періоди творчості вченого, розглянуті у цій статті, О. Прицак послідовно проводить думку нероздільності інтересів Криму та України, зупиняючись не лише на історичних та філологічних аспектах проблеми, але і розкриває сутність та причини складних відносин, що склалися у трикутнику: Військо Запорозьке – Кримський Ханат – Османська імперія. Важливо підкреслити, що і в довоєнний, і в німецький періоди життя вчений не розглядав жодного з аспектів давньої і нової історії Криму поза контекстом української історії, весь час наголошуючи на тому, що взаємини українських гетьманів та кримських ханів мали тяглість ще з середньовічних часів, і тому Україна має більше прав на Крим, аніж Російська імперія Романових, кримська історія якої починається щойно у ранньонову добу – тобто з кінця XVIII ст.

Олександр Алфьоров

МОЛІВДОВУЛ ТЕОДОРА, СТРАТИГА ХЕРСОНА

Нещодавно нами було придбано половину візантійського молівдовула зі старої колекції. Ступінь збереженості не давав можливості колишньому власнику атрибутувати цю сфрагістичну пам'ятку, що, зрештою, стало причиною продажу. За детального дослідження нами була здійснена його розчистка та віднайдено аналог.

Опис молівдовула.

Половина круглої свинцевої печатки. Канал для шнура проходив з 1 до 7 години, за яким було розірвано сфрагіс. Присутня незначна деформація рівності поверхні. Очевидно, що молівдовул запечатував лист, і при його механічному зніманні зі шнура він був деформований та розірваний навпіл. Патина має коричневий відтінок.

Лицевий бік: Поясне зображення іконографічного типу Богородиці Одигитрії, що тримає на лівій руці Христа. У внутрішньому колі обідка з дрібних перлин рештки напису: “τῷ σῷ δοῦλω”. Це частина молитовного звернення до Богородиці, що тут зображена: “Θ(εοτό)κε βοήθει τῷ σῷ δοῦλω”, тобто “Богородице, поможи рабу твоєму”.

Зворотній бік: У центрі – рештки хрестової монограми, в якій було подане ім'я власника. На лівому рамені літера “Θ”, на верхньому літера “Δ”, у центрі “Ο”, що надає можливість припустити, що інші дві літери з рамен мали бути “Є” та “Ρ”, що дало б варіант імені Теодор. У лівому горішньому квадранті літери “ΠΡΘ”, в лівому нижньому “СПΑ”, що є залишками титулу протоспатарія. За внутрішньою окружністю крапкового обідка рештки літер: “ΟΧΕ . . Θ . ΟΣ+”, в яких вгадується назва топоніма – Херсон. На іншій половині печатки, що не дійшла до нашого часу, мала міститися назва посади, яка розпочиналась з інвокаційного хреста з завершенням на літеру “Ο”. Таким чином, цей молівдовул належав Теодору протоспатарію та уряднику Херсона.

Розміри печатки: загальний діаметр – 26 мм; штемпельний 24 мм; товщина заготовки 2 мм.

Серед опублікованих печаток візантійського Херсона існує одноматричний аналог нашому екземпляру. Сфрагіс зберігається в приватній колекції Костянтина Смичкова (Біловодськ, Україна) і має низку уражень, що не дозволяли відчитати ім'я власника. Публікаторами воно було передане із знаком питання, як Теодор, спираючись на рештки тхети (насправді через деформацію графема там видна омега) та добре видимого епсілону. Проте, судячи з її фотографії, це було достатньо сміливим припущенням. Важливо, що збереглася назва уряду, – стратиг¹. Таким чином, завдяки двом одноматричним частинам можна констатувати, що перед нами молівдовул Теодора – протоспатарія та стратига Херсона. Датувати печатку слід початком XI ст. Отже, історія середньовічного Херсона міцно отримала ще одне ім'я свого керманича в ієрархії стратегів.

Печатка К. Смичкова походить з Херсонеса. Наш екземпляр був свого часу знайдений у селі Климентинівка Менського району Чернігівської області. Місце знахідки нашого молівдовула свідчить про контакт стратига Херсона з Руссю у достатньо цікавий час – держави Володимира Святого, чия біографія нерозривно пов'язана із Корсунем-Херсоном.

¹ Н.А. АЛЕКСЕЕНКО, К.Д. СМЫЧКОВ, *Неизданные печати чиновников Херсона IX–X вв.*, Херсонский Сборник, вып. X, Севастополь 1999, с. 365, 366; N. ALEKSEYENKO, *L'administration byzantine de Cherson: catalogue des sceaux*, Paris 2012, p. 177, 178; Н.А. АЛЕКСЕЕНКО, *Византийский Херсон VI–XIII столетий в памятниках сфрагистики*. 1. *Чиновники Херсона VIII–XI вв.*, Севастополь 2017, с. 351–352.

Олександр Джанов

КАФА – МІСТО НА КОРДОНІ “ІМПЕРІЇ ТАТАР”

Протягом багатьох століть у південній частині Кримського півострова існував значний, часто зовсім не монолітний, етно-політичний анклав. Відокремлення південно-кримського регіону не можна пояснити виключно політичними чинниками. Це було об’єктивно пов’язано, передусім, з географічним районуванням і розташуванням природних транспортних маршрутів¹. Більша частина цього регіону являє собою гірські масиви, які повернуті стрімкими урвищами та схилами на південь, до узбережжя Чорного моря. В умовах примітивного екстенсивного сільського господарства регіон мав дуже слабкий економічний потенціал. Єдиним реальним і потужним природним ресурсом Південного Криму аж до середини ХХ ст. була деревина. В античну епоху ліси ще густо вкривали південні та північні схили Кримських гір аж до степової куєсти². В античну епоху тільки у крайніх східній і західній точках, на кордоні гір зі степом, виникли і успішно розвивалися дві урбанізовані зони – Феодосія (з VI ст. до н.е.) та Херсонес Таврійський (з V ст. до н.е.)³. Узбережжя між ними більш активно стали освоювати лише у візантійську епоху, починаючи з будівництва двох невеликих укріплень у Горзувітах (Гурзуфі), Алустоні (Алушті) у VI ст., а трохи пізніше, в другій половині VII ст. в Сугдеї (Судаку). Територія Південного, тобто, Гірського Криму, напередодні монгольського завоювання у другій чверті XIII ст. майже повністю входила до складу візантійської провінції.

Херсонес вже у ранньому середньовіччі став адміністративним центром візантійської провінції (фемі) та поступово втратив

¹ Про історичну динаміку у басейні Чорного моря до кінця XV ст. див.: G.I. BRATTANU, *La mer Noire des origines à la conquête ottomane*, München, 1969.

² При розкопках городища Неаполя Скіфського були знайдені кістки бобрів, що вказує на існування лісів у цій географічній зоні.

³ Навмисно виключили з цього переліку столицю Кримської Скіфії – Неаполь Скіфський на північному кордоні лісової зони Криму, який занепав у III ст. н. е. Об’єктивно, він являв собою дещо інший тип урбанізації.

функції центру сільськогосподарського регіону, але набув значення як військово-морський та транзитний торгівельний порт, який контролював виходи річкових артерій у північно-західній частині Чорного моря, а також виконував важливі функції у стосунках з кочовими державами східно-європейських степів. Феодосія ж до кінця античної епохи дійшла до повного занепаду. У всі часи населенню Південного Криму доводилося протистояти і зважати на кочівників, які панували в степовій і передгірській частинах півострова. До кінця візантійської епохи все більшого значення як торговий центр набував Сугдея, за володіння якою в першій половині XIII ст. боролися кипчаки (кумани, половці) і сельджуцький султанат⁴, який намагався налагодити торговельні відносини Східної Європи з Близьким Сходом через свою територію. Втрата Візантією монополії в Чорному морі і входження північного узбережжя до складу Монгольської імперії і Золотої Орди дали поштовх подальшому торгово-економічному розвитку Південного Криму. Не останню роль у налагодженні надійних морських комунікацій відігравали представники італійських міст-держав, передусім, Венеції, Генуї і Пізи, які ще в другій половині XII ст. намагалися налагодити торгівлю європейськими тканинами в Північній частині азово-чорноморського басейну⁵.

Після падіння Візантії у 1204 р. пріоритет у торгових зв'язках між Середземномор'ям і Чорноморським басейном довго за-

⁴ *Die Seltchukengeschichte des Ibn Bibi*, transl. H.W. DUDA, Kopenhagen (Munksgaard), 1959, s. 130–139; IBN BIBI, *El Evâmirü 'l-Alâ 'iyye fi 'l-Umûri 'l Alâ 'iye (Selçuknâme)*, II, Haz. MÜRSEL ÖZTÜRK, Ankara, 2014, p. 317–343; A.C.S. PEACOCK, *The Saljuq Campaign against the Crimea and the Expansionist Policy of the Early Reign of 'Alâ' al-Dîn Kayqubâd*, Journal asiatic society, series 3, vol. 16, № 2 (2006) 136–137; А.В. Джанов, *Походы сельджукских войск на Сугдак и в Киликию в правление Ала ал-Дина Кайкубада I*, Сугдейский сборник, вып. III (К.; Судак, 2008) 46–78.

⁵ Підтвердження 1192 р. імператором Ісаком II Ангелом (1185–1195, 1203–1204) хрiсовула від 1169 р. візантійського імператора Мануїла I Комніна (1143–1180) із дозволом генуезцям торгувати в Чорному морі; грец. оригінал: F. MIKLOŠIČ, J. MÜLLER, *Acta et diplomata Graeca medii aevi sacra et profana*, vol. III (Vindobonae, 1865) 25–37, № V; лат. переклад: *Codice diplomatico della Repubblica di Genova*, Ed. C. IMPERIALE DI SANT ANGELO, vol. III: 1191–1202, Fonti per la Storia d'Italia, Roma, 1942, p. 51–62, № 21; F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453*, tl. 2, fsc. 3: Regesten von 1025–1204, Ed. PETER WIRTH, Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, reihe A: Regesten, abt. 1, München, 1995, S. 255–256, № 1488.

лишався за венеціанцями, проте невідомо, наскільки успішно вони ним скористалися, адже від тієї епохи збереглося дуже мало документів⁶. На відміну від венеціанців, генуезці із більшим ентузіазмом взялися за освоєння нових торгових маршрутів у Чорному морі. Після отримання торгових привілеїв від візантійського імператора Михайла VIII Палеолога (1259–1282) у 1261 р.⁷, вони влаштувалися в Криму, принаймні в Судаку (Солдайї). У 1274 р. тут працював генуезький нотарій Федеріко Пьяцалунга⁸. Увага генуезців до Солдайї визначалася, мабуть, їх практичним інтересом до торгівлі рабами між Улусом Джучі та Єгиптом⁹. Треба зазначити,

⁶ Підтверджена джерелами інформація про перебування венеціанців у Криму в XIII ст. з торговими цілями обмежується тільки декількома епізодами. Від 1206 р. збереглося лише два акти щодо одного торгового контракту, кінцевою точкою якого мала стати Солдайя. Див.: A. LOMBARDO, R. MOROZZO DELLA ROCCA, *Documenti del commercio veneziano dei secoli XI–XIII*, t. II, Torino, 1940, p. 18–20, № 478–479. Крім того відомо, що 1288 р. до Солдайї було обрано венеціанського консула. Див.: Archivio di Stato di Venezia. Maggior Consiglio. Deliberazioni. Registri. Zeneta f41v: *Millessimo · CC·LXXXVIII... Die quatro aprilis... Item quod Consul Iturus in Soldadiam sit ad unum annum · et habere debeat a comuni Venecie libros centum pro salario pro ipso anno tenendo unum notarium sufficientem suis expensis et unum puerum et duas equos · et possit francare · quinquaginta millia Asperorum pro ipso Anno · et habebat soldos · XX · grossorum pro notario*. До цього можна додати лише відомий факт перебування в Солдайї членів родини Марко Поло після 1250 р. F. THIRIET, *La Romanie vénitienne au Moyen Âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe–XVe siècles)*, Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 193 (1959) 100.

⁷ F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453*, tl. 3: Regesten von 1204–1282, Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, reihe A: Regesten, abt. 1, München, 1932, S. 36–38, № 1889; Е.С. СКРЖИНСКАЯ, *Генуезці в Константинополі в XIV в.*, Візантійський временник, 1 (1947) 215–234; *I libri iurium della Repubblica di Genova*, I, parte 4 / a cura di S. DELLACASA, Fonti per la storia della Liguria, XI (1998) 271–285, № 749; M. BALLARD, *1261. Genova nel mondo: il trattato di Ninfedo*, Gênes et la mer, Quaderni della Società Ligure di Storia Patria, 3 (Genova, 2017) 529–549.

⁸ G.I. BRATIANU, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris (Geuthner), 1929, p. 307–309, № VII–IX.

⁹ B.Z. KEDAR, *Segurano-Sakrān Salvaygo: Un mercante genovese al servizio dei sultani mamalucchi, c. 1303–1322*, Fatti e idee di storia economica nei secoli XII–XX: Studi dedicati a Franco Borlandi, Bologna (Società Editrice il Mulino), 1977, p. 75–91 (Reprinted in his “Variorum” *The Franks in the Levant, 11th to 14th Centuries*); R. AMITAI, *Diplomacy and the Slave Trade in the Eastern Mediterranean: A Re-examination of the Mamluk-Byzantine-Genoese Triangle in the late thirteenth century in Light of the Existing Early Correspondence*, Oriente Moderno, 88, № 2: Les relations diplomatiques entre le Monde musulman et l'Occident latin (XIIe–XVIe Siècle) (2008) 349–368; H. BARKER, *Egyptian and Italian Merchants in the Black Sea Slave Trade, 1260–1500* (Columbian university, 2014) 460 p.

що для мамлюкського Єгипту, який був традиційним споживачем рабів з Дешт-і-Кипчака, Судак був основним торговим партнером у Чорному морі¹⁰. Перебування генуезців у Солдайї, в сусідстві зі своїми конкурентами – венеціанцями, очевидно, було не дуже прийнятно для генуезьких торговців. До того ж, работоргівля була далеко не єдиним напрямком комерційної діяльності генуезців у Чорному морі. Все це змусило їх піти шляхом створення автономного торгового емпорія в Криму, де вони могли б відігравати керівну роль, і не були б залежними від чужих для них пріоритетів. Так з’явилася Кафа, заснована всього за 50 км на схід від Солдайї. Яким конкретно чином генуезцям вдалося легітимізувати своє поселення на території Улусу Джучі, сучасні джерела не повідомляють. Візантійський історик Никифор Григора, який писав свій наратив через 70–90 років після того, зазначає, що дозвіл на заснування Кафи було отримано від “правителя скіфів” (тобто, правителя татар) за умови виплати йому “комеркія” (мита)¹¹. Починаючи з непримітного посилання у французькому перекладі 1726 р. генеалогічного трактату XVII ст. Абу-ль-Гази хана, стала хрестоматійною теза про те, що Кафа була заснована генуезцями у 1266 р.¹² Дещо пізніше Гаспаро Луіджи Одеріко з’ясував недостовірність такого датування¹³, але воно до нашого часу активно циркулює в історіографії. Насправді, Абу-ль-Гази повідомляє лише те, що золотоор-

¹⁰ З усіх пристаней Чорного моря тільки Судак удостоївся бути згаданим у 1281 р. у договорі між султаном Єгипту та візантійським імператором: P.M. HOLT, *Early Mamluk diplomacy (1260–1290). Treaties of Baybars and Qalāwūn with christian rulers*, Islamic history and civilization, vol. 12 (Leiden; New York; Köln (Brill), 1995) 122–128.

¹¹ NIKEPHOROS GREGORAS, *Rhōmāische Geschichte (Historia Rhōmaïke)*, transl. J.-L. VAN DIETEN, Teil 3, Bibliothek der griechischen Literatur, bd. 24: Abteilung Byzantinistik, Stuttgart, 1988, S. 107–109; НИКИФОР ГРИГОРА, *История ромеев*, пер. Р.В. ЯШУНСКОГО, т. II, Санкт-Петербург (Квадривіум), 2014, с. 93–96.

¹² *Histoire Généalogique des Tatars traduite du manuscrit Tatar d’Abulgasi-Bayadur-Chan et enrichie d’un grand nombre de remarques authentiques et tres curieuses sur le veritable estat présent de l’Asie Septentrionale*, Leyde (Abram Kallewier), 1726, p. 453. Дещо пізніше ця ж примітка дослівно була наведена у популярній та багатотиражній *Histoire universelle depuis le commencement du monde jusqu’à présent. Traduite de l’anglois d’une société de Gens de lettres*, t. XVII (Amsterdam; Leipzig, 1761) 590.

¹³ G.L. ODERICO, *Lettere ligustiche ossia osservazioni critiche sullo stato geografico della Liguria fino ai tempi di Ottone il Grande con le memore storiche di Caffa, ed altre luoghi della Crimea posseduti un tempo da Genovesi*, Bassano, 1792, p. 122–129.

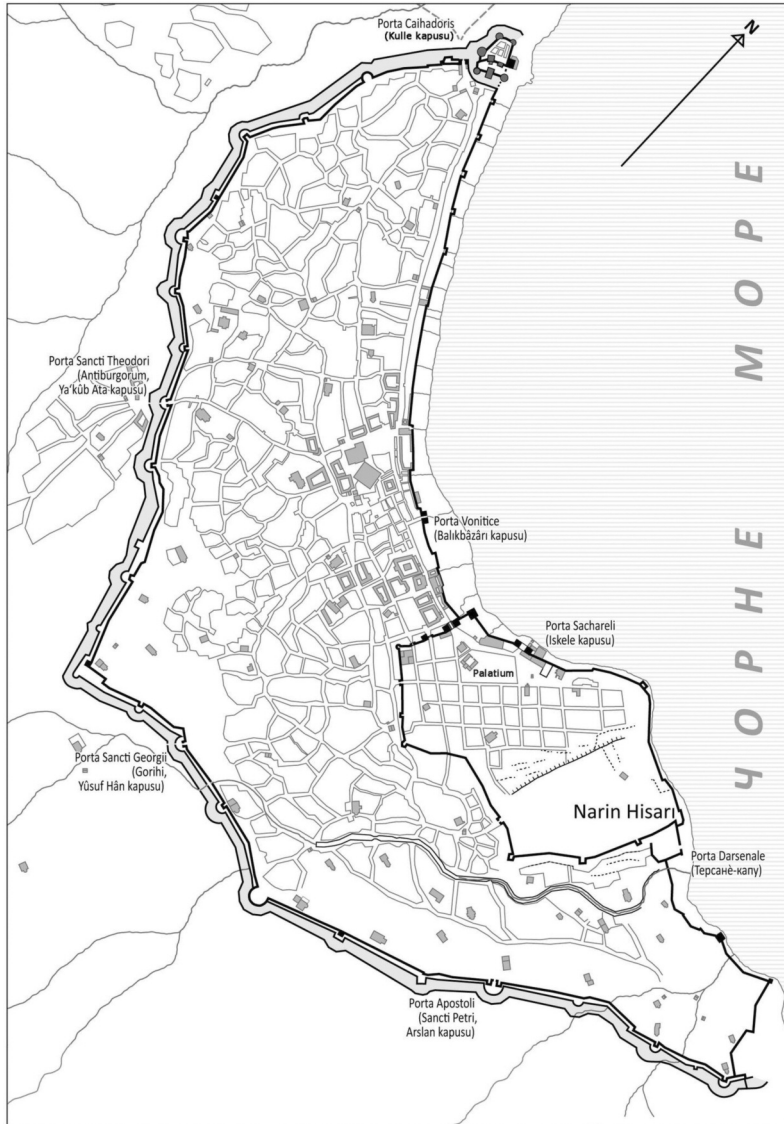
динський хан Менгу-Тимур передав “область Крим та область Кафи” у володіння Уран-Тимуру (Урунг-Тимур або Оран-Тимур), синові Тука-Тимура, сина Джучі¹⁴. Датування виникнення генуезької Кафи 1266 р. було лише механічно прив’язано коментатором перекладу твору Абу-ль-Гази до першого року перебування Менгу-Тимура на троні Джучидської держави. Якщо ця звістка є відбитком реальних подій, то, можливо, що саме з Уран-Тимуром генуезцям довелося скласти договір про статус свого нового емпорію, але конкретна дата залишається невідомою, як це було невідомо ще за часів Одеріко. Нажаль текст цих домовленостей не зберігся у жодному джерелі. Цікаво, що в проєкті ймовірного договору між Генуею та Венецією 1269 р., який був підготовлений генуезькою стороною, Кафа ніяк не фігурує. Проте, в ньому окремо згадується про зобов’язання венеціанців у жодному разі не відвідувати Тану¹⁴. Мабуть на початку присутності в азово-чорноморському басейні вся увага генуезців була прикута до напрямку торгового маршруту на Сарай – столицю Золотої Орди, який саме і проходив через гирло Дону та Тану. Кафа стала важливою станцією на ньому.

Місто розвинулось з невеличкої торгової факторії, яка виникла, вочевидь, лише після 1275 р., оскільки в актах генуезького нотарія Федеріко Пьяццалунга 1274 р. вона ще не згадується. Генуезьке поселення було розміщено на приморському пагорбі, на місці за давніх часів занедбаної античної Феодосії¹⁶. У 1281 р. ко-

¹⁴ *Histoire des Mogols et des Tatares par Aboul-Ghasi Behadour Khan*, ed., transl. P. DESMAISONS, t. II: Traduction, St.-Peterbourg, 1874, p. 182; *Родословное древо Тюрков хивинского хана Абуль-Гази*, пер. Г.С. САБЛУКОВА, прим. Н.Ф. КАТАНОВА, Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете, т. XXI, вып. 5–6 (Казань, 1905) 152.

¹⁵ R. CESSI, *La tregua fra Vènezia e Genova nella seconda metà del sec. XIII*, Archivio Veneto-tridentino, t. IV (1923)10.

¹⁶ M. BALARD, *La Romanie Génoise (XIIe – début du XVe siècle)*, t. I–II, Atti della Società Ligure di Storia Patria, Nuova Serie, vol. XVIII (XCII), Fasc. I, II, Bibliothèque des écoles françaises d’Athènes et de Rome, fasc. 235 (Genova-Roma, 1978) 118; M. BALARD, *Les Genoïs en Crimée aux XIIIe–XIVe*, Αρχαίον Ποντου, t. 35 (1979) 204–205 = M. BALARD, *Les Genoïs en Crimée aux XIIIe–XIVe siècles*, Gênes et la mer Genova e il mare, Quaderni della Società Ligure di Storia Patria, 3 (2017) 771–772; M. БАЛАР, *Генуезці и Золотая Орда*, Золотая Орда в мировой истории, Казань, 2016, с. 599; С.П. КАРПОВ, *Генуезские и венецианские фактории в Крыму*, История Крыма, под ред. А.В. ЮРАСОВА, т. 1, Москва (Кучково поле), 2017, с. 318–322.

Мал. 1. Прорис плану Кафи 1784–1787 рр. М. Корсакова (РГВИА, ф. 349, оп. 40, д. 1996) з назвами міських воріт генуезького та османського часу. Виконав Д. Вортман

лонія вже мала весь необхідний мінімум адміністративних інститутів – на чолі її стояв консул¹⁷. До 1287 р. відноситься перший (зі збережених) контракт комуни Генуї з майбутнім консулом Кафи – Паоліно Дорія¹⁸. У 1289 р. комуна Кафи, яку очолював чинний консул (той самий Паоліно Дорія), вже була в змозі спорядити три галери на допомогу Тріполі, взятому в облогу мусульманами¹⁹. У 1290 р. адміністративний устрій Кафи було вже навіть кодифіковано у 24 параграфах²⁰. Зміст більшості з них, на щастя, зберігся у складі Статуту Пери 1304 р., а також, частково, серед постанов “офіції Газарії” 1316 р.²¹ Спочатку Кафа зазнала ряд злетів і падінь, таких, як окупація венеціанським флотом зимою 1296–1297 рр.²² Напад на Крим військ джучидського хана (*imperator*) Ногая²³ наприкінці 1298 р. мабуть не торкнувся Кафи, але, вочевидь, не сприяв торговій активності у цей час²⁴. Вимушений відхід 300 генуезців і 300 греків з

¹⁷ *Actes des notaires génois de Pera et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281–1290)*, ed. G.I. BRĂTIANU, Études et Recherches (Academia Română), t. 2, Bucarest (Cultura Națională), 1927, p. 79, № XII.

¹⁸ C. DESIMONI, *Le prime monete d'argento della zecca di Genova ed il loro valore (1139–1493)*, Atti Della Società Ligure di Storia Patria, vol. XIX, fasc. I (1888) 199.

¹⁹ *Actes des notaires...*, p. 79, № 12; *Annali Genovesi di Caffaro e de suoi continuatori*, A cura di CESARE IMPERIALE, vol. 5: Dal 1280 al 1293 (Iacobi Aurie annales), serie: Fonti per la Storia d'Italia, Roma, 1929, p. 95.

²⁰ M.G. CANALE, *Della Crimea del suo commercio e dei suoi dominatori dalle origini fino di nostri*, vol. II, Genova, 1855, p. 327.

²¹ *Statuti della colonia di Pera*, ed. V. PROMIS, Miscellanea di Storia Italiana, t. XI, Torino, 1870, p. 765–780; *Imposicio Officii Gazarie*, ed. L. SAULI, Historiae Patriae Monumenta, t. II: Leges Municipales, t. I, Torino, 1838, col. 390, 394.

²² *Continuazione della Cronaca di Iacopo da Varagine dal 1297 al 1332*, ed. V. PROMIS, Atti della Società Ligure di Storia Patria, t. X. (1874) 498; ANDREAE DANDULI, *Chronicon Venetum*, Rerum italicarum scriptores, t. 12 (Mediolani 1728) col. 406–407; MARINO SANUTO, *Vite Duchi di Venezia*, Rerum italicarum scriptores, t. 22 (Mediolani, 1733) col. 578–579; ANDREA NAVAGIERO, *Storia della respublica veneziana*, Rerum italicarum scriptores, t. 23 (Mediolani, 1733) col. 1009.

²³ Про титул “імператор” (хан) стосовно Ногая див.: *Письмо Ладислава, францисканского кустодия Газарии (Кафа, 10 апреля 1287 года)*, перев. Р.В. ХАУТАЛА, Золотоордынское обозрение, т. 5, № 1 (2017) 193–199; Р. ХАУТАЛА, *В землях “Северной Тартарии”*: Сведения латинских источников о Золотой Орде в правление хана Узбека (1313–1341), Язма Мирас. Письменное Наследие. Textual Heritage, вып. 6, Казань (Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ), 2019, p. 123–126, 181.

²⁴ Про Кафу в зв'язку з цими подіями згадує *Ружн ад-дін Байбарс*. Див. у: В.Г. ТИЗЕНГАУЗЕН, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*, т. 1: Извлечения из сочинений арабских, *История Казахстана в арабских источниках*, т. I, Алматы (Дайк–Пресс), 2005, с. 101. У *Ібн Халдуна* той же сюжет із пропуском

Кафи 20 травня 1308 р. під натиском сотисячного (?) війська сина золотоординського хана Токти (1291–1312) – Ельбасара – став найбільш трагічним та героїчним епізодом у долі молодого міста²⁵. У наступні роки, вочевидь, місцевість Кафи не зовсім знелюдніла. Під 1313 р. офіційна хроніка Генуї сповіщає про напад на генуезькі кораблі у бухті Кафи ескадри легендарного²⁶ еміра Сінопу – Газі-Челеби (1298–1322). Напад сінопського флоту на Кафу наступного 1314 р. підтримали жителі сусіднього Солхату²⁷. Лише 1316 р. сіндікам комуни Генуї Антоніно Гало та Ніколо Пагана вдалось отримати ярлик від хана Узбека (1313–1341) на відновлення Кафи²⁸. Дуже швидко Кафа стала одним з найбільших торгових центрів у Чорноморському басейні. Паралельно з торговою активністю в Кафі, виникали поки ще нечисельні торгові емпорії генуезців у гирлі Дунаю, Дону, Чорноморського узбережжя Болгарії, Західного Кавказу і Понтійського узбережжя Малої Азії. У першій половині XIV ст. “татарський” напрямок економічної експансії генуезців Кафи залишався одним з найбільш пріоритетних.

Величезний вплив на подальший розвиток міста мала т.зв. “криза Тани”. Абсолютно точно відомо, що її драматичні події роз-

Кафи див. в: В.Г. ТИЗЕНГАУЗЕН, *Сборник материалов...*, т. 1, с. 272–273. У *ал-Муфаддала* розповідь про розправу над Судаком у той самий час див. в: В.Г. ТИЗЕНГАУЗЕН, *Сборник материалов...*, т. 1, с. 153; те ж саме у *Ібн ал-Давадарі* див. в: У.А. МУМИНОВ, *Извлечения из сочинений XII–XVI веков*, История Казахстана в арабских источниках, т. III, Алматы (Дайк–Пресс), 2006, с. 96; те саме у *ал-Юніні* в: LI GUO, *Early Mamluk Syrian Historiography: Al-Yunini's Dhayl Mir'at al-Zaman*, t. I, Leiden (E. J. Brill), 1998, p. 127–128. Рашид ад-Дін датує розорення Криму (Солхату) Ногаєм 698 р. х. та пов'язує ці події із боротьбою Ногає з Токтоєм. Див.: РАШИД-АД-ДИН, *Сборник летописей*, т. II, перев. и примеч. Ю.П. ВЕРХОВСКОГО, примеч. Б.И. ПАНКРАТОВА, ред. И.П. ПЕТРУШЕВСКОГО, Москва; Ленинград, 1960, с. 85; RASHIYUDDIN FAZLULLAH'S, *Jami'u'l-tawarikh: Compendium of chronicles. A history of the Mongols*, transl. et com. by W.M. THACKSTON, Sources of Oriental languages and literatures, 45, Central Asian sources, IV, Part Two, Harvard (Harvard University), 1999, p. 365.

²⁵ *Continuazione della...*, p. 500–501. *Ал-Нувайри* в: В.Г. ТИЗЕНГАУЗЕН, *Сборник материалов...*, т. 1, с. 131–132.

²⁶ *The Travels of Ibn Battuta A.D. 132–1354*, transl. and notes by C. DEFREMERY, B.R. SANGUINETTI, H.A.R. GIBB, t. II, Works issued by Haklüt Society, second series, № CXXVII (Cambridge, 1962) 466–467.

²⁷ *Continuazione della...*, p. 502; *Iacopo da Varagine e la sua Cronaca di Genova dalle origini al MCCXCVII*, vol. I, ed. G. MONLEONE, Fonti per la storia d'Italia, 84 (Roma, 1941) 481.

²⁸ *Continuazione della...*, p. 502; *Iacopo da Varagine...*, p. 481.

почалися у вересні 1443 р. у Тани²⁹. Формальним приводом для них став побутовий конфлікт, який завершився втечею генуезців та венеціанців з Тани, полон та пограбування майже всіх латинян на теренах Золотої Орди³⁰. Згодом почалося і військове протистояння “татарського імператора” Джанібека (1341–1358) та генуезької Кафи, масштаби якого, з огляду на дані джерел, в історіографії дуже перебільшені. Офіційна хроніка Генуї повідомляє лише, що в лютому 1344 р. генуезцям Кафи вдалося відбити військову атаку татарських військ. Під час нічної вилазки вони навіть спалили 12 облогових машин (требуше) ворога³¹.

Навесні 1445 р. війська золотоординського воєначальника Могулбугі знов взяли в облогу Кафу, але вимушені були відступити³². Можливо, причиною того стала епідемія чуми? Мабуть ні. Арабський автор Ібн ал-Вараді датував появу чуми “в землях Узбекових” 747 р. х. (34.04.1346–12.04.1346 р.). До цього часу достовірно не відомо, яку роль у поширенні чуми в Європі відіграла саме Кафа, адже яскрава розповідь про те, як татарські катапульти закидали у Кафу трупи чумних хворих в “Історії хвороби, або смертності, які сталися в рік Господа 1348” нотарія з Пьяченци – Габрієля Мусо³³, видається

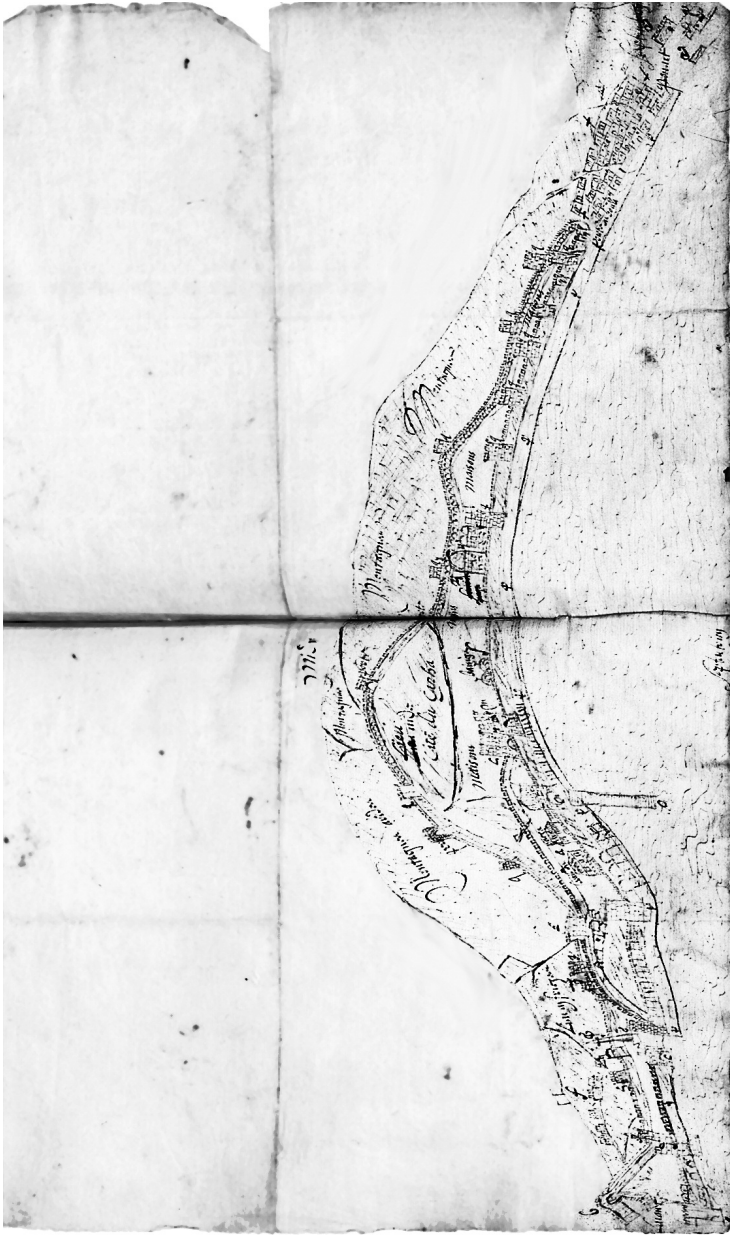
²⁹ S.P. KARPOV, *Génois et Byzantins face à la Crise de Tana de 1343 d'après les documents d'archives inédits*, Byzantinische Forschungen, Bd. 22 (1996) 43–51.

³⁰ С.П. КАРПОВ, *Итальянские морские республики и Золотая Орда. Кризис 1343–1349 гг.*, Причерноморье в средние века, вып. IX. (Санкт-Петербург; Москва (Алетейя), 2015) 7–63; С.П. КАРПОВ, *Тана – колыбель Кризиса середины XIV века*, *Stratum plus* (Pax Mongolica и европейские потрясения XIII–XIV веков), № 6 (2016) 203–212.

³¹ GEORGII ET IOHANNIS STELLAE, *Annales Genuenses*, ed. G. PETTI BALBI, *Rerum italicarum scriptores* (Raccolta degli storici italiani. Nuova edizione riveduta, ampliata e corretta), t. 17, pt. 2 (Bologna (Zanichelli), 1975) 139.

³² Archivio di Stato di Venezia, Senato, Misti, vol. XXIII, f 25r; *Diplomatarium Veneto-Levanticum, sive Acta et Diplomata res venetas atque levantis illustrantia*, pars II, ed. R. PREDELLI, Monumenti storici pubblicati dalla R. Depitacione veneta di storia patria, vol. IX, Venetiis, 1899, p. 334; R. MOROZZO DELLA ROCCA, *Notizie da Caffà*, Studi in onore di A. Fanfani, vol. 3: Medioevo, Milano, 1962, p. 286; F. THIRIET, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, t. I: 1329 1399, Paris; La Haye (Mouton & Co), 1958, p. 57, № 180.

³³ A.W. HENSCHEL, *Document zur Geschichte des schwarzen Todes*, Mitgetheilt und eingeleitet. Archiv für die gesammte Medicin, Bd. 2 (1842) 26–59; A.G. TONONI, *La peste dell'anno 1348*, *Giornale ligustico di Archeologia, Storia e Letteratura*, XI (1884) 139–152; *The Black Death*, ed. and trans. by R. HORROX, Manchester Medieval Sources, Manchester (Manchester University Press), 1994, p. 14–26; R.W. DOLS, *The Black Death in the Middle East by Michael*, Princeton (Princeton university press), 1977, p. 39–42.

Мал. 2. Вид Кафи з боку моря. 1607. Жюльєн Бордье (Julien Bordier). Малюнок пером.
(BnF, Ms. Fr 18076, f 250v-251r).

дуже надуманою і не знаходить підтвердження у венеціанських та генуезьких сучасних джерелах. Також, поки не відомо і про облоги Кафи після 1445 р. Мабуть, влада Золотої Орди у цей час була зайнята проблемами, пов'язаними з епідемією. Добре відомо, що на початку протистояння з італійцями, золотоординський хан Джанібек мав певні плани щодо захоплення Кафи, але вже в 1347 р. він був вимушений підписати з ними угоди, а груднем 1347 р. датований наданий венеціанцям договір-ярлик, в якому навіть йшлося про повернення їх до Тани. На щастя, текст цього договору зберігся³⁴.

Під час “кризи Тани” 1343–1347 рр. і тимчасового припинення прямих торгових контактів з Улусом Джучі, наочно проявилась інфраструктурна ефемерність єдиної генуезької торговельної факторії в Криму. Ізольований, хоча і потужний, портовий пункт був надзвичайно уразливим для військ сильного з військової точки зору золотоординського хана (*imperator tartatorum*) Джанібека, який, до того ж, мав сильне бажання організувати самостійну морську навігацію в Чорному морі. За його наказом у Чембало, Каламіті та інших портах Готії, мабуть не без сторонньої допомоги, було побудовано невеличкий флот з 30 суден, з яких виявилось лише 6 погано озброєних галей³⁵. Здійсненню цього безпрецедентного в історії Золотої Орди “морського проекту” змогли перешкодити лише вмілі дії генуезців, які організували озброєну охорону всього морського узбережжя від Кафи до Херсона. Реалії перманентної блокади Кафи військами Джанібека в 1344–1345 рр. змусили генуезців Кафи шукати альтернативні джерела підтримки життєдіяльності міста. Найприйнятнішим виходом для них стала територіальна експансія на захід від Кафи, вздовж Південного узбережжя Криму. Укріплення та замки на узбережжі могли гарантувати без-

³⁴ L. MAS-LATRIE, *Privilèges commerciaux accordés à la république de Venise par les princes de Crimée et les empereurs mongols du Kiptchak*, Bibliothèque de l'école des chartes, t. 29 (1868) 597–589 за: Archivio di Stato di Venezia. Libri Pactorum. vol. III f 247; *Diplomatarium Veneto-Levanticum sive Acta et Diplomata res venetas atque levantis illustrantia: 1300–1350*, pars I, ed. G.M. THOMAS, Monumenti storici pubblicati dalla R. Deputazione veneta di storia patria, vol. V (Venetiis, 1880) 311–313, № 167 за Archivio di Stato di Venezia. Liber Commemoriali. IV.

³⁵ R. MOROZZO DELLA ROCCA, *Notizie da Cafà...*, p. 282: *Imperator facit fieri ad Cibannum, ad Calamitam et per Gotiam galleas XXX vel circha....*

пеку морського сполучення і не допустити конкурентів, які прагнули зайняти місце генуезців. Крім того, дефіцит харчів, який у разі військової напруженості завжди переслідував Кафу, можна було б покрити частково за рахунок сільськогосподарських угідь, що знаходилися поряд. Практичним прикладом для генуезців була Лігурія, подібна за кліматом, рельєфом та іншими природними характеристиками до більшої частини Південного узбережжя Криму.

Генуезці, ще, вочевидь, у ході торгівельного конфлікту з Золотою Ордою в 1343–1347 рр., зробили першу спробу розширити свою присутність на Кримському півострові, вийшовши за межі фортечних стін Кафи, і зайнявши Чембало. Під час блокади Кафи саме Чембало слугувало джерелом поставок провізії для міста, яке перебувало в облозі, а також частково взяло на себе функції ринку для генуезьких комерсантів, з огляду на формальну заборону генуезцям Кафи торгувати безпосередньо з Солхатом³⁶. Яким чином Генуї вдалося легітимізувати свою владу над Чембало, невідомо. Десь у 1347–49 рр. громадяни Кафи вже звернулися з петицією до генуезькому дожа Джованні да Мурта з проханням призначити голову міста³⁷. У наступні п’ятнадцять років про спроби розширення генуезької присутності на півострові немає жодних звісток у джерелах.

Сепаратні спроби венеціанців відродити свою торгівлю із Золотою Ордою в Тані, Солдайї, Калітрі і Провато – за 20 км від Кафи³⁸ не залишали Генуї іншого вибору. 19 липня 1365 р. в офіційній хроніці Джорджо Стелли датовано запис про захоплення генуезцями Солдайї³⁹. Мабуть, з огляду на те, що татарська еліта була втягнута в боротьбу за престол у Сараї, особливого опору генуезцям під час захоплення ними територій на Південному березі Криму ніхто не чинив. У 1374–75 рр. генуезці вже мали чотири

³⁶ R. MOROZZO DELLA ROCCA, *Notizie da Caffa...*, p. 270.

³⁷ G. PETTI BALBI, *Caffa e Pera a metà del Trecento*, *Revue des études sud-européennes* t. XVI, № 2 (1978) 217–228 = G. PETTI BALBI, *Una città e il suo mare: Genova nel Medioevo*, Bologna, 1991, p. 172–185.

³⁸ L. MAS-LATRIE, *Privilèges commerciaux...*, p. 589–595 за: Archivio di Stato di Venezia. Libri Pactorum. vol. V, f 79r–80r, 165r–166r. *Diplomatarium Veneto-Levanticum...*, t. II, p. 24–26, 47–54, № 14–15, № 24–28 за Archivio di Stato di Venezia. Liber Commemorativi. V, f 80–81r, VI, f 80–81.

³⁹ GEORGII ET IOHANNIS STELLAE, *Annales Genuenses...*, p. 159.

консульства в Лусті (Алушта), Партеніті, Горзові (Гурзуф) і Яліті (Ялта)⁴⁰. У листопаді 1380 р. вони отримують від Чаркас-бея, золотоординського правителя Солхата і Криму, підтвердження своїх прав на всю берегову смугу “з її народом, казалиями, землями та водами” від Чембало до Солдайї включно⁴¹. У лютому 1381 р. в договорі з черговим правителем Солхата Еліас-беєм з’являється додатковий пункт про три казалиї, що належали Чембало⁴². Захват Південного берега Криму став причиною протиріччя з сусіднім князівством Феодоро, адже традиційно ці території входили до складу Готії, навіть у структурі церковної ієрархії. 1380 р. генуезькі документи вже фіксують факт якихось майнових протиріч генуезців з князем Феодоро – Афендіче⁴³.

Зобов’язання генуезців перед ханом Золотої Орди, згідно договорів 1380–1381 рр., були досить прості: 1) бути в дружбі з ханом; 2) бути ворогами його ворогів і друзями його друзів; 3) не приймати до своїх міст і фортець ворогів і зрадників хана; 4) допускати в Кафу тітана (лігурійськ. *titam*, лат. *titanus*), який буде судити прийшлих підданих хана. Суддею ж усіх постійних жителів Кафи, незалежно від їх походження, буде консул; 5) допускати в Кафу збирача ханського мита, який буде його стягувати, згідно споконвічного звичаю.

Зобов’язання татарської сторони: 1) передати під владу Генуї 18 казалий Солдайї, казалиї Готії, а також 3 казалиї Чембало; 2) дозволити генуезцям вільно сіяти на землях хана та пасти худобу; 3) всі торговці можуть вільно торгувати на землі хана, до них не буде застосовано нових звичаїв (податків); 4) якщо раб чи рабіння втечуть з Солхата в Кафу і навпаки, їх потрібно повернути і не вимагати від володаря більш ніж 35 аспрів; 5) якщо підданий хана має пре-

⁴⁰ А.В. Джанов, *Кафа и Крым во второй половине XIV в. (преимущественно по данным книг массарии Кафы)*, Сугдейський збірник, вип. 1 (VII) (К., 2018) 62, 152.

⁴¹ Archivio di Stato di Genova, Archivio Segreto, Negoziazioni e Trattati, busta 2728, doc. 23; C. DESIMONI, *Trattato dei genovesi col chan dei tartari nel 1380–1381 scritto in lingua volgare*, Archivio storico italiano, vol. XX, Torino, 1887, p. 163–164.

⁴² Archivio di Stato di Genova, Archivio Segreto, Negoziazioni e Trattati, busta 2728, doc. 24.

⁴³ G. AIRALDI, *Studi e documenti su Genova e l’Oltremare*, Collana Storica di Fonti e Studii, № 19 (Genova, 1974) 103–104.

тензії до генуезця, то розсудити їх має консул Кафи, а якщо генуезець має претензії до підданого хана, то в Кафі їх повинен розсудити тітан, а в Солхаті – повелитель цього міста.

Титул юридичного представника ханських підданих у Кафі – *titanus* – відомий вперше зі збірника генуезьких законів 1363 р., до якого були включені статті стосовно Кафи⁴⁴. Щонайменше в 1374–1386 рр. посаду ханського тітана в Кафі виконував вірменин Хачатур (*Caihador titanus*), якого пов’язували практично приятельські стосунки з адміністрацією Кафи. За головними воротами міста, від яких починалася дорога на Солхат і біля яких саме знаходився будинок тітана, навіть закріпилася назва “ворота Хачатура” (*porta Caihadoris, porta Caiadoris*)⁴⁵. Окрім судової влади над підданими хана в Кафі, тітан був тісно пов’язаний з колекторами ханського комерція (мита), а іноді і сам виконував їх обов’язки⁴⁶. З суми ко-

⁴⁴ *Leges genuenses*, ed. C. DESIMONI, A.T. BELGRANGO E V. POGGI, *Historiae patriae monumenta*, t. XVIII (Augustae Taurinorum, 1901) col. 361: “Та [консул] не може використовувати, вимагати або привласнювати або ж брати в своє користування, ті 4000 аспрів, що консули мали звичай отримувати, і вилучати у тітана або комерціаріїв. Ці 4 000 аспрів надалі повинні бути взяті і витрачені синдиками комуни” (*Nec possit habere, petere vel recipere, seu in usum suum convertere, asperos quatuormillia quos solitum est consules recipere et habere a Titano sive a comerihariis. Qui asperi quatuormillia deinceps percipi et haberi debeant per syndicos comunis*).

⁴⁵ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590, 1226 bis: *Massaria Caffae 1386–87 f 373r*: “Дня першого серпня. 1386. Склад один з огорожею і спорудами, який належав покійному пану Хачатуру, колишньому т(іт)аму, який знаходиться в Кафі, в бурзі біля голонних воріт Хачатура, який був проданий Санбеєм, сином і спадкоємцем згаданого пана Хачатура й Емкінам, жінкою згаданого пана Хачатура і матір’ю згаданого Санбея генуезьській комуни в Кафі в особі панів Леонардо Джустиніано та Корато Леонелі синдиків та масаріїв Кафи, як про це записано в картулярії попередньої масарії, винен нам [згідно з записом] у згаданому картулярії попередньої масарії на [аркуші] 241, і про це [ж] в рахунку «боржників та кредиторів» у цьому [картулярії] на [аркуші] 328 – 100 сомів та 15 саджо” (*Die prima augusti. [1386] Iardacum unum cum uno sbaro cum certis domunculis quod fuit quondam domini Caiadoris olim t[it]ami Caffa situm in burghis ad ostium mastrum Caiadoris et quod venditum fuit per Sanbey fillium et heredem dicti domini Caiadoris et Emchinam uxor dicti domini Caiadoris et mater dicti Sanbey dominis Leonardo Iustiniano et Conrado Leonelis indicis et massariis pro comuni Ianue in Caffa ut in dicto cartulario massarie precedenti continetur debet nobis pro dicto cartulario massarie precedenti in CCXXXI et de eo in racione debitorum asignatorum in isto in CCCXXVIII sommos C sagios XV*).

⁴⁶ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590, 1226: *Massaria Caffae 1381–82 f 39r*: *Dominus Caihador titanus et alii comeriharii*; Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590, 1226 bis: *Massaria Caffae 1386–87 f 204r*: *Pandasi titanus Comeriharius*.

мерктя сьома частина призначалася безпосередньо “тітану”⁴⁷. Дуже часто посаду ханських митарів та колекторів займали генуезці, хоча Статути це дуже суворо забороняли з найранніших часів⁴⁸.

Походження цього титулу традиційно пов’язується за давньотюркським терміном *тудун*⁴⁹ – ‘намісник у підлеглий тюркам автономній області, який відповідав за збір податків та дотримання законності’. Останнім часом з’явилась точка зору, що він може бути пов’язаний з китайсько-монгольським терміном *тїтем* або *тетем* у значенні ‘адміністратор’, ‘управитель’⁵⁰. Статут Кафи 1449 р. дає йому чітке визначення: *titanus sive vicarius canlucorum* (тітан або повноважний представник підданих хана)⁵¹. Свого часу, Вільгельм Гейд хибно припустив, що посада тітана відповідає терміну *governatore della campagna* (*capitano della campagna*), який зафіксовано документами другої половини XV – початку XVI ст. Але в цьому контексті йшлося про цивільного (неджучідського) управителя татарської держави з центром у Криму, яка майже до кінця XVIII ст. офіційно називалася “Дешт-і-Кіпчак”, або просто “Дешт” (степ – *campania*), що відповідає посаді верховного карачабєя, яку традиційно в Криму, майже завжди, займав бей клану Ширін (*ad dominium campanie et sirinorum*⁵²).

У цілому ж, відносини між генуезькою Кафою та золотоординською адміністрацією Криму в другій половині XIV ст. можна охарактеризувати як переважно мирні. Генуезькі документи фіксують

⁴⁷ А.В. Джанов, *Кафа и Крым...*, с. 224.

⁴⁸ У статуті 1290 р. зберігся лише відповідний заголовок глави: “16 Quod aliquis non habeat comerchium” (Про те, щоб ніхто не стягував комеркції). Текст же самої постанови повністю дійшов у складі Статуту 1304 та 1316 рр. Див.: *Statuti della colonia genovese di Pera*, V. PROMIS (ed.), *Miscellanea di Storia Italiana*, t. XI, Torino, 1870, р. 774–775; *Imposicio Officii Gazarie...*, col. 396.

⁴⁹ В.В. Тишин, *Фрагмент китайського істочника о тюркской титулатуре (перевод и комментарий)*, Восток (Oriens), № 3 (2019) 136, прим. 11.

⁵⁰ П.О. Рыкин, *Титямь: об одном китайском титуле в средневековых русских летописях*, Сборник статей к 60-летию Альберта Кашфулловича Байбурина, Санкт-Петербург, 2007, с. 475–492.

⁵¹ *Устав для генуезских колоний на Черном море*, изд., перев. В. ЮРГЕВИЧ, Записки Одесского Общества Истории и Древностей, т. 5 (Одесса, 1863) 830–831, прим. 114.

⁵² *Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri (1453–1475)*, t. II, parte II: 1473–1475, ed.: et com. A. VIGNA, *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, vol. VII, parte II (1879–1881) 195, doc. MCXVII.

чисельні контакти і приїзди представників влади та еліти Солхата до Кафи і Солдайї на спортивні змагання і, навіть, на християнські свята. Однак, під час чергового посилення боротьби за владу в Золотій Орді, Кафа ставала заручницею ситуації. Тут доводилося швидко орієнтуватися і вчасно підтримувати найсильнішого з конкурентів, як це сталося під час т. зв. “Солхатської війни” 1386–87 рр.⁵³, або під час облог Кафи татарськими військами в 1395, 1397 і, мабуть, у 1399 р.⁵⁴ Хоча повідомлення про ці облоги і, навіть, взяття міста в східних джерелах є, найвірогідніше, перебільшенням і поки не знаходять жодних підтверджень у сучасних генуезьких документах.

В умовах політичної нестабільності в Золотій Орді в першій половині XV ст. генуезці Кафи все ж намагалися підтримувати тонку політичну рівновагу у відносинах із татарськими політичними угрупованнями, які змагалися за владу. Генуезькі документи 1410–1411 рр. свідчать про постійні дипломатичні контакти Кафи з Едигеєм, сином Токтамиша – Джалал-ад-Діном і огланом Бек-Суфі, що відбувалися практично одночасно⁵⁵.

Вдале лавірування тривало досить довго, що, мабуть, надало генуезцям впевненості у власній невразливості. Перший факт активного втручання генуезької адміністрації Кафи у боротьбу за ханський престол у Криму документи фіксують лише у травні 1442 р. Генуезці Кафи приймають у місті сина Улу-Мухаммеда – Касіма (*Cassim filio Olomacmet imperatiris tartarorum*) зі “здобиччю у 500 голів (бранців)”. У той же самий час, поблизу Кафи з військом перебуває перший кримський хан – Хаджи-Гірей (*Agicarei*) (1441–1466), який тільки півроку назад зайняв ханський престол⁵⁶.

⁵³ G.G. MUSSO, *Note d'archivio sulla Massarià di Caffa*, Studi Genuensi, vol. V: 1964/65 (Genova, 1968) 62–98; E. BASSO, *Genova: un impero sul mare*, Collana di studii italo-iberici, vol. 20 (Cagliari, 1994) 101–106; А.Л. ПОНОМАРЕВ, “Солхатская война” и “император” Бек Булат, Золотоордынское наследие, вып. 2 (2011) 18–21; А.В. ДЖАНОВ, *Кафа и Крым...*, с. 94–102.

⁵⁴ Руи ГОНСАЛЕС ДЕ КЛАВИХО, *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406)*, пер., предисл. и коммент. И.С. МИРОКОВОЙ, Москва (Наука), 1990, с. 144; В.Г. ТИЗЕНГАУЗЕН, *Сборник материалов...*, т. 1, с. 267, 313, 321, 326–327.

⁵⁵ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590, 1227: *Massaria Caffae 1410–11* f. 27r, 28r, 30r, 31r, 31v, 48v, 49r, 50v.

⁵⁶ А.В. ДЖАНОВ, А.В. ЯКУШЕЧКИН, *Новые данные к биографии Хаджи-Гирея*, Тюркологический сборник 2015–2016: Тюркский мир Евразии, Москва (Восточная литература), 2018, с. 70.

Ситуація вказує, що Касім виступав у ній в якості претендента на ханський трон, який зазнав поразки та шукав безпечного притулку за стінами Кафи, а Хаджи-Гірей з військом пильно стежив, щоб він не вийшов із міста. Як з'ясувалося, взаємовідносини генуезців з нащадками Улу-Мухаммеда мали довгострокову перспективу.

Після взяття османськими військами Константинополя в 1453 р., “османський фактор” став відігравати провідну роль у політичному житті всього Чорноморського регіону. Хаджи-Гірей вирішив використовувати його в своїх інтересах. У липні 1454 р. спільно з флотом османського адмірала Темір-Ходжі (*Temircöiha*) він провів кілька загрозливих демонстрацій біля стін Кафи, чим схилив генуезців до виплати регулярної данини. Розмір її був порівнянний з даниною, на яку погодився османський султан Мехмед II (1444–1446, 1451–1481), дозволивши генуезцям залишатися в Чорному морі і проходити протоками Босфор і Дарданелли⁵⁷. Фінансова та військова ситуація для Кафи була більш ніж загрозлива. В кінці 1455 р., явно не без сприяння глави верховного кримського клану Ширін – Мамака (*Matasbey*), генуезькою адміністрацією Кафи було прийнято рішення про покликання на кримський престол одного з синів Улуг-Мухаммеда – того ж Касіма або Махмудека. З липня по середину вересня 1456 р. тривало їх військове протистояння з Хаджи-Гіреєм. Потім невдахи-узурпатори разом з Мамаком Ширіном довгий час ховалися за стінами Кафи⁵⁸. У 1457 р. авантюри генуезців продовжилися – до Криму було покликано Мухаммеда⁵⁹, сина хана

⁵⁷ *Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri* (1453–1475), t. I: 1453–1459, ed. et com. A. VIGNA, Atti della Società Ligure di Storia Patria, t. VI (1868–1870) 86–89, 102–112, doc. № 21, 22, 33; M. MAŁOWIST, *Kaffa – Kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475*, Prace Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, II (Warszawa, 1947) 155–160; Э.В. ДАНИЛОВА, *Кафа в начале второй половины XV в. (по документам Codice)*, Феодальная Таврика, К. (Наукова думка), 1974, с. 189–214; В.Л. МЫЦ, *Кафа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты*, Симферополь (Универсум), 2009, с. 237–340; А.В. ДЖАНОВ, *Каффа, Крымское ханство и османи в 1454–1456 гг. по данным бухгалтерских книг массарий Каффы*, Сугдейський збірник, вип. 2 (VIII) (К., 2018) 96–118.

⁵⁸ А.В. ДЖАНОВ, *Каффа, Крымское ханство...*, с. 146–163.

⁵⁹ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1238: *Massaria Caffae 1456–57 f. 70r*: “Також, дня 27 травня, за Марко ді Джентіле, а саме, за [варність] одного коня, наданого Мухаммеду султану... 800 аспрів” (*Item die XXVII madii pro marchio de gentille et sunt pro equo uno dato macomot sortano de mandato magnifici*

Сейід-Ахмата II (1432–1455). Розбіжності з Хаджи-Гіреєм генуезцям вдалося залагодити тільки у вересні 1457 р. Обидві сторони були знекровлені, передусім, фінансово. Хаджи-Гірей зголосився видати одного зі своїх синів заручником у Кафу, де він і перебував аж до своєї смерті 1460 р.⁶⁰ Кримському хану довелося відмовитися від регулярної данини і задовольнятися традиційними виплатами у вигляді новени (*novena*) та сплатою традиційних комерційних податків: ханського комерція (*comerihium canlucorum*), податку на худобу з Дешту (*arzile bestiaminum Campanie*). Фінансове становище Кафи продовжувало перебувати в жалюгідному стані, передусім, через активну морську торгівлю в обхід її, яку розвивав Хаджи-Гірей, сприяючи будівництву порту в Каламіті (Інкермані)⁶¹.

Черговий раз розіграти карту “заручництва” генуезці Кафи спробували тільки після смерті Хаджи-Гірея в середині серпня

domini consulis et spectabilium dominorum massariorum et dictus pro Iuliano de flischo de CX asperos DCCC; 56r: “Дня 31 травня [1457]. Безліч придбаного задля подарунка Мухаммеду імператору татар та сину Сейід-Ахмеда цього дня зробленого винні [нам] за... [всього за різноманітні тканини – 25933 аспу]” (+*Die XXXI madii Diversa Empta causa presentandi Macomet Imperatori tartarorum et filio seid macomet diu est debet pro...*).

⁶⁰ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1228: *Massaria Caffae 1459–60* f. 85v.

⁶¹ Ș. ANDREESCU, *Un act genevez din 1453 sau despre limitele metodei cantitative, Studii și Materiale de Istorie Medie*, t. XXI (2003) 134: “Повідомляємо ж вашим державностям, що в Каламіті триває бурхлива торгівля і заходить більш ніж зазвичай судів, кораблів і суденць турецьких із безліччю торговців і безліччю товарів, а з цього місця [вони] переміщуються до Кирк-Ору і резиденції імператора татар, де він нещодавно спорудив і прикрасив палац у великому замку і живе там не як личить імператору татар, а подібно до латинського купця; бо там були побудовані пристані (?) і митниці, які приносять багато користі імператору. І сталося це через велику дружбу і братерство, які він колись здобув з Олобеєм і його братами – синами покійного Олексія з Теодоро, які постійно втлумачували цьому імператору і схилили його до спорудження тих корабельних пристаней” (*Significatus enim dominacionibus vestris prout ad locum Calamite frequens comerchium et accessus continuus ultra solitum fit per multas naves, navigia et galeacias Teucrorum cum magna mercatorum et mercium somma, de quo loco se transferunt ad Cerche[ras] et mansionem imperatoris Tartarorum, ubi imperator ipse nuper pretorium in magna forcia construi et fabricari fecit residatque ibi non ut solent imperatores Tartarorum sed uti esset mercator Latinus; nempe ibi tunos ac duganas construi fecit que premissis multa conferunt comoda ipsi imperatori. Et processere a maxima coniunctione et fraternitate quam dictus imperator nuper compilavit cum Olobei et fratribus, filiis quondam Alexii de lo Tedoro, continue persuadentibus eidem imperatori et eum inducentes (sic) in similibus [sc]alis navigiorum fiendis*).

1466 р., коли на батьківський престол було обрано старшого з синів – Нур-Девлета (*Nordolat*) (1466–1468)⁶². Генуезьке посольство вирушило до нового хана 9 серпня, але навіть не змогло потрапити⁶³ до Кирк-Ора – тогочасної основної ханської резиденції. Причиною тому був безлад у країні, який стався тому, що на півострів “завітали” якісь два брати-хани (*fratri imperatori*), яким влада Кафи, через більш ніж місяць, заради дотримання дипломатичної етики, у відповідь на подарунок двох коней, була навіть вимушена дарувати коштовні тканини⁶⁴. У цих братах легко упізнати синів вже покійного хана

⁶² Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1247: *Massaria Caffae 1465–66 f. 77r*: “Також 6 вересня за напої, які були надані тому, хто привів коня, подарованого новим імператором, за Лазаро Катані, [за рахунком] на [аркуші] 133 – 30 аспрів” (*Item 6 Septembris pro beverage dato illi qui conduxit equum donatum a novo Imperatore pro Lazaro Cattaneo et socio bancherio de 133 asperos 30*); “Також, того ж дня [08.09.1466] за вартість [тканин]..., що були відіслані новому імператору, сину покійного пана Хаджи-Гірея з Христофоро Наріксі та Андреа Фатінанті, послами, обраними задля відвідування пана імператора, задля підписання мирних умов та договору між нами та його Величності... – 9151 аспрів” (*Item ea die pro preciiis ... missis novo Imperatore filio quondam domini Agigarei cum Xristofforo Narixio et Andrea Fatinanti oratoribus creatis ad vixitandum dominum Imperatorem pro firmanda pace ac pactus inter nos et Sua Maestate... asperos 9151*).

⁶³ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1247: *Massaria Caffae 1465–66 f. 84v*: “Також, того ж дня [29.11.1466], за різноманітні витрати, які були зроблені Христофором Наріксе та Андреа Фатінанті, послами до імператора Нур-Девлета, першого разу через те, що не змогли потрапити до самого імператора через безлад у Дешті, який був зайнятий іншими імператорами...” (*Item ea pro diversis expensis factis per Xristofforum Narixio et Andrea Fatinanti oratores ad dominum Imperatorem Nordolat in prima vice quia ad ipsum Imperatorem accederunt non potuerunt propter turbationem Campanie que ab aliis Imperatoribus Tartaris erat occupata...*).

⁶⁴ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1247: *Massaria Caffae 1465–66 f. 82r*: “Отримали дня 25 жовтня за одного з двох коней, які були подаровані послом двох братів-імператорів татарських та які були продані із певною знижкою Грегорію ді Піну на публічних торгах, за згаданого Грегорію, [за рахунком] на [аркуші] 94 – 118 аспрів” (*Recepimus die XXV octobris 1466 in equo uno ex duobus nobis presentatis per oratorem duorum fratrum imperatorum qui equus venditus fuit gregorio de pinu tanquam plus certis in publica cabella offerentis in dicto gregorio de LXXXXIII asperos CXVIII*); “Також, того ж дня [25.10.1466], за дві штуки червоного шовку, які було придбано за 750 аспрів кожна, які були надані у подарунок двом братам імператорам, які рушили з великим військом проти Солхату, і це, за Лодізіо вищезгаданого, [за рахунком] на [аркуші] 133 – 1500 аспрів” (*Item ea pro zentoni cremexi pecias due emptis ad asperos 750 singula pecia quam dono date fuerunt duobus Imperatoris fratribus qui cum magnis exercitibus venierunt contra Sulchatum et dictus pro Laudisio predicto de 133 asperos 1500*).

Кучук-Мухаммеда (1432–?) – Ахмада та Махмуда. Ще 16 червня генуезці сповістили Хаджи-Гірею новину, яку отримали з Тани, що якісь два брати-імператори збираються виступити проти нього⁶⁵. З’ясовується, що свої наміри вони втілили вже після його смерті.

За цих обставин у Кафі знаходить притулок ще один син Хаджи-Гірея – Менглі-Гірей⁶⁶. Незважаючи на перешкоди, Нур-Девлету вдається утримати владу – 29 жовтня його знову підіймають на білій повстанній ковдрі⁶⁷.

Менглі-Гірей залишається в Кафі майже на два роки. Адміністрація Кафи регулярно сплачує гроші на його утримання та винаймає будинок, де мешкає султан. У травні 1468 р., після повалення з ханського престолу Нур-Девлета до стін Кафи підходять представники татарської аристократії на чолі з Мамаком Ширіном з вимогою видати султана Менглі-Гірея. Значний час генуезці були вимушені пригостити всю компанію напоями та їжею⁶⁸. Але гену-

⁶⁵ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1247: *Massaria Caffae 1465–66 f. 76v*: “Також 16 червня за одного оргузя, якого було відіслано до пана імператора сповістити новину про те, що два брати-імператори татар збираються проти нього, котра новина була отримана з Тани, – 70 аспрів” (*Item XVI Iunii pro oroguxio uno misso domini Imperatori ad significandum sibi nova duorum fratrum imperatorum tartarorum remetiunt contra ipsum que nova habita sunt de thana asperos LXX*).

⁶⁶ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1247: *Massaria Caffae 1465–66 f. 76v*: “+1465 дня 1 жовтня. Витрати зроблені через прибуття султана сина покійного Хаджи-Гірея, який втік до Кафи...” (+*MCCCCLXVI die prima octobris. Expense facte prope adventum solthani filii quondam dominum Agigarei qui fugit in chaffa...*); f. 80r: “Також, першого жовтня... за іншого оргузя, якого вчора ввечері було відіслано до пана імператора сповістити про прибуття брата його до Кафи, – 70 аспрів” (*Item prima octobris... pro alio orguxio heri de cero misso domini Imperatori ad notificandum adventum fratris sui in chaffa asperos LXX*).

⁶⁷ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1247: *Massaria Caffae 1465–66 f. 82 r*: “Також, 29 жовтня, за дві штуки камки, які було подаровано Хаджи-Улу із товаришем, які прибули сповістити новину про зведення на трон Нур-Девлета нового імператора – сина Хаджи-Гірея...” (*Item 29 Octobris pro camocatorum pectas due videlicet una coffeteri et alia sepay largitis Agiolo et socio qui venerunt ad notificandum novum creationis Nordolat novi Imperatoris filii quondam domini Agigarei...*).

⁶⁸ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1251: *Massaria Caffae 1468–69 f. 68v*: “Також, 18 травня, за 6 мірій медовухи – 60 аспрів, дві мітрії ракії – 48 аспрів, 8 кухлей – 24 аспра, хліб – 25 аспрів, фрукти – 25 аспрів, які було надіслано Мамаку, коли він з’явився забрати султана, включно з носіями за 25 аспрів – 187 аспрів” (*Item XVIII maii pro vino mellis mitrii VI asperos LX pro vino aranchi mitrii II asperos XXXVIII pro idreis octo asperos XXIII pro pane asperos XXV pro fructibus asperos XXV missis mamachi quando venit ad requirendum soltanum pro dicta computatis camalis de XXXV asperos CLXXXVII*).

езці вагалися відпустити султана та листувалися з Нур-Девлетом. Менглі навіть самотужки намагався втекти з міста, але його спіймали⁶⁹. Адміністрація Кафи побоювалась, що татари спробують напасти на Солдайю для того, щоб примусити звільнити Менглі⁷⁰. Нарешті, 15 червня султана відпускають з міста⁷¹. А 25 червня вже обраний кримськими беями на ханський престол Менглі увійшов у Кафу, де в палаці комуни на його честь було дано святковий обід, під час якого та дороги назад через місто, у натовп, навіть, розкидали гроші на його пошану⁷². Після недовгої боротьби з прихильниками його брата Кельдиша (*Celdis*), буквально на наступний день, у Солхаті Менглі був офіційно оголошений ханом⁷³.

⁶⁹ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1251: *Massaria Caffae 1468–69 f. 69r*: “Також, 25 травня, за Ючика русина, який задержав султана, коли той намагався втекти, за напої, за вказаним [рахунком] на [аркуші] 45 – 60 аспрів” (*Item XXV maii pro Iuchic rubeo qui arestavit Soltanum quando cepit fugam sibi datis de Beveragio pro dicta de XXXXV asperos LX*).

⁷⁰ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1251: *Massaria Caffae 1468–69 f. 71r*: “Також [27.05.1468] за Карагама та Агопсу оргузіїв, які відіслані до Солдайї сповістити, що до тих країв повинно вирушити військо татар, за вказаним рахунком на [аркуші] 45 – 40 аспрів” (*Item pro Caragam et agopsa orguxiis missis soldaia ad notificandum sicut exercitus tartarorum debet currere ad illas partes pro dicta capsia de XXXXV asperos XXXX*).

⁷¹ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1251: *Massaria Caffae 1468–69 f. 71r*: “Також, 15 червня за 100 безантів, наданих коли пішов з Кафи поставати до влади, за це, за згаданим [рахунком] на [аркуші] 45 – 600 аспрів” (*Item XV Iunii pro Bizantiis cento sibi dono datis quando recessit de cappa causa eundi ad imperium pro dicta de XXXXV asperos DC*).

⁷² Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1251: *Massaria Caffae 1468–69 f. 72r*: “Також, 25 червня, за 12 мітрій медовухи, 4 мітрії ракії, 16 кухлей, яких було відправлено Менглі-Гірею новому імператору, коли він у перший раз прийшов до Кафи, за згаданим рахунком на аркуші 45 – 264 аспрів” (*Item XXV Iunii pro vino mellis mitrii XII vino araii mitrii III pro idreys XVI missis hodie menglichareo novo imperatori quando ivit prima vice in cappa pro dicta XXXXV asperos CCLXIII*); “Також за 100 безантів, розкиданих у згаданому залі палацу серед панів татарських на пошану імператора, за згаданим [рахунком] на [аркуші] 45 – 600 аспрів” (*Item pro Bezanziis centum sparsis in dicta sala palatii inter dominos tartarorum pro dignitate imperatoris pro dicta XXXXV asperos DC*); “Також за інші 600 безантів, розкиданих Сімоно ді Кармадіно на дорозі від палацу до воріт антибургів, коли імператор вирушив у зворотню дорогу з Кафи, в імя комуни, за згаданим [рахунком] на [аркуші] 45 – 600 аспрів” (*Item pro aliis bizantiis centum sparsis per simonem de carmadino quando Imperator recessit de cappa in Itinire nomine comunis de palacio usque ad portam antiburgorum pro dicta de XXXXV asperos DC*).

⁷³ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1251: *Massaria Caffae 1468–69 f. 72r*: “Також [27.06.1468], але сталося раніше, за 15 з половиною піків

Відносини з новим ханом у генуезців склалися дуже приятельські. Поступово в Кафі з’являються кілька братів Менглі-Гірея: екс-хан Нур-Девлет, Кельдиш, загадковий “султан Росії” (*soltan Rossie, soltan rubeus*) і ще двоє молодших братів з дітьми та іншими родичами. Всі чималі витрати на їх утримання лягають тягарем на казначейство Кафи. Після невдалого замаху на Нур-Девлета, який нібито інспірував сам Менглі-Гірей, на початку липня 1471 р. їх поспіхом перевозять до Солдайї, де ув’язнюють з уже значно скромнішим матеріальним забезпеченням⁷⁴.

Трагічним епізодом в історії взаємин генуезької Кафи і Кримського ханства стала історія, яка сталася після смерті глави верховного кримського клану Ширін – Мамака пізньою весною 1473 р. Генуезька офіційна хроніка⁷⁵, а також деякі, почасти тенденційні, сучасні документи⁷⁶, детально описують агресивне втручання генуезьких адміністраторів у процес затвердження ханом нового верховного карача-бея і глави роду Ширін (*ad dominium campanie et sirinorum*). Підкуплені генуезькі чиновники, для того щоб схилити хана до прийняття потрібного їм рішення, опустилися до прямого шантажу, погрожуючи випустити на свободу братів хана. Все це, врешті-решт, призвело до втрати Менглі-Гіреєм авторитету серед татарської аристократії, а протиборство угруповань закінчилося його втечею до Кафи. Брат Мамака – Емінек Ширін, який був

блакитної тканини, які були подаровані двом посланцям імператора, які принесли новину, що Кельдиш, який [раніш] був обраний імператором, втік, у розрахунок 33 аспра за один [пік], за згаданим [рахунком] на [аркуші] 45 – 503 аспра” (*Item et fuit ante pro pichis XV et quarta unius panni turchini Largitis Duobus nunciis imperatoris qui novum dederunt sicut cheldis qui electus fuerat imperator fugam acceperat ad rationem asperorum XXXIII singulo picho pro dicta XXXV asperos DIII*).

⁷⁴ *Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri (1453–1475)*, t. II, parte I: 1460–1472, ed. et com. A. VIGNA, Atti della Società Ligure di Storia Patria, vol. VII, parte I (1871–1874) 796–800, doc. 989; О. Джанов, *Фрагмент бухгалтерської книги казначейства Кафу 1472–1473 рр. з кодексу ASG, San Giorgio, Sala 34, 590, № 1228*, *Ucrainica Mediaevalia*, vol. II–III (К., 2019) 293–295.

⁷⁵ A. GIUSTINIANI, *Annali della republica di Genova*, illustrati con note G.B. SPOTORNO, vol. II, Genova (Canepa), 1854, p. 472–480.

⁷⁶ *Codice diplomatico...*, vol. VII, parte II, p. 194–204, 221–225, doc. 1117–1118, 1136; Р. ХАУТАЛА, В.П. ГУЛЕВИЧ, *Письмо тосканского анонима о взятии Кафы в 1475 году из кодекса Q 116 sup Амброзианской библиотеки*, *Золотоордынское обозрение*, т. 6, № 4 (2018) 829–854.

основним претендентом на звання глави роду, в листах гарантував османському султану Мехмеду II (1444–1446, 1451–1481) всебічну підтримку, запрошуючи його захопити генуезькі володіння в Криму. Після падіння генуезької Кафи та інших фортець у південній частині Криму на початку червня 1475 р., в ханстві почався новий етап боротьби за престол, що завершився благополучно для Менглі-Гірея тільки в 1478 р.⁷⁷ Треба віддати належне вірності цього хана своїм обіцянкам. Незважаючи на небезпеку, що його плани можуть стати відомі османській владі, він продовжував дипломатичні стосунки з Генуєю і обіцяв підтримку у відвоюванні ними Кафи⁷⁸. Однак, цим планам не судилося втілитися.

Кафа (османська Кефе), яка була зайнята османськими військами на самому початку літа 1475 р., стала центром османського санджака, який того ж року був підпорядкований Румелійському ейялету⁷⁹. Під час правління Баязида II (1481–1512) і султана Селіма I Явуза (1512–1520) главами санджака Кефе призначалися сини султана (шах-заде). У другій половині XVI ст. під час походу на Астрахань (1568–1570) статус провінції Кефе був підвищений до рівня ейялету⁸⁰.

* * *

Як уже зазначалося, генуезька Кафа виникла на місці античної Феодосії, яка припинила своє існування не раніше IV ст. н. е. Вперше топонім Кафа (грец. *ὁ Καφάς*; лат. *Caffa, Capra*; венеційськ. *Gafa*; турец. *Kefe*) зустрічається в анонімному візантійському географічному трактаті 360–386 рр.⁸¹ і також анонімній “Історії Херсонесу”

⁷⁷ В.П. Гулевич, *От ордынского Улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399–1502 гг.*, Казань (Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ), 2018, с. 290–317.

⁷⁸ G. GRASSO, *Documenti riguardanti la costituzione di una lega contro il turco nel 1481*, *Giornale ligustico di archeologia, storia e belle arti*, anno 6 (1879) 321–373; В.П. Гулевич, А.В. Джанов, *Письмо крымского хана Менгли Гирея генуэзским эмиссарам Бартоломео Кампфрегозо и Лодизио Фьески от 30 декабря 1481 года*, *Золотоордынское обозрение*, т. 7, № 2 (2019) 318–332.

⁷⁹ A. FISHER, *Crimean Tatars*, Stanford, 1978, p. 34.

⁸⁰ M. BERINDEI, G. VEINSTEIN, *La présence ottomane au sud de la Crimée et en mer d’Azov dans la première moitié du XVIe siècle*, *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. 20, № 3–4 (Juillet-Décembre) (1979) 395.

⁸¹ М. А. ШАНГИН, *Новый географический текст*, *Вестник древней истории*, № 4 (5) (1938) 252–255.

(IV ст.?), фрагмент якої зберігся у складі трактату Константина Багрянородного “Про управління імперією”⁸². Руїни спорожнілої Феодосії в першій чверті IX ст. особисто відвідав пресвітер Епіфаній, автор “Житія апостола Андрія”⁸³. Єдиний артефакт, який міг би свідчити про існування візантійського поселення на місці античної Феодосії, – це мармурова колона, яка походить з головної мечеті османської Кефе, з грецькою епітафією 819 р. (6327 АМ) на поверхні⁸⁴. Однак, цілком можливо, що вона могла опинитися у Кафі в ході масштабної доставки каменю з руїн Херсонесу (*Iherozonda*) для будівництва генуезцями великої цистерни у 1465 р.⁸⁵, або ж була ще більш пізнім трофеєм, або ж і зовсім могла походити не з Криму.

Первісне генуезьке поселення в Кафі займало невеликий приморський пагорб (сучасна Карантинна гірка), вподобаний ще древніми греками. Воно розташовувалось на березі великої затоки, захищеної від південних і західних вітрів, які є причиною штормів у цій місцевості. Факторія на ранніх порах, вочевидь, була захищена лише ровом і дерев’яним палісадом⁸⁶, який, як ми вже вказали, був серйозною перешкодою для нападників, наприклад під час татарської облоги 1308–1309 рр. У 1289–1290 рр. у Кафі існували лише дві католицькі церкви: св. Франциска та шпиталь

⁸² КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНЫЙ, *Об управлении империей*, пер. под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева, Москва (Наука), 1989, с. 254–257.

⁸³ В.Г. ВАСИЛЬЕВСКИЙ, *Хождение апостола Андрея в стране мирмидонян*, Труды, т. 2, Санкт-Петербург, 1909, с. 282.

⁸⁴ В.В. ЛАТЫШЕВ, *Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России*, Санкт-Петербург, 1896, с. 82–84.

⁸⁵ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1247: Massaria Caffae 1465-66, f. 86v: *...pro camalis qui portaverunt lapidis conductos de Iherozonda pro cisterna in ecclesia Sancti Georgii ubi locati sunt.*

⁸⁶ НИКЕФОРΟΣ GREGORAS, *Rhömäische Geschichte...*, р. 107–108; НИКИФОР ГРИГОРА, *История ромеев...*, с. 94: “Таким чином, не дуже багато років тому назад місто (Кафа) було заселено латинянами з Генуї, які спочатку звернулися до князя скіфів (татар) і отримали від нього згоду. На початку воно не одразу було зі стінами та не мало таких розмірів; спочатку вони облаштували невелику ділянку лише ровом та парканом, де й жили. Певільно, з плином часу, вони заносили каміння, витягнули з землі та з моря, і будували будинки все більше в ширину та довжину, підіймаючи дахи все вище. І тому за короткий час вони поклали руки на простір більший, ніж їм було надано”.

Св. Йоанна⁸⁷. Діловим і адміністративним центрами міста були пристань, ринок і лоджія генуезців. Містечко швидко стало строкатим в етнічному та релігійному плані.

Економічні вигоди стягували до нього вихідців з різних куточків Чорного моря і Середземномор'я. Дуже скоро місця в межах старих кордонів стало не вистачати. В межах старого поселення і за ними виникають церкви греків, вірмен і навіть руських⁸⁸. До моменту прийняття плану відновлення Кафи 30 серпня 1316 р. (*Certus ordo de Caffa*) за межами старого поселення, обнесеного стінами (*muri*) і “старим ровом” (*fossatum veterum*), ще більш значна територія була вже позначена і захищена “новим ровом” (*fossatum factum extra murum*)⁸⁹. Ця зовнішня лінія оборони, згодом, була посилена подвійною лінією кам'яних фортечних мурів. Удосконалення і реконструкція оборонних споруд генуезької Кафи тривала до 1475 р. Але в загальних рисах схема оборони міста набула закінченого вигляду вже в 80-х роках XIV ст.

Старе генуезьке поселення, що примикало до берега моря, до 1357 р. вже було обнесено мурами⁹⁰. Це укріплення, площею дещо понад 11 га⁹¹, стало міською цитаделлю та часто позначалося в документах як “замок” (*castrum*). Великі міські квартали, що розташовувалися навколо цитаделі, також обнесені глибоким ровом і стінами, отримали, як і в Генуї, найменування *burgi*. До зовнішньої фортечної стіни з північного заходу примикали квартали передмість, які в документах означені терміном *antiburgi* (в османські часи – передмістя Топракли).

Фортифікаційні споруди генуезької цитаделі залишалися в доброму стані аж до початку XIX в. і непогано представлені в іконо-

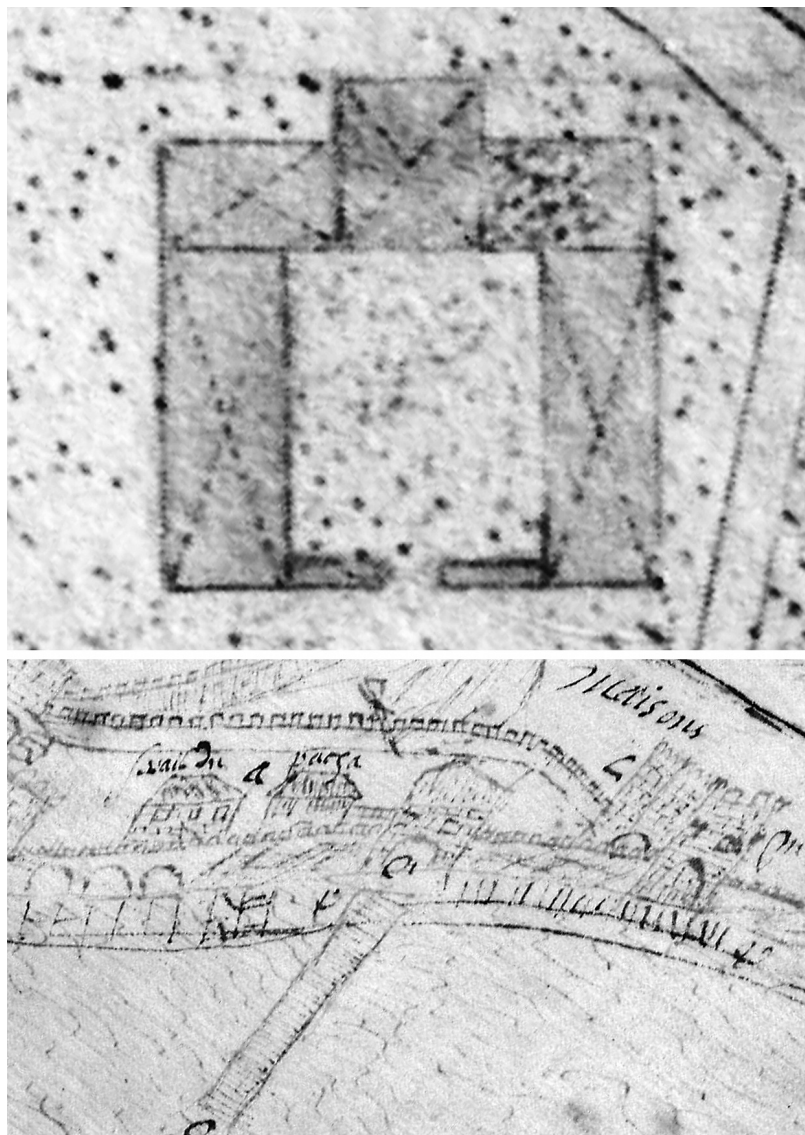
⁸⁷ M. BALARD, *Gênes et l'outre-mer*, t. I: Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289–1290, Documents et Recherches sur l'Économie des Pays Byzantins, Islamiques et Slaves et leurs Relations commerciales au Moyen Age, t. XII, Paris (Mouton), 1973, p. 124, № 300.

⁸⁸ *Imposicio Officii...*, col. 407: *...ab antiquo aliqua ecclesia Grecorum Ermineorum vel Rossorum et ermitoria solita dictarum ecclesiarum.*

⁸⁹ *Imposicio Officii...*, col. 408; P. ХАУТАЛА, *В землях “Северной Тартарии”*..., с. 789.

⁹⁰ GEORGII ET IOHANNIS STELLAE, *Annales Genuenses...*, p. 156.

⁹¹ С. Г. БОЧАРОВ, *Фортификационные сооружения Каффы: конец XIII – вторая половина XVI вв.*, Причерноморье в средние века, вып. 3 (1998) 86.

Мал. 3. Палац османського паши.
План палацу за планом Кафи 1784–1787 рр. М. Корсакова.
Північний фасад палацу за малюнком 1607 р. Жюльєна Бордьє

графії і картографічних джерелах цього періоду. Вони представляли собою однорядний фортечний мур, посилений, особливо рясно із заходу (з боку дороги на Солхат), баштами, переважно прямокутними в плані. У генуезьких джерелах є численні згадки мікротопонімів, що позначали ці вежі (св. Антонія, Св. Марії, св. Миколи, Бізаніс, Стагнунум, Станталіс і ін.). Але спроби прив'язати їх до конкретних об'єктів наштовхуються (поки що?) на об'єктивні труднощі. Більш-менш впевнено можна локалізувати лише годинникову вежу з воротами – вежу Христа (*turris Xpisti*)⁹², яку, можливо, іменували ще й по-іншому – “вежею папи” (*turris pape*)⁹³. Кошти на її будівництво, виторговані від продажу індульгенцій, надав Кафі римський понтифік Клемент VI, про що свідчить напис від 8 липня 1348 р. на розкішній мармуровій плиті, інкрустованій мозаїкою⁹⁴.

У цитаделі були зосереджені адміністративні інститути генуезької комуни Кафи (*comuna Ianue in Caffa*). До 1382 р. стару будівлю “лоджії генуезців” було капітально перебудовано і перетворено на двокорпусний палац комуни європейського типу з внутрішнім двором, що зберігся до кінця XVIII ст. У ньому розташовувалися апартаменти вищих чиновників, робочі приміщення, зали засідань, а також комунальна канцелярія (курія). Внутрішня забудова цитаделі до кінця XVIII ст. зберігала риси регулярної розбивки на ділянки прямокутної форми, чого не можна сказати про квартали бургів, які являли собою хаотичне нагромадження будівель навколо культових споруд. Мабуть десь біля Палацу комуни була розташована кафедральна (з 1322 р.⁹⁵) церква св. Агнеси, яка у 1316 р. стояла на земельній ділянці, що була “надана церкві та конвенту братів менших Кафи, на якому, як розповідають, брат Єронім збудував раніш якийсь дім на зразок церкви, де він живе”⁹⁶. Той самий брат

⁹² Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1226: *Massaria Caffae 1381–82* f. 66v, 67r, 67v.

⁹³ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1226: *Massaria Caffae 1381–82* f. 165r: *Romus Iurganus peliparius in contracta turris dominis pape foris*.

⁹⁴ E. SKRZINSKA, *Inscriptions latines des colonies génoises en Crimée*, Atti Della Società Ligure di Storia Patria, Serie del Risorgimento, vol. LVI (1928) 35–39, № 3.

⁹⁵ Р. ХАУТАЛА, *В землях “Северной Тартарии”*..., с. 349–351.

⁹⁶ *Imposicio Officii*..., col. 407; Р. ХАУТАЛА, *В землях “Северной Тартарии”*..., с. 788.

Єронім з ордену францисканців стає першим єпископом Кафи (з 1318, друге затвердження 1322 р.)⁹⁷.

Збережений картографічний та іконографічний матеріал другої половини XVIII ст. дозволяє, в загальних рисах, візуалізувати уявлення про конструкцію і складові частини зовнішньої лінії оборони Кафи⁹⁸. На превеликий жаль, до наших днів від неї дійшли лише жалюгідні залишки. Подвійна стіна і рів, облицьований каменем, представляли серйозну перешкоду для кінного війська сусідніх татар, але не становили особливої перешкоди для війська, що мало на своєму озброєнні вогнепальну зброю. Саме з цієї причини, відчуваючи себе в безпеці в Кафі, османська влада так і не стала перебудовувати генуезькі укріплення, а лише спорудила невеликий артилерійський бастион навколо крайньої північно-західної вежі, поруч з головними міськими воротами.

У Генуезькому державному архіві зберігся унікальний документ, який, нарешті, ставить крапку в суперечках про кількість і найменування воріт генуезької Кафи⁹⁹. У ньому послідовно перераховані 6 міських воріт: Вонітіка (*Voniticha*), Сакареллі (*Sacharelli*), Св. Петра (*Sancti Petri*), св. Георгія (*Sancti Georgii, Gorihi*), св. Феодора (*Sancti Teodori*), Хачатура (*Caihadoris*). Двоє з них (Вонітіка і Сакареллі) – морські. Одні вели в місто (бурги), а інші – в цитадель. Решта (сухопутних) воріт перерахована в напрямку зі сходу на захід. На додаток до відомих фактів варто зазначити, що по всьому своєму периметру зовнішня стіна укріплень Кафи, як і інших генуезьких укріплень Криму (Солдайї та Чембало) була посилена навісними дерев’яними машикулями (*manteleti*).

У морських воріт, які вели до цитаделі, знаходилися два дерев’яних причали (*pontum magnum, pontum parvum*). Саме тут відбувалось завантаження і розвантаження товару з суден, які прибували в Кафу. Тут торговців зустрічали митники (*comeriharii*) і податкові чиновники (*cabellatores*), або ж їхні помічники (*collec-*

⁹⁷ TH. TANASE, *Frère Jérôme de Catalogne, premier évêque de Caffa, et l’Orient franciscain*, Espaces et réseaux en Méditerranée: VIe–XVIe siècle, vol. II, Paris (Éditions Bouchène), 2010, p. 127–165.

⁹⁸ С.Г. БОЧАРОВ, *Фортификационные сооружения...*, с. 82–117.

⁹⁹ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1228: *Massaria Caffae 1459–60 f. 473v.*

tori). Біля воріт знаходилися декілька вагів. Одні з них використовувалися збирачами ханського комерція (*pondus canluchorum*)¹⁰⁰. Крім того тут знаходилися т. зв. “великі” і “малі ваги” (*pondus scariatici, pondus parvus*)¹⁰¹, на яких відповідно важились важкі товари (на кантари та ротулі) і “тонкі субстанції” (на лібри та унції). Плата за зважування товару була основним джерелом доходу Генуї, який вона отримувала від Кафи для виплат по займах в метрополії¹⁰². В середньому ця сума дорівнювала річному бюджету комуни Кафи, а іноді і перевищувала його вдвічі¹⁰³. Площа у морських воріт і навколо палацу комуни була центром ділової та економічної активності міста¹⁰⁴.

В османський період розташування митних служб не змінилося¹⁰⁵. Своїм місцеперебуванням глави османської провінції Кефе обрали старий палац генуезької комуни, зображений на самому ранньому перспективному плані міста 1607 р. Цей план походить з подорожнього щоденника помічника французького посла в Стамбулі – Жюльєна Бордьє¹⁰⁶.

Як ми вже зазначали, міські квартали (*contracte*) в бургах, а також у передмістях (антібургах) мали хаотичну конфігурацію, яка була продиктована рельєфом і традицією, що склалася спонтанно. Зважаючи на все, кожен з цих кварталів очолював сотник (*caput centenarii*), на якого покладалися обов’язки підтримки порядку серед жителів кварталу. Саме сотники були поручителями боржників казначейства комуни, в залежності від місця їх проживання.

Вельми примітним був район міста, що примикав до середньої частини приморської стіни. Вірогідно, при генуезцях саме тут

¹⁰⁰ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1226 bis: *Massaria Caffae* 1386–87 f. 217v.

¹⁰¹ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1236: *Massaria Caffae* 1454–1455 f. 104r.

¹⁰² *Leges Genuenses...*, col. 381, § 164.

¹⁰³ M. BALARD, *La Romanie Génoise...*, p. 429–430.

¹⁰⁴ *Ibid.*, p. 205.

¹⁰⁵ Y. ÖZTÜRK, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475–1600)*, Yayınlar Dairesi Başkanlığı Osmanlı eserleri dizisi 18, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları 2389, İstanbul, 2014, p. 242.

¹⁰⁶ M. BALARD, *Caffa “Ianiensis civitas in extremo Europe”*, Rivista di Bizantinistica, № 3 (1993) 182; *Relation d’un voyage en Orient, par Julien Bordier, écuyer de Jean de Gontaut, baron de Salagnac, ambassadeur à Constantinople*, Bibliothèque nationale de France (BnF). Ms. Fr 18076 (1607) f 250v–251r.

Мал. 4. Морський арсенал Кафи.
За планом 1784–1787 рр. М. Корсакова (РГВИА ф. 349, оп. 40, д. 1996)
За планом 1780-х рр. (РГВИА, ф. 349, оп. 40, д. 22729).

розташовувався ринок (*forum, bazale*), до якого вели морські ворота Вонітіка. *Certus ordo de Caffa*, свого часу, наказував залишати незабудованою територію вздовж дороги на Солхат, яку передбачалося використовувати для ринку. Але, мабуть, вже в генуезький період ринкова площа, поступово, була забудована численними караван-сараями (*cavarsarales*)¹⁰⁷. Скупчення караван-сарайів на витягнутій прямокутній площі на захід від цитаделі позначено на всіх російських військових картах Кефе 70–80 рр. XVIII ст. Їх детально, із захопленням, не уточнюючи, втім, місця їх розташування, описував Евлія Челебі, який відвідав Кефе у другій половині XVII ст.¹⁰⁸

Історики неодноразово задавалися дуже важливим питанням: як відбувся перехід міста з рук генуезців до османів, настільки відмінних за своєю природою, з точки зору культури, релігії і менталітету, на організації життя міста? Французький дослідник Жиль Вайнштейн вважав, що османи повністю перейняли у генуезців підхід до організації міського простору Кефе¹⁰⁹.

Щодо меж земельної ділянки, яка безпосередньо належала генуезькій Кафі, а потім і османській Кефе, можемо привести свідчення османського історіографа хана Сахіб-Гірея (1532–1551) – Реммаль-Ходжі, що заслуговує на особливу увагу. За його відомостями, на момент взяття Кафи османськими військами у 1475 р. межа землі Кафи ледь доходила до гори Паша-Депесі (нинішня г. Паша-Тепе)¹¹⁰. У будь-якому випадку, цей текст повністю руйнує столітній історичний міф, присутній в історіографії, про велику округу генуезької Кафи.

¹⁰⁷ *Устав для генуезских...*, с. 698; *Codice diplomatico...*, t. II, parte II, p. 641, § 166.

¹⁰⁸ Эвлия ЧЕЛЕБИ, *Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечение из сочинения турецкого путешественника XVII века)*, вступ. статья, перев., коммент. Е. В. БАХРЕВСКОГО, Симферополь (Доля), 2008, с. 185–186.

¹⁰⁹ M. BALARD, G. VEINSTEIN, *Continuité ou changement d'un paysage urbain? Caffa génoise et ottomane*, Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, 11 (1980) 94.

¹¹⁰ *Tārih-i Sāhib Giray Hān (Histoire de Sahib Giray, Khan de Crimée de 1532 à 1551)*, ed. crit., trad., notes et gloss. Ö. GÖKBİLGIN, Atatürk Üniversitesi Yayınları № 212, Edebiyat Fakültesi № 46, Araştırma № 37 (Ankara, 1973) 116–117, 249–250; РЕММАЛЬ ХОДЖА, *Хроника “Тарих-и Сахиб Герай хан” (“История о хане Сахиб Герае”). Часть 4*, перев. Р. АБДУЛДЖЕМИЛЕВА, Крымское историческое обозрение, № 13 (2019) 213–214.

Під час захоплення Кафи османськими військами, місто не піддалося сильним руйнуванням. На перших порах, зміни міського ландшафту торкнулися лише місць відправлення культу – деякі католицькі церкви були перетворені на мечеті. Османи не змінили старий план міста, який зберігав свої характерні риси аж до захоплення міста російськими військами у 1771 р. Османський мандрівник другої половини XVII ст. Евлія Челебі описував ті ж елементи оборонної системи, які лише поміняли назви на османський лад: цитадель – *Kale-i Frenk Hisarı*, а зовнішня фортеця – *Kale-i Birun*. Ці ж топоніми зустрічаються і в османських податкових реєстрах XVI ст.

Генуезькі документи	Евлія Челебі	Мінас Медіци
Porta Sacarelli	Iskele kapusu (морські)	Искеле-капуси (морські)
	Atlı kapusu	Атли-капу
	Hammâm kapusu	Татли-хамам-капуси
	Френк-хисар-капуси
	Серче-капу
Porta Xpisti	Намазких-капуси
	Кючюк-капу (морські?)

Перелік воріт цитаделі Кафи та їх османські еквіваленти за даними Евлія Челебі та Мінаса Медіци

Несподіваним в описі цитаделі Кафи (Кефе) Евлії Челебі (*Frenğ Hisar, İç hisâr*) є згадка про ще якоесь окреме невелике укріплення (*Nârin Hisâr*) у східній частині цитаделі, яка примикала, судячи з опису, до фортечного муру¹¹¹. Турецький мандрівник повідомляє, що єдина брама цього укріплення веде до цитаделі, а не на зовні. Це була найвища точка цитаделі Кафи. Мабуть, саме тут за генуезців розташовувався маяк св. Антонія¹¹² і, відповідно, церква

¹¹¹ Эвлия ЧЕЛЕБИ, *Книга путешествия...*, с. 181. Обов’язково дивись також альтернативний переклад фрагменту в: О. ГАЛЕНКО, *Hortus orientalis*, Український гуманітарний огляд, вип. 5 (2001).

¹¹² Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1226 bis: *Massaria Caffae 1386–87 f. 94v: 1387. Item die XVI marcii pro francisco de olivello et sunt pro candellis libre I quas habere debet pro lanterna sancti Anthonii ut moris est et pro eo gaspalli spinulla asperos XXII.*

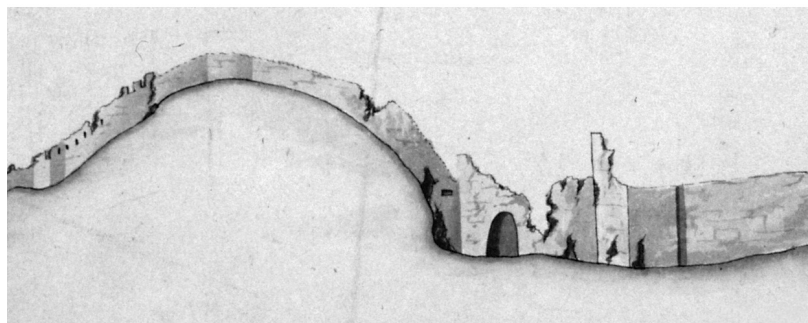
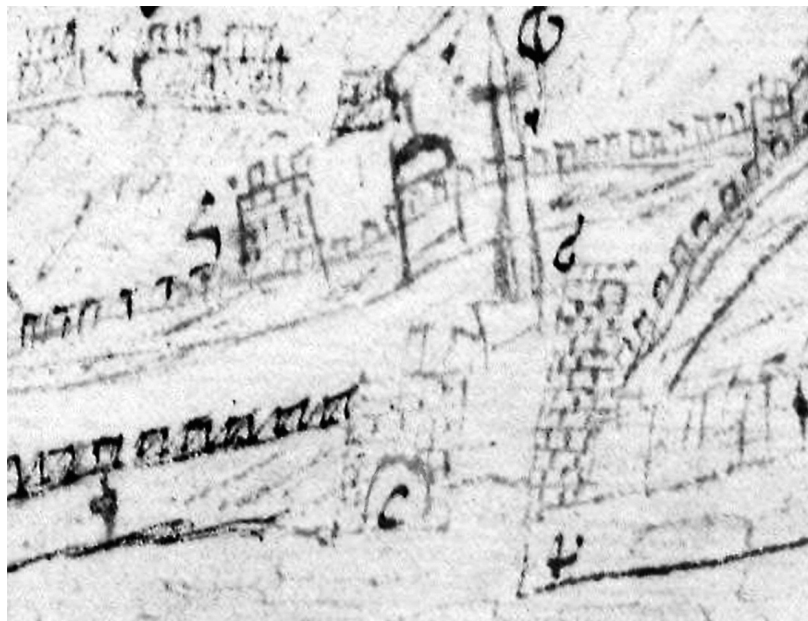
св. Антонія. У зв'язку з повідомленням Евлії Челебі про особливе укріплення в цитаделі з єдиною брамою, слід привести свідчення з книг масарії Кафи про те, що під час перебування в Кафі татарських заручників особливо охоронялись якісь ворота св. Антонія¹¹³. Вони, мабуть, і вели саме до цього особливого укріплення і яке, відповідно, було започатковано ще за генуезців. До того слід додати ще, що у записках продовольчої комісії 1421–1424 рр. згадуються навіть дві башти св. Антонія, в яких зберігалися запаси пшона: стара (*turris Sancti Anthonii vetera*) та нова (*turris Sancti Anthonii nova*)¹¹⁴. Загадка воріт та башт св. Антонія залишається, але, сподіваємось, ми зробили правильний крок для її вирішення.

Генуезькі документи	Евлія Челебі	Мінас Медіци
Porta Vonitice	Balıkbâzârı kapusu (морські)	Балик-капу
	Boyası kapusu (морські)	Бояджи-капу
	Orta kapu (морські)	Орта-капу
	Lonca kapusu або Uğrı kapu (морські)	Лонджа (?)
Porta Caihadoris (Caiadoris)	Kulle kapusu, які виходять у бік [Полярної] зірки	Куле-капу
Porta S. Theodori (Antiburgorum)	Ya'kûb Ata kapusu, відкриті у бік півдня	Яхуб-капу
Porta S. Georgii (Gorihi)	Далі в бік кибли відкри- ваються Yûsuf Hân kapusu.	Хара-Юсуф-капу
Porta Apostoli (S. Petri)	Далі знов у бік кибли від- криваються Arslan kapusu	Асланджи-капу
Porta Darsenale		Терсане-капу

Назви воріт зовнішньої стіни Кафи та їх османські еквіваленти
за даними Евлія Челебі та Мінаса Медіци

¹¹³ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1238: *Massaria Caffae 1356–57 f. 69v: Item die XII madii pro lucha placerio qui manet ad custodiam porte sancti anthonii occasione recenarum et dictus pro dicta capsia de XXXV asperos XXV.*

¹¹⁴ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1228: *Cartularium officii victualium 1421–1459 (?) f 10r, 12r.*

Мал. 5. Північний (морський) фасад арсенала Кафи.
За малюнком 1607 р. Жюльєна Бордьє (VnF, Ms. Fr 18076, f 250v –251r).
За планом 1780-х рр. (РГВИА, ф. 349, оп. 40, д. 22729)

Видатний турецький дослідник Халіль Інальчик, який склав план османської Кафи¹¹⁵, розмістив цей топонім (у формі *Narin Hisari*) у межах замкнутого стінами об'єкта, який примикав до цитаделі Кафи з південного сходу біля берега моря. Дійсно, на плані Кафи, який був зроблений невідомим (поки?) російським картографом у 1784 р.¹¹⁶, цей об'єкт було позначено підписом “*Малая цитадель где жилъ начальникъ генуесцовъ*”. Саме цим планом, як підосновою, користувався Х. Інальчик. Але ж топографічно цей об'єкт розташовувався біля підніжжя цитаделі на лівому березі гирла невеличкої річки, яка, мабуть по аналогії з метрополією (Генуєю), називалася генуезцями “Бізаніс” (*Bissanis*)¹¹⁷. Розміщення цієї “цитаделі в цитаделі” в такому низинному, а тому дуже незручному, з стратегічних міркувань, місці виявляється курйозом. Нам видається, що виконавець плану 1784 р. допустив похибку та дещо змістив позначку за межі цитаделі Кафи. А саме це місце більш підходить для локалізації арсеналу (судноверфі) Кафи. У переліку воріт зовнішньої стіни Кафи, який наведено у книзі вірменського мандрівника та вченого Мінаса Медіци (Бжишкяна) ми зустрічаємо назву *терсанè-капу* (брама арсеналу), які, за його словами, знаходились у тому місці, де зовнішня стіна примикала до стін цитаделі¹¹⁸. Цей отвір воріт з боку моря добре видно на плані 1780-х рр. М. Корсакова та ще одному, на якому навіть приведено фас цих воріт¹¹⁹. Їх добре видно також на панорамі “Остатки Крѣпости въ Кафѣ гдѣ расположень Карантинъ” на листі 14 в альбомі гравюр до книги П. Сумарокова¹²⁰. На цій гравюрі перед брамою проглядаються якісь блоки, що нагадують шпали. Ймовірно,

¹¹⁵ H. İNALÇIK, *The Customs Register of Caffa 1487–1490*, Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, vol. I: *Studies in Ottoman Documents Pertaining to Ukraine and the Black Sea Countries*, 2 (Cambridge, 1996), map 2.

¹¹⁶ *Російський державний військово-історичний архів (РГВИА)*, ф. 846, оп. 16, д. 22008.

¹¹⁷ Великий потік на схід від Генуї має назву “Бізань” (*Bisagno*).

¹¹⁸ *Два отрывка из путешествия армяно-католического архимандрита Минаса Бижимкианца. (Окончание). II Феодосия*, Одесский Вестник, 30 (12.04.1844); Дивись також публікацію цього тексту в цьому виданні.

¹¹⁹ *РГВИА*, ф. 846, оп. 16, д. 22729.

¹²⁰ П.И. СУМАРОВОВ, *Досуги крымского судьи, или Второе путешествие в Тавриду*, ч. 2, Санкт-Петербург, 1805, альбом гравюр, лист 14.

саме вони використовувались для спуску суден у море та підйому. Цей арсенал дуже часто згадується в генуезьких документах¹²¹. Згадуються, навіть, ворота цього арсеналу¹²².

За даними нотаріальних актів, складених у 1289–90 рр., 74–79 % населення Кафи західноєвропейського походження були, безпосередньо, генуезцями або лігурійцями¹²³. В середині XIV ст. таке співвідношення також зберігалось¹²⁴. У 1290 р. найчисельнішу частину жителів Кафи східного походження представляли греки, які становлять у 1309 р. близько 50 % населення. Хоча вони і були жителями Кафи (*habitatores de Caffa*), більшість з них походили з Трапезунда, Синопа, Константинополя, Солхата, Севастополіса і прилеглих до цих міст районів¹²⁵. У другій половині XIII ст. серед жителів Кафи з’являються вірмени. У XIV ст. їх чисельність ще значно відставала від греків¹²⁶. Вже у XV ст. чисельність вірменської громади значно збільшилася. Хоча ми і не маємо абсолютних цифр, але кількісне порівняння списків кредиторів комуни Кафи у 1454 і 1455 роках, що збереглися в книгах казначейства Кафи, вказує на значну перевагу вірменського населення над греками. Ту ж картину дає і кількісне співвідношення відомих церков, що збереглися до XVIII ст. (16 грецьких при 32 вірменських). Вірмени Кафи були значно більш інтегровані в суспільне життя міста. Серед них була значна кількість католиків. Так, колишній вірменський єпископ Кафи Тадеос, який прийняв унію з католицькою церквою, 1334 р. булою римського папи Йоанна XXII був призначений латинським єпископом Кафи. Цю посаду він обіймав до своєї смерті у 1357 р.¹²⁷ Цей, у більшості випадків, формальний перехід у католицтво, можна роз-

¹²¹ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1226: *Massaria Caffae 1381–82 f. 102r: Iohannes grecus habitator in burgo Bisannis prope Darsenatam.*

¹²² Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1239: *Massaria Caffae 1456 f. 40r: clavatura et clave una posita ad portam Darsenale.*

¹²³ M. BALARD, *La Romanie Génoise...*, p. 246.

¹²⁴ *Ibid.*, p. 248.

¹²⁵ *Ibid.*, p. 272.

¹²⁶ *Ibid.*, p. 284.

¹²⁷ Р. ХАУТАЛА, *В землях “Северной Тартарии”...*, с. 42–43.

глядати як ситуативну реакцію для подолання економічної та соціальної дискримінації. Він довгий час мало впливав на етнічну ідентифікацію та самоідентифікацію. Прийняття (навіть формальне) католицизму давало відомі переваги вірменам-переселенцям, що відправлялися на проживання в межі Польського королівства – до Львова та інших міст Галичини та Поділля, яким було вже надано Магдебурзьке право.

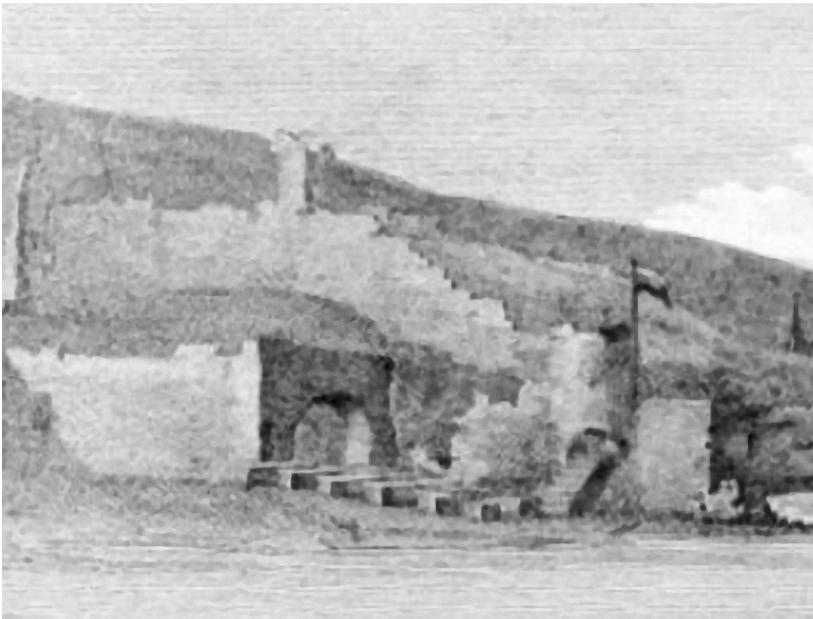
Інтегрованість вірмен Кафи у релігійне життя “латинської” громади міста добре ілюструє той факт, що з трьох офіційних домініканських конвентів св. Домініка, св. Катерини поза мурами¹²⁸, Св. Марії Коронованої, останній був заснований вірменином Карабетом. Згодом до домініканської громади приєдналися ще три храми вірмен-уніатів: св. Миколая, Свв. ап. Петра і Павла та св. Якова поза мурами¹²⁹.

Присутність у Кафі тюркомовного населення, переважно мусульманського віросповідання, починаючи з 1289–1290 рр., можна відстежити за актами генуезького нотаря Ламберто ді Сабучето¹³⁰. Генуезці часто з підозрою ставилися до мусульман і, ймовірно, ос-

¹²⁸ Місце розташування цієї церкви, на відміну від інших католицьких церков Кафи, зараз можна навіть точно локалізувати. Досі про неї було відомо лише те, що вона знаходилась поза мурами міста (*infra burgos*). Ми знайшли у книзі масарії 1455 р. згадку про якийсь “місток св. Катерини воріт Антибургів” (тобто воріт св. Феодора). У 1894 р. недалеко від місця, де були ці ворота, за периметром міського рову Кафи, при будівництві чоловічої гімназії, було знайдено багато латинських написів, переважно надгробків, що вказувало про існування тут якоїсь католицької церкви. Через те, що церква була розташована поза мурами міста, вона до 1389 р. вже три рази була зруйнована “сарацинами”. Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1237: *Massaria Caffae 1456 f. 44r: +Die XXVII ianuarii et fuit ante. Expense facte per Gregorium de Sorba causa reparacionis ponticuli Sancte Catarine hosti antiburgorum pro agutis ferro et aliis pro Andrea de Alegro de XVI asperos CCLXVI*. Див.: О. РЕТОВСКИЙ, *Генуэзские надписи, найденные в г. Феодосии в 1894 г.*, Записки Одесского Общества Истории и Древностей, т. XIX (1896) 17–26.

¹²⁹ Про ці церкви, за латинськими джерелами, див.: R. LOENERTZ, *La Société des Frères Pèrègrinants. Etude sur l'Orient dominicain*, t. I, Dissertations historiques. Institutum historicum FF. Praedicatorum, fasc. VII (Roma, 1937) 92–97, 106; C. DELACROIX-BESNIER, *Les Dominicains et la chrètienté grecque aux XIVe et XVe siècles*, Collection de l'École française de Rome, № 237 (Roma (École Française de Rome), 1997) 12–13.

¹³⁰ M. BALARD, *La Romanie Génoise...*, p. 285.

Мал. 6. Морський арсенал Кафи.
За альбомом гравюр (л. 14) до видання
П.И. Сумароков, *Досуги крымского судьи, или Второе путешествие
в Тавриду*, ч. 2, Санкт-Петербург, 1805.
Загальна панорама. Збільшений фрагмент

новним місцем їх постійного проживання були передмістя Кафи. Арабський мандрівник Ібн Батута (1334 р.) згадує навіть про наявність у генуезькій Кафі мечеті, не уточнюючи її розташування. У будь-якому випадку, присутність у місті татар з кримського степу (*samprania*) і Солхата, а також малоазійських турків, особливо заїжджих торговців, було звичайним явищем, хоча про активну інтеграцію мусульман у суспільне життя генуезької Кафи немає ніяких відомостей.

У нотаріальних актах 1289–1290 рр. серед жителів Кафи зафіксовано тільки два юдея, але до другої половини XIV ст. кількість юдейського населення дещо зросла. У книзі казначейства Кафи 1381–82 рр. зафіксовано існування кварталу Юдека (*contracta Iudecha*)¹³¹, і згадано близько 30 юдейських імен. Німецький мандрівник Йоган Шільтбергер відзначав, що юдеї Кафи сповідують релігію різного штибу і мають “два окремих храми”¹³². Обидві будівлі (кримчакська синагога і караїмська кенаса) пережили століття і були зруйновані в середині XX ст.

Представники юдейських громад іноді відігравали помітну роль у взаєминах генуезців Кафи, Кримського ханства, держави Ак-Куюнлу і Великого князівства Московського, як один заможний кафійський торговець Ходжа Кокос у 70-х рр. XV ст.¹³³ Серед жителів Кефе у невеликій кількості були присутні вихідці з Сирії і Тебріза, черкеси, грузини, волохи, русини і росіяни¹³⁴.

¹³¹ Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1226: *Massaria Caffae 1381–82 f.* 3v, 191v.

¹³² Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке, с 1394 года по 1427 год, перев. и коммент.: Ф. Брун, Записки императорского Новороссийского университета, том I (1867) 57; *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger, a Native of Bavaria, in Europe, Asia, and Africa, 1396–1427*, transl.: by J. BUCHAN TELLER, notes by P. BRUUN, London (Hakluyt society), 1879, p. 49.

¹³³ *Codice diplomatico...*, т. II, parte II (1879–1881) 418; *Памятники дипломатических отношений Московского государства с Крымскою и Нагайскою ордями и Турцией*, т. I, под ред. Г.О. КАРПОВА (*Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, т. 41 (1474–1505 гг.), Санкт-Петербург, 1884, № 6–9, 12–13, 40, 50; О. ДЖАНОВ, *Фрагмент бухгалтерської...*, с. 290–291.

¹³⁴ E. SLATER, *Early Western Expansion in the Late Medieval World, 1261–1475*, Review (Fernand Braudel Center), vol. 29/3 (2006) 274; M. BALARD, *La Romanie Génoise...*, p. 288.

Дуже важливим є питання про кількість населення генуезької Кафи, при тому, що такі дані для XVI ст., на щастя, збереглися в османських податкових відомостях. На них варто звернути особливу увагу, оскільки вони відображають абсолютні цифри граничного заповнення вже сформованого міського ландшафту в нормальних (не екстремальних) умовах.

Середньовічні джерела дають іноді фантастичні оцінки чисельності жителів Кафи, наприклад, у 20000 будинків, що може дати розрахункову цифру до 100000 чоловік населення¹³⁵. Французький дослідник Мішель Балар запропонував власний метод обчислення загальної кількості жителів. Беручи, що 1385–1386 рр. в Кафі був зібраний податок у 8 аспрів з одного раба, він робить висновок, що таких у місті перебувало 530 осіб. Далі, приймаючи, що їх число становило близько 3 % від загального числа жителів, автор визначає загальну цифру населення в 20000¹³⁶. Ми не беремося судити щодо справедливості подібної методики, але дуже сумніваємось в її надійності.

Розрахунки кількості населення Кафи, проведені А. Пономаревим із застосуванням статистичних методів, за об’єктивними даними книг казначейства генуезької Кафи 1374–1375 та 1381–1382 рр., дають більш реальні цифри. Він оцінив кількість дорослих чоловіків Кафи в ці роки в ~ 800 і 2127 осіб відповідно¹³⁷. Подальші, дуже приблизні розрахунки, можуть дати загальну цифру орієнтовно в 10000 чоловік для 1382 р., проте, це не та фантастична цифра у 20000 домогосподарств, яка зазначена у Шильтберґера.

Чи повністю змінився етнічний склад населення міста після того як Кафа перейшла до рук османів? Підтримуючи точку зору Жюльєн Вайнштейна, ми думаємо, що здавшись на милість переможця, місто не понесло катастрофічних людських втрат на пер-

¹³⁵ *Путешествие Ивана Шильтберґера...*, с. 57; *The Bondage and Travels...*, p. 49.

¹³⁶ M. BALARD, *La Romanie Génoise...*, p. 301.

¹³⁷ А.Л. ПОНОМАРЕВ, *Население и топография Кафы по данным бухгалтерской книги массарии – казначейства за 1381–1382 гг.*, Причерноморье в Средние века, вып. 4 (Москва; Санкт-Петербург (Алтейя), 2000) 391; А.Л. ПОНОМАРЕВ, *Путеводитель по рукописи массарии Кафы 1374 г.*, Причерноморье в средние века, вып. 6 (Москва; Санкт-Петербург (Алтейя), 2005) 46.

пому етапі¹³⁸. Серйозні наслідки відчула лише латинська частина населення міста. Всі латиняни примусово були виселені до Стамбула, де продовжили свою комерційну діяльність на новому місці і в нових умовах. Квартал вихідців з Кафи в Стамбулі у 1477 р. складався з 267 будинків генуезців і вірмен¹³⁹. Статистичні дані османських відомостей про стягування джизьї за 1487–1493 рр. показують загальну чисельність немусульманського населення Кефе (з декількома адміністративно підлеглими поселеннями) в 2530 повноцінних домогосподарств і 374 домогосподарства вдів¹⁴⁰. У цілому слід скорегувати дані османських податкових відомостей XVI ст., аби визначити гіпотетичну цифру чисельності населення генуезької Кафи.

Громади	1520	%	1542	%
Мусульмани	5644	34	7419	46
Вірмени	7358	45	5778	35
Греки	2756	17	2396	15
Юдеї Efr̄enç	55	4	46	4
Юдеї	442		494	
Черкеси-юдеї	59		15	
Руські	171		148	
Всього	16485	100	16296	100

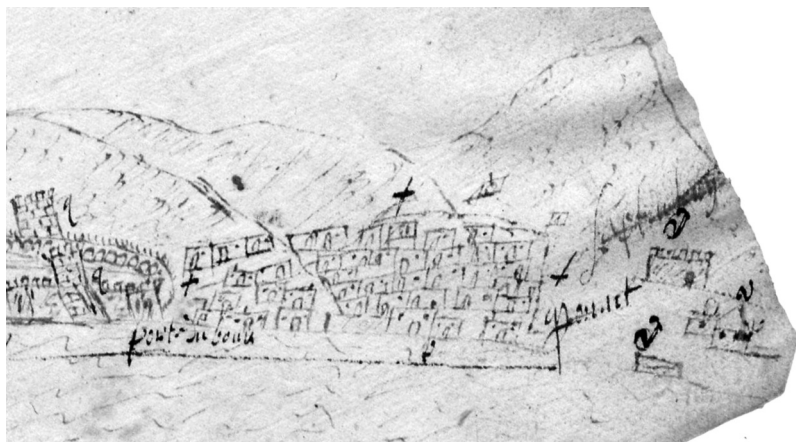
Населення османської Кефе за етнічною та релігійною приналежністю за даними податкових реєстрів XVI ст.
за: Y. ÖZTÜRK, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475–1600)*.

На початку управління генуезької Кафи мало дуже просту структуру. На чолі факторії стояв консул, що обирався в Генуї на один рік, і, зазвичай, термін його повноважень не подовжувався.

¹³⁸ M. BALARD, G. VEINSTEIN, *Continuité ou changement...*, p. 94.

¹³⁹ F. BABINGER, *Mehmed the Conqueror and his Time*, transl. by R. MANHEIM, Bollingen Series XCVI (Princeton (Princeton University Press), 1978) 345.

¹⁴⁰ Ö. BARKAN, *894 (1488/1489) yılı Cizyesinin Tahsilâtına âit Muhasebe Bilançoları*, Belgeler, cilt 1, sayı 1 (Yıl:) 1 Ocak. 1964, p. 26, 111.

Мал. 7. Північне передмістя Кафи та Портова башта за малюнком 1607 р. Жюльєна Бордє (BnF, Ms. Fr 18076, f 250v–251r).

До 1300 р. він в адміністративному відношенні підпорядковувався подесті Пери. Як глава адміністрації він приймав політичні рішення, командував, за необхідності, збройними силами і вершив правосуддя. Мабуть, тільки судовою владою і обмежувалася сфера його повсякденної діяльності, в якій він мав право приймати повністю самостійні рішення. Навіть питання озброєння кораблів він повинен був погоджувати в Генуї з офіцією Газарії (*officium Gazarie*), під чиїм керівництвом перебували генуезькі факторії “Замор’я” (*Oltremare*). Всі інші дії на місці, починаючи зі збору податків до будь-яких звичайних витрат, він повинен був погоджувати з т. зв. радою 24-х, що обиралася пропорційно з генуезьких нобілів і посполанів. Крім того, при консулі Кафи знаходився ще один колегіальний орган – рада 6-ти, до сфери діяльності якого входили, в основному, функції виборчі. У разі необхідності члени ради 6-ти могли замінювати відсутніх членів ради 24-х. При голові адміністрації перебувало лише кілька чиновників. Поліцейські і наглядові функції в місті, передусім на ринку, виконував міністрарій (*ministrarius*), що обирався на тримісячний термін. Казна з готівкою довірялася двом ключарям (*clavigerii*), посада яких, з часом, очевидно, трансформувалася у другу за значимістю в адміністра-

тивній ієрархії Кафи посаду скарбників (*massarii*). Не менше значення в канцелярії факторії мали писарі (*scribae*), які мали обиратися виключно з членів колегії нотаріїв Генуї. До їх обов'язків входило, крім звичайного комунального та громадського нотаріального діловодства, завідувати поточними фінансовими операціями комуни (видача платні, облік податкових надходжень і т. д.), тобто виконувати функції касирів. Ранні Статути Кафи більше схожі на список застережень і заборон, наприклад, карбувати монету, збирати ханські мита, консулу – ставати васалом татарського хана або його князів і т. д.¹⁴¹

З плином часу адміністративна структура Кафи значно ускладнилася. Як і раніше, головою факторії залишався консул з титулом “консул усіх генуезців в імперії Газарії”. У судових питаннях його заміщав вікарій. Нижче рангом були два скарбника (*massarii*). Спочатку вони обиралися на місці з числа громадян Генуї, а з 1455 р. стали призначатися в Генуї, як і інші чиновники. Писар казначейства (*scriba massarie*) з часом став грати роль головного касира комуни. При консулі перебувала рада старійшин з восьми членів, які обиралися наполовину з громадян Генуї і городян Кафи, дотримуючись половинної пропорції для нобілів і посполанів. Вищі чиновники факторії відали обранням інших органів управління: чотирьох генеральних синдиків (*sindicatores generalies*), які судять усіх чиновників Чорного моря за винятком самого консула Кафи; комісії витрат (*officium monete*); торгової комісії (*officium mercantie*); комісії опікунської (*officium provisionis*), яка відала, переважно, облаштуванням міської інфраструктури і укріплень Кафи; комітету продовольчого (*officium victualium*). Кількість комісій була умовно необмеженою. Вони могли призначатися з нагоди, наприклад, війни (*officium guerre*) або епідемії (*officium sanitatis*). Члени рад і офіцій не отримували платні з бюджету комуни, що не означає того, що вони не отримували її з інших джерел¹⁴².

Крім того, на платні комуни перебували різні чиновники: кавалерій (виконавець покарань), перекладачі та писарі латинською,

¹⁴¹ *Statuti della colonia...*, p. 761–780; *Imposicio Officii...*, col. 377–409.

¹⁴² *Codice diplomatico...*, t. II, parte II (1879–1881) 575–680.

татарською та грецькою мовами, аукціонники (*cintraci*), глашатаї (*placeri*), порученці (*orgusii*) під керівництвом капітана. Комуна сплачувала платню гарнізону, чисельність якого сягала іноді кількох сотень людей, що лягало важким тягарем на казначейство. Спеціальні військові ватажки (капітани) призначалися регулярно тільки для двох воріт міста Хачатура та Антібургів (св. Феодора), через які надходили в основному товари і продовольство з сусідньої Татарії (*Tartaria*) або, по-іншому – Дешта (*campania*). Порядок у місті забезпечував капітан бургів. Адміністративна та службова структура факторії була надзвичайно розгалуженою, до неї було інтегровано і населення східного походження, включно з юдеями.

Окремо у списку капітанів Кафи варто виділити капітана або каштеляна башти, присвяченої Св. Константину. Йому прислужував завжди один помічник. Тільки у разі військової небезпеки на допомогу йому надавалося ще кілька солдатів. Судячи з усього, це була окрема башта за межами периметра фортечних стін. Очевидно, це була портова вежа, дуже характерна для багатьох генуезьких факторій Середземномор'я і Чорного моря. Це пояснює те, що на початку військових кампаній 1454 і 1475 рр. османські війська, які висаджувались на берег, спочатку з'являлися біля вежі Св. Константина, а лише потім підходили до стін міста. Ймовірно, саме її зобразив на своєму плані Жюльєн Бордьє в 1607 р.¹⁴³ на схід від міста на пагорбі (нині т. зв. Галерейна гірка). У своїй реляції від 1634 р. Емідіо Портелі д'Асколі згадує на цьому ж місці круглу оборонну споруду, яка “зроблена з необпаленої цегли” (*fatto di mattoni, non cotti*), і яку, за його словами, спорудили османи¹⁴⁴. Мабуть автор дещо помилився, адже Евлія Челебі майже тридцятьма роками пізніше розповідає про ту ж круглу оборонну споруду з воротами, але ж описує її як муровану¹⁴⁵. Він також датує спорудження її османським часом, а саме, близько 1637 р., що, звісно, не є правдою, адже ще в 1607 р. її, на свої очі, вже бачив Жюльєн Бордьє.

¹⁴³ *Relation d'un voyage...*, f 250–v251r.

¹⁴⁴ A. ESZER, *Die “Beschreibung des Schwarzen Meeres und der Tatarei” des Emidio Portelli d'Ascoli O.P.*, Archivum Fratrum Praedicatorum, vol. 42 (1972) 232.

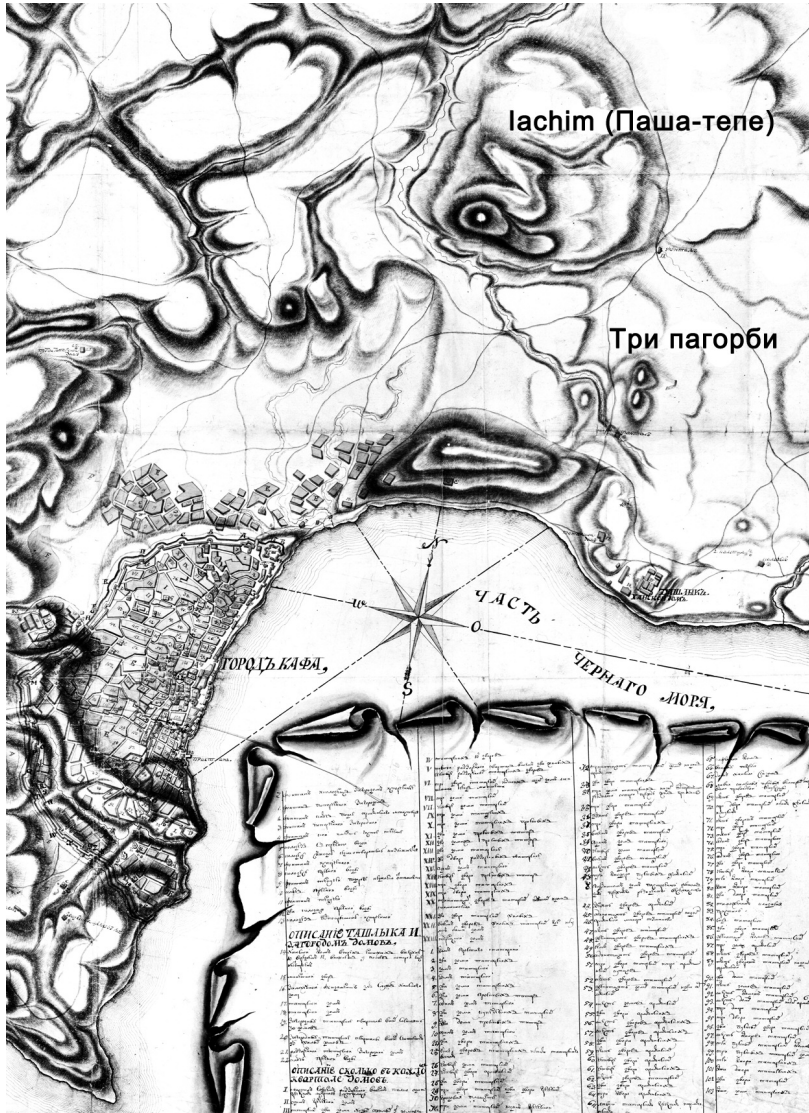
¹⁴⁵ Эвлия ЧЕЛЕБИ, *Книга путешествия...*, р. 187.

Ну і наприкінці нашої статті, велика частина якої була присвячена взаємовідносинам генуезької Кафи та татарського Криму, зупинимось ще на одному спірному питанні. Татарсько-генуезький договір 1380 р. було підписано у місцевості “Три пагорби” (*treu pozì*), що знаходилася у межах “землі Кафи” між горою “Йахім” та містом. Слово *pozo* має абсолютно однозначне тлумачення в більшості романських мов як ‘криниця’. Однак, у словниках лігурійської мови присутнє і дуже схоже слово *pozzo*, яке, іноді, на письмі приймало форму *pozo*, що означає ‘вершина’, ‘гора’, ‘пагорб’¹⁴⁶. Дослідники дотепер розуміли це висловлювання договору саме як “три криниці”, прислухаючись до авторитету Сильвестра де Сасі, який саме таким чином переклав його французькою мовою (і мав рацію, маючи на увазі ізольованість контексту). Однак, пошуки на топонімічних картах тюркської кальки для “трьох криниць” – Уч-Кую, Ус Қуу, в районі Кафи, не призвели ні до чого. Відомості ж генуезьких документів, зокрема бухгалтерських книг масарії Кафи, дозволяють нам зробити висновок, що в нашому випадку топонім *treu pozì* слід перекладати саме як “Три пагорби”. “Три пагорби” або “Три гірки” (лат.: *Tres Montaculi*, *Tria Monticuli*, *Tres Montagnoli*; тюркск.: Уч-Оба (?), Уч-Тобе (?)), починаючи з 1442 р., часто згадуються в бухгалтерських книгах масарії Кафи як місце зустрічі татарського хана і його представників з владою генуезької Кафи, у тому випадку, якщо вони не мали великого бажання заходити всередину її фортечних стін. Протягом 1380–1382 рр. представники влади Солхата були більш безпечними і без остраху відвідували місто. Однак вже Хаджи-Гірей, наскільки нам відомо, на відміну від свого сина Менглі-Гірея, жодного разу не входив всередину стін Кафи. Згодом звичай (?) строго забороняв кримським ханам ночувати в межах фортечних стін османської Кефе¹⁴⁷.

Цілком ймовірно, що “Три пагорби” були традиційним місцем зустрічі в найближчих околицях Кафи. Можна, без сумніву, припускати наявність поблизу цього місця джерела питної води,

¹⁴⁶ S. APROSIO, *Vocabolario Ligure storico – bibliografico sec. X–XX*, Parte seconda – Volgare e Dialetto, vol. II (M–X), Savona, 2003, p. 276.

¹⁴⁷ A. ESZER, *Die “Beschreibung des Schwarzen...”*, p. 225: ...perche non si permette, per qualunque occasione, che li Kan ò Re di Tartaria, pernottino dentro in Gaffa.

Мал. 8. Фрагмент плану Кафи 1784 р.
(РГВИА, ф. 846 оп. 16 д. 22008) із позначкою топонімів XIV-XV ст.

оскільки татарські делегації перебували тут іноді не один день. Також не підлягає сумніву, що татарська сторона для переговорів завжди приходила з боку Солхата. Таким чином, цю місцевість слід шукати поблизу від дороги з Кафи до Солхату (нинішнє Сімферопольське шосе в м. Феодосія).

Згадана гора Йахім, мабуть, відповідає горі Паша-Тепе, оскільки це, хоча і не єдиний, але найпомітніший відокремлений орографічний об'єкт поблизу Кафи, з боку Солхата. На карті Кафи і околиць 1784 р. між містом і горою Паша-Тепе на південний схід від дороги якраз і відзначені три помітних горбкуватості, між якими позначений фонтан, кам'яний (?). Міст через балку і ще якісь будівлі. Це означає, що цей об'єкт був досить примітним ще навіть у другій половині XVIII ст. На даний момент місцевість знаходиться під сучасною забудовою, але на топографічних картах, датованих до II Світової війни, ці три пагорби ще було позначено. Висота їх становила близько 36,6 м над рівнем моря.

Генуезька Кафа в XIII–XV ст. була не лише найбільшим торговим центром у Чорноморському басейні. Її існування зіграло суттєву роль у долі Золотої Орди і формуванні Кримського ханства. Не менше значення цей портовий центр мав і в період залежності від Османської імперії. Протягом майже всієї історії Кримського ханства Кефе була найпотужнішим центром османського впливу в Північному Причорномор'ї. У вивченні першоджерел, що мають відношення до генуезької Кафи та османської Кефе, є значні перспективи. Особливо цікаві дані мають дати генуезькі фінансові документи і актовий матеріал, а також османські податкові відомості XVI–XVIII ст., багато з яких ще очікують на публікації. Їх вивчення має дати об'єктивний матеріал для оцінки тієї ролі, яку відіграло це місто в історії Криму і Чорноморського басейну.

Додаток

1460 р. 5 жовтня. Кафа

Перелік машикулей, які, по окремих частинах, повинні бути встановлені на стіни Кафи сотниками.

Archivio di Stato di Genova. San Giorgio. Sala 34. № 590. 1228:
Massaria Caffae 1459–60 f. 473v.

+ MCCCCLX Die V octobris

Infrascripti mantelleti consignati fuerunt per Anthonium de Rogerio infrascriptis capitibus centenariis per Antonium de Rogerio qui erant super muros et deinde levati fuerunt et collocati per infrascriptos centuriones qui tenentur ipsos diligenter collocare sub pena solvendi de eorum proprio et primo

Nichita de Voniticha habuit mateletos centum sexaginta septem pecias CLXVII

Edilbei armenus centanarius ad portam Sacharelli pecias centum trigintaduo sive pecias CXXXII

Nichita peliparius ad portam Sancti Petri pecias trigintaunum siv(e) pecias XXXI

Thomanbei armenus centanarius porte Sancti Georgii pecias trigintatres sive pecias XXXIII

Chingis armenus centanarius ad portam Gorgi pecias viginti-quinque sive pecias XXV

Constantinus talamanihi centanarius ad portam Sancti Teodori pecias octuaginta tres sive pecias LXXXIII

Rostaches armenus centanarius inter portam Sancti Teododri et Caiadoris pecias quadraginta sive pecias XXXX

Canachi fornarius centanarius ad portam Caihadoris pecias septuaginta quinque sive pecias LXXV

Переклад

1460. Дня 5 жовтня.

Нижчевказані машикулі, які були перелічені Антоніо ді Рогеріо [та] главами сотней, які знаходились на мурах та в подальшому були зняті та встановлені нижче переліченими сотниками, які повинні їх ретельно приладнати під страхом сплати штрафу [ними] особисто, і перший

Нікіта з Вонітікі має машикулей сто шістьдесят сім штук – 167

Едильбей вірменин сотник у воріт Сакарелі – сто тридцять дві штуки – 132

Нікіта кушнір у воріт Св. Петра – тридцять одну штуку – 31

Томанбей вірменин сотник у воріт св. Георгія – тридцять три штуки – 33

Чингіс вірменин сотник у воріт Горджи – двадцять п’ять штук – 25

Константин Таламачи сотник у воріт св. Феодора – вісімдесят три штуки – 83

Ростакес вірменин сотник між ворітами св. Феодора та Хачатура – сорок штук – 40

Канакі пекар сотник у воріт Хачатура – сімдесят п’ять штук – 75.

Олександра Шутко

САНДЖАК КАФА ЯК ПРИТУЛОК ДЛЯ МАЙБУТНІХ ОСМАНСЬКИХ СУЛТАНІВ

Крим у XVI столітті після експансії османів відігравав значну роль у питанні престолонаслідування в Османській імперії. І справа тут не лише в державно-політичних відносинах, а й у родинних зв'язках кримського хана із султанами, про що складно знайти інформацію в українських джерелах, адже наші історики розглядають Крим переважно в аспекті військових дій та дипломатичних зносин Кримського ханату з українським козацтвом, Річчю Посполитою та Московією.

Більше інформації з цього приводу міститься в турецькій науковій літературі, яка базується на переказах османських літописців. Щоправда, вона є вибірковою і стосується здебільшого життя окремих султанів та їхніх синів, які бували у Криму. Тому наше завдання – систематизувати такі відомості з метою висвітлення проблеми впливу Кримського ханату на політику наслідування трону в Османській імперії та ролі Криму в бюрократичному апараті державної влади османів.

Спершу зазначимо, що свою незалежність Кримський ханат, який домінував на території півострова, втратив 1475 року, коли османська армія Мехмеда II Фатіха (Завойовника) розбила кримських татар, узявши їхнього хана Менглі I Гірея у полон. У неволі в Стамбулі його тримали три роки, а навесні 1478-го звільнили та поновили на ханському престолі з умовою, що відтепер Крим підпорядковуватиметься верховній владі Османської імперії.

Таким чином в османів з'явилися перші володіння на північному березі Чорного моря, серед яких була й так звана провінція – Кафа (Kefe sancakı – турецькою). До неї увійшли колоніальні володіння Генуї та Венеції, а також князівство Теодоро, завойовані військом Мехмеда II Фатіха 1475 року: південне узбережжя (округи Кефе, Судак), узбережжя та гори на південному заході Кримського півострова (округа Мангуп з містами Балаклава та Інкерман), округи Керчі й Тамані, фортеця Азак з прилеглими територіями.

Цей санджак підпорядковувався напряму османському султанові в обхід Кримського ханату. Його ще називали “малим Стамбулом”, адже він був самодостатнім краєм¹. Завдяки вдалому розміщенню фортець, портів та ринків на стратегічно важливих місцях Кафи, османи могли користуватися багатими природними ресурсами Азовського та Чорного морів, а також торгувати зі Східною Європою². Показником політичної стабільності та процвітання, на думку українського історика-тюрколога Олександра Галенка, стало перебування в якості намісників санджаку Кафа сина султана Баязида II, Мехмеда та сина Селіма I, Сулеймана³. Чому та як вони там опинилися?

За османською традицією, султани направляли у санджаки своїх синів для того, щоби вони набиралися там досвіду управління державою. Це було невід’ємною частиною принципу, який панував у султанському гаремі: “одній наложниці – один син”. Відповідно до нього, кожна жінка, яка народила шехзаде, тобто сина султана, віддалялася від султанських покоїв до Старого палацу⁴, де виховувала дитину. Коли хлопчик досягав 14–15-річного віку, вона могла розраховувати лише на від’їзд разом із сином до санджаку, намісником якого його призначав султан. Там жінка ставала головою його гарему та слідкувала за життям і правлінням свого сина.

Місія матері шехзаде вважалася дуже важливою. Про це свідчить зокрема той факт, що вона мала свою печатку, якою завіряла деякі листи та документи⁵. Якщо ж її син по смерті батька ставав султаном, то вона поверталася до султанського гарему в Константинополь уже як могутня валіде⁶. Саме у санджаці формувалося оточення майбутнього султана. Адже до нього приставляли наставників (лала) та інших служників.

¹ W. BARTHOLD, *Keefe*, İslam ansiklopedisi, İstanbul 1977, s. 536

² М. НАЙМА, *Гюсейнові городи у витязу історії із заходу та сходу (Повідомлення про Україну)*, пер. з османсько-турецької О. ГАЛЕНКА та О. КУЛЬЧИНЬСЬКОГО, К. 2016, с. 199.

³ *Ibid.*, с. 199.

⁴ Його 1454 року, після завоювання Константинополя, побудував на площі Баязид султан Мехмед Фатіх. На тому місці нині – будівлі Стамбульського університету.

⁵ L. PEIRCE, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, Oxford 1993, p. 52–53.

Остаточно така система відправлення шехзаде до санджаків сформувалася за правління султана Баязида II. Так, матір його найстаршого сина Абдулаха, ім'я якої невідомо⁷, разом з ним переїхала до Маніси, а потім Караману, де він помер 1483 року. Незабаром туди подалася й матір ще одного шехзаде Баязида II Шехіншаха, Хюснюшах-хатун. Але 2 липня 1511 року вона втратила сина. Подейкують, що його отруїли за змову із людьми шаха Ісмаїла⁸. По смерті сина Хюснюшах-хатун переїхала, як того вимагають османські традиції, до Бурси, де доживали віку дружини та матері покійних султанів. Там вона й померла.

Інша дружина Баязида II Бюльбюль-хатун, яка стала матір'ю Ахмеда, переїхала з ним до санджаку Амасья. По смерті сина під час боротьби за трон зі зведеними братами вона оселилася в Бурсі, де й померла 1515 року⁹.

Матір шехзаде Коркуда, Нігяр-хатун, спершу перебувала зі своїм сином у Манісі, а потім в облюбованій нині українськими туристами сонячній Анатолії (санджак Текелі), де й померла. Її гробниця розташована біля старовинної мечеті Йівлі Мінарелі з різьбленим мінаретом заввишки 38 метрів, що вважається символом міста¹⁰.

Гюльбахар-хатун, яка народила майбутнього султана Селіма I Явуза (Грізного), похована у Трабзоні, де перебувала разом із сином у санджаку. Там досі стоїть збудована нею мечеть разом із її гробницею¹¹.

Гюльрух-хатун переїхала з одним із наймолодших шехзаде Баязида II, Алемшахом, до Маніси. Там вона поховала свого сина

⁶ Найвищий титул для жінок в Османській імперії.

⁷ Гарем (від арабського слова “харам”, тобто заборонений) султана – це зачинене від сторонніх поглядів місце. Тому не дивно, що імена багатьох наложниць та матерів султанських дітей не зберегла історія. Адже османські хроніки та гаремні документи, на вимогу законів ісламу, свідомо замовчують подробиці з життя цих жінок. Згадки ж про них в архівних документах XV–XVI століття пов'язані здебільшого лише з їхньою благодійною діяльністю. Саме у такий спосіб гаремні жінки султана прагнули залишити хоч якусь пам'ять по собі.

⁸ М. Ç. ULUÇAY, *Taht uğrunda baş veren sultanlar*, İstanbul 2012, s. 62–63.

⁹ N. SAKAOĞLY, *Bu mülkün kadın sultanları valide sultanlar, hatunlar, hasekiler, kadınefendiler, sultanefendiler*, İstanbul 2011, s. 140.

¹⁰ *Ibid.*, s. 140.

¹¹ *Ibid.*, s. 135–139.

1503 чи 1504 року (точно невідомо)¹². Причиною смерті, як вказують листи Гюльрух-хатун до чоловіка-султана, стала алкозалежність шехзаде Алемшаха¹³.

Інша наложниця Баязида II, Мухтерем Феррухшад, була матір'ю Мехмеда. У книзі реєстру Бурси вказано, що ця жінка – це “Мухтерем Хатун бінті Абдюльхай”¹⁴, тобто рабиня. Її сина було направлено у санджак Кафа, де він і помер. Точна дата, як і причина його смерті, невідомі. Із втратою сина Мухтерем Феррухшад за османською традицією переїхала з Криму до Бурси, де їй, як і її братові, що залишився у Кафі, та донькам продовжували виплачувати гроші на утримання¹⁵. Померла вона 1521 року.

Чому шехзаде Мехмедові дістався саме санджак Кафа? Попри політичну та економічну стабільність він не був привабливим для спадкоємців султана. Так склалося, що стратегічними санджаками вважалися Маніса, Конья, Амасья. Туди скеровували старших шехзаде – майбутніх претендентів на трон. Адже звідти був найближчий шлях до Стамбула. Вважалося, що той шехзаде, який найшвидше його подолає, діставшись по смерті батька-султана столиці Османської імперії, й стане султаном.

Примітно, що санджак Кафа з огляду на морський шлях теж був відносно недалеко від Стамбула, але цю обставину вінценосні османи чомусь тоді не вважали підставою для надання йому статусу стратегічного. А дарма...

Після шехзаде Мехмеда, за якого, до речі, через Кафу до Стамбула відправилося перше посольство московитів¹⁶, тривалий час туди нікого з нащадків султана не відправляли. Найменший син Баязида II, Махмуд, був намісником санджаку Кастамону. Їм'я його матері не наводиться у хрестоматійних працях турецьких істориків М. Ч. Улуçая та Н. Сакаоглу. Проте їхній колега Й. Озтуна зазначає, що шехзаде Махмуда, у порушення принципу “одній ма-

¹² A. PUL, *Kefe sancağı'nın I. Selim'in taht mücadelesinde oynadığı role dair bazı değerlendirmeler*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6. Cilt, Sayı 27, 2013, s. 321

¹³ M. Ç. ULUÇAY, *Harem'den Mektuplar*, İstanbul 2011, s. 34–39.

¹⁴ N. SAKAOĞLY, *Op. cit.*, s. 142.

¹⁵ *Ibid.*, s. 142.

¹⁶ Y. ÖZTÜRK, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475–1600)*, Ankara 2000, s. 48.

тері – один син”», народила Баязидові II Бюльбюль-хатун¹⁷, яка була й матір'ю шехзаде Ахмеда¹⁸. Це свідчить про прив'язаність султана до цієї жінки. Тож не дивно, що по смерті старшого шехзаде Абдулаха саме Ахмед став улюбленцем Баязида II, якого він бачив наступним султаном.

Ця обставина розлютила його середнього сина Селіма, який перебував у далекому Трабзоні. Спершу він намагався влаштувати до більш престижного санджаку свого сина Сулеймана. Однак із його пропозицією щодо наближеного до Трабзона Шебінкарахісара не погодився Баязид II, а проти переїзду Сулеймана до іншого санджаку Болу застеріг батька його улюблений шехзаде Ахмед, який туди вирішив надіслати свого сина Мурада¹⁹. Синові Селіма, Сулейману, Баязид II наказав 1509 року відправлятися до найменш престижної провінції Кафа.

Селім, розуміючи, що його старші брати Ахмед та Коркуд з огляду на надані їм санджаки мають найбільше шансів зайняти престол по смерті батька-султана, вирішив не миритися із ситуацією, що склалася, а діяти. Адже за законом Мехмеда II Фатіха, під час сходження нового султана на трон він мав право вбити усіх своїх братів²⁰.

Тож у шехзаде Селіма були нерайдужні перспективи. Тому він наприкінці жовтня 1510 року без дозволу батька також відправився до Кафи, де на нього чекав не лише син, а й зять – кримський хан Менглі I Гірей. Із ним Селім уклав союз у боротьбі за престол за живого батька-султана. Дізнавшись про це, Баязид II надіслав наказ синові повертатися до свого санджаку, але той відмовився. Ба, більше! Маючи чимало шпигунів при дворі своїх старших братів Ахмеда та Коркуда, він отримував від них потрібну йому інформацію та готувався до рішучих дій²¹.

¹⁷ Жіночий титул в Османській імперії у XV–XVI столітті, який османи унаслідували від своїх предків-сельджуків.

¹⁸ Y. ÖZTUNA, *Devletler ve Hanedanlar II*, Ankara 1996, s. 142–154.

¹⁹ A. PUL, *Op. cit.*, s. 472.

²⁰ Г. Іналджик, *Османська імперія: класична доба 1300–1600*, пер. з англ. О. Галенко, К. 1998, с. 69.

²¹ M. Ç. ULUÇAY, *Taht uğrunda baş veren sultanlar*, s. 68–71.

Шехзаде Селім вимагав від батька-султана наділити його більш престижним санджаком у Силістрії (землі колишнього болгарського князівства Добруджа). Коли ж отримав відмову, почав готуватися до військового походу. Разом із кримськими татарами морем, а потім суходолом він дістався Едірне. Аби уникнути сутички та кровопролиття, Баязид II надіслав Селімові посланця Саригюрза Нуреттіна. Той вмовив його укласти із Баязидом II мирову угоду. За це Селімові пообіцяли санджак Семендіре у Сербії²². Але невдовзі по тому Баязид II викликав до столиці свого старшого сина Ахмеда і проголосив його наступником трону.

Коли про це дізнався Селім, то, зібравши військо, яке складалося переважно з кримських татар, він із Кафи рушив до Румелії, але там, неподалік провінції Чорлу, у липні 1511 року зазнав поразки від полків Баязида II, тому із залишками воїнів змушений був тікати через Варну до Кафи²³. Примітно, що попри понесені Селімом втрати, кримський хан Менглі I Гірей відмовився на вимогу престолонаступника, шехзаде Ахмеда, ув'язнити свого зятя²⁴.

Через деякий час Селімові вдалося отримати підтримку яничарів, які втомилися від старого та хворого султана Баязида II та відмовилися служити його виваженому та освіченому старшому синові Ахмеду. Невдовзі Баязид II під натиском війська зрікається трону та визнає своїм наступником сина Селіма за умови, що той не чіпатиме його та своїх старших братів. Але угоди султан Селім I Явуз не дотримався: незабаром дорогою до Едірне помер його батько, подекують, що його отруїли, а згодом було страчено і його старших братів Ахмеда та Коркуда нібито за найтяжчий гріх в Османській імперії – зраду та організацію повстання²⁵.

Зі сходженням Селіма на трон кардинально змінилося й життя його гарему та дітей. Відомо, що в нього було щонайменше п'ять доньок. Одну з них (ім'я невідоме) він видав заміж за сина Менглі I Гірея, Саадет Гірея, який тривалий час був аманатом – привілейованим заручником Селіма I, а 1524 року став Кримським ханом²⁶.

²² М. Ç. ULUÇAY, *Taht uğrunda baş veren sultanlar*, s. 69.

²³ HOCA SADDİDİN EFENDİ, *Tâcü'l-tevârih*, İstanbul 1280, s. 161.

²⁴ HALİM GIRAY SULTAN, *Gülbün-i Hanân*, Nesr. M. Sadi Çögenli-Recep Taparlı, Erzurum 1990, s. 34–35.

²⁵ A. AKGÜNDÜZ, *Bilinmeyen osmanlı*, İstanbul 2000, s. 122–123; 133–134.

²⁶ N. SAKAOĞLY, *Op. cit.*, s. 157.

Під час перебування Селіма в санджаку Діярбакир у нього народився син Саліх та донька Камер-султан. Вони померли у дитинстві 1503 року і поховані у Діярбакирі в саду музею Св. Софії²⁷. Про долю їхньої матері нічого невідомо, тож вона або померла невдовзі після смерті дітей, або ж покинула гарем шехзаде Селіма.

На час сходження Селіма на трон у нього був лише один син Сулейман, який перебував разом із матір'ю Айше Хафсою у Кафі. Як ми писали раніше, вона була донькою кримського хана Менглі I Гірея. Проте ця версія не є стовідсотково доведеною. Одні історики стверджують, що дружина султана Селіма I Явуза була рабинею європейського походження на ім'я Айше. Вона ж стала матір'ю Сулеймана I Пишного²⁸. А кримська принцеса Айше Хафса народила султанові Селіму I Явузу лише доньок Бейхан і Шах²⁹.

Проте у благодійному фондї (вакфі) Айше Хафси-султан містяться відомості про те, що на утримання доньки кримського хана Менглі I Гірея, Айше, яка спершу була дружиною сина султана Баязида II, Мехмеда, а потім, за наказом його батька, перейшла до гарему іншого сина, Селіма, надсилалися кошти. Через це турецький дослідник Мустафа Чагатай Улучай дійшов висновку, що Айше та Хафса – це одна й та сама жінка³⁰.

Однак, якщо узяти до уваги той факт, що її перший чоловік, шехзаде Мехмед, помер, за словами О. Галенка, 1502 року³¹, а за свідченнями османського хроніста, шейхульїслама (муфтія) Кемальпашазаде Ахмеда Шемседдіна-ефенді, 1504-го³², то версія про шлюб із ним кримської принцеси Айше Хафси стає малоймовірною. Адже 1494 року вона вже народила Селімові сина Сулеймана, з яким з Діярбакира переїхала до Кафи.

²⁷ Z. ŞEN, *Yavuz sultan Selim'in Trabzon'da medfun bilinmeyen kızı Kamer sultan ve oğlu şehzade Salih*. – Режим доступу: <http://www.zafersen.com/zafersen-yavuzun-bilinmeyen-kizi-kamersultan-ve-oglu-sehzadesalih.pdf> – Назва з екрана.

²⁸ Так цього султана назвали європейці. Османи його називали Сулейман Кануні, тобто законодавець, або Газі – борець за віру, насаджувач ісламу тощо.

²⁹ K. MERAM, *Padişah anaları*, İstanbul 2011, s. 188; A. AKGÜNDÜZ, *Op. cit.*, s. 135.

³⁰ M. Ç. ULUÇAY, *Padişahların kadınları ve kızları*, İstanbul 2012, s. 12.

³¹ M. HAİMA, *Op. cit.*, c. 199.

³² *Kemalpaşazade, Tevârih-i Âl-i Osman*, VIII. Defter, Haz. AHMET UGUR, Ankara 1997, s. 240–241.

Проте листи до чоловіка Селіма I Явуза і сина Сулеймана I Пишного свідчать про те, що їх писала одна особа – Айше Хафса-султан³³. Та й її сучасник, посол священної Римської імперії Ож'є Гіслен де Бусбек стверджує, що тестем султана Селіма I Явуза був саме кримський хан³⁴.

Примітно, що Селім із появою у його житті Айше Хафси позбувся інших жінок свого гарему. Йдеться про матір Ювейса-паші, який був зведеним братом сина Айше Хафси, Сулеймана³⁵. Коли вона завагітніла, Селім I Явуз чомусь видав її заміж. Ім'я цієї жінки не збереглося.

Недовго в гаремі Селіма перебувала й інша наложниця – найулюбленіша дружина шаха Ісмаїла, Тачли-хатун, яку полонили османи під час битви на рівнині Чалдиран 1514 року. Її видали заміж за казаскера³⁶ Анатолії Таджізаде Джафера-бея³⁷. За іншою версією, у полон до Селіма I Явуза потрапила друга дружина шаха Ісмаїла, Біхрузе-хатун. Тачли-хатун же змогла в обмін на свої коштовності викупити в османів волю³⁸. Попри це, дружини шаха не затрималися у гаремі султана Селіма I. Відтак можна стверджувати, що Айше Хафса була знатного роду, тобто донькою кримського хана Менглі I Гірея, шлюб із якою мав бути моногамним.

Примітно, що в Криму у Селіма I Явуза та Айше Хафси народилися онуки. Перший – Махмуд від Сулеймана та наложниці Гюльфем, Утім, він помер у дитинстві. За ним пішов із життя Мурад, матір'ю якого також була Гюльфем³⁹. Подейкують, що її батько був потурченим українцем⁴⁰.

³³ М. С. ULUÇAY, *Harem'den Mektuplar*, s. 69–74.

³⁴ О. G. BUSBECQ, *Türk mektupları*, İstanbul 1939, s. 39.

³⁵ М. С. ULUÇAY, *Padişahların kadınları ve kızları*, s. 53.

³⁶ Військовий суддя азіатської частини Османської імперії. Духівники, які займали цю посаду, могли претендувати на піднесення до найвищого щабля в духовній ієрархії османів – посади шейхульіслама.

³⁷ SADEDDIN EFENDI, *Selimname*, Bibliotheque National, 1554, MS. Suppl. Turc 524, арк. 75r.

³⁸ MÜNNECCIMBAŞI AHMED DEDE, *Sahaif-ül-Ahbar fi Vekayi-üla'sâr*, 2. Cilt, çev. İSMAIL ERÜNSAL, İstanbul 1974, s. 465.

³⁹ L. PEIRCE, *Op. cit.*, p. 302.

⁴⁰ А. ŞİMŞİRGİL, *Gülfer Hatun Camii [Документальний історичний фільм]*, виробництво Туреччина: Bir Bani Bir Camii 4. Bölüm, 12 Temmuz 2013. – Режим доступу. – <https://www.youtube.com/watch?v=qDVpvXUfK-8>.

Але недовго тривало кохання Сулеймана до цієї жінки. З появою в його гаремі черкески Махідеврэн воно згасло. Попри це, Гюльфем не залишила гарем Сулеймана. Згодом із його сходженням на престол вона тривалий час виконувала обов'язки служниці найвищого рангу – кетхюди-уста (управительки гарему)⁴¹. Також відомо, що за гроші, отримані від Сулеймана, Гюльфем звела у Стамбулі в районі Ускюдар мечеть із їдальнею для бідних (імарет), школою Корану (медресе) та початковою школою (сибьян-мектебі)⁴².

Тривалий час турецькі історики вважали, що наступна фаворитка Сулеймана, Махідеврэн, була рабинєю, яку звали Босфоріаною⁴³, утім не могли пояснити, яке вона мала відношення до стамбульського Босфору.

Нам вдалося знайти відповідь на це запитання, завдяки інформації дослідників черкесько-османських зв'язків, які довели, що Махідеврэн походила зі знатного роду і була аманаткою султанської родини. Її батько Ідар Темрюк вважається засновником династії князів черкеських, а мати була кримською принцесою Надждан. При народженні їй дали ім'я Малхуруб, а її батьківщиною стала Тамань, де володарювали черкеські князі⁴⁴. Звідти доньку Ідара Темрюка у віці 12 років привезли до Криму, де передали до гарему шехзаде Сулеймана в якості подарунка. Саме там за нею закріпилося ім'я Бахарай (весняний місяць). Сулейман же за незрівнянну красу називав її Гюльбахар, тобто весняна троянда, або ж Махідеврэн (господиня часу)⁴⁵.

Примітно, що у давнину Керченську протоку, яка відділяє Крим від батьківщини черкесів, Тамані, називали *Bosphoro Cimerio*. Саме завдяки цій назві за Махідеврэн закріпилося вищезгадане ім'я – Босфоріана.

У санджаку Маніса, куди султан Селім I Явуз перевів з Кафи свого єдиного сина-престолонаступника Сулеймана, Махідеврэн народила шехзаде Мустафу. 1520 року, коли на трон по смерті Се-

⁴¹ L. PEIRCE, *Op. cit.*, p. 133.

⁴² M. Ç. ULUÇAY, *Padişahların kadınları ve kızları*, s. 64–65.

⁴³ *Ibid.*, s. 62.

⁴⁴ <http://sonerdaur.wordpress.com/2013/12/19/osmanlirus-cerkes-iliskileri>

⁴⁵ M. Ç. ULUÇAY, *Padişahların kadınları ve kızları*, s. 62.

ліма І Явуза зійшов 26-річний Сулейман І Пишний, до Стамбула переїхав і його гарем з 17 жінок: шість наложниць, зокрема Гюльфем та Махідеван, яка щодня отримувала платню у 4 акче, тобто \$12⁴⁶, стільки ж служниць, дві прачки, одна писарка та лікарка і матір султана Сулеймана, Айше Хафса⁴⁷.

Наприкінці 1521 року по смерті двох синів від Гюльфем у султана Сулеймана І Пишого народився шехзаде Мехмед від нової наложниці Хюррем⁴⁸, яку європейці умовно назвали Роксоланою. Вона, як зазначають польські та венеціанські послы, була русинкою родом з Рогатина. До гарему султана Сулеймана І Пишого потрапила з Криму, де деякий час мешкала в якості полонянки кримських татар. Про це йдеться в історичній хроніці XVIII століття “Процвітання ханів” Халіма Гірея Султана⁴⁹. Утім докладнішої інформації з цього приводу, на жаль, немає.

Прийнято вважати, що Роксолану кримські татари викрали з рідної домівки 1520 року. Утім дослідник Ярослав Кісь стверджує, що це відбулося значно раніше – між 1509–1516 роками⁵⁰. Турецький історик Мустафа Чагатай Улучай зазначає, що в османський палац Роксолана потрапила ще підлітком, у 14–17 років⁵¹, а професор Ахмед Шімшіргіль упевнений, що її полонили дев’ятирічною⁵². Такої ж думки й сучасний турецький письменник, історик Талха Угурлуел, який вважає, що Роксолана в дитячому віці виховувалася в ханському палаці у Криму⁵³.

⁴⁶ Хоч жінки султанського гарему називалися рабнями, проте їхнє рабство не означало цілодобове гарування на плантаціях, як це собі уявляють європейці. Насправді вони мали достатньо вільного часу від обов’язків обслуговувати султанську родину та отримували за це щодня гроші – османські акче (у перекладі означає “біленьке”). У 1520–1570 роки 50 акче, виготовлені зі срібла, дорівнювали 1 султане (на зразок дуката), що важив 3,5 г чистого золота. На сьогодні (листопад 2016 року) 1 г чистого золота коштує приблизно \$ 42. Відтак, 1 султане коштує близько \$ 150, а одне акче – приблизно \$ 3. Тож, помноживши 4 акче, які щодня отримувала Махідеван, на \$ 3, ми отримуємо \$ 12.

⁴⁷ J. FREELY, *Osmanlı sarayı bir hanedanlığın öyküsü*, İstanbul 2005, s. 71.

⁴⁸ Це ім’я “Хюррем” походить з фарсі, тобто Хоррам, і перекладається як радісна, усміхнена, задоволена, яскрава.

⁴⁹ HALİM GİRAY SULTAN, *Op. cit.*, s. 100–105.

⁵⁰ Я. КІСЬ, *Легенди і факти про Роксолану*, Архіви України: Науково-інформаційний бюлетень архівного управління при Раді Міністрів УРСР, 6 (104) (К. 1970) 60.

⁵¹ M. Ç. ULUÇAY, *Padişahların kadınları ve kızları*, s. 60.

⁵² A. ŞİMŞİRGİL, *Valide sultanlar ve harem*, İstanbul 2014, s. 123.

⁵³ T. Uğurluel, *Kanunun akıl oyunları*. Dünyaya hükmeden sultan-2, İstanbul 2013, s. 229.

Згодом наступник Менглі I Гірея, його син Мехмед I Гірей, міг подарувати її султанові Сулейману I Пишному з нагоди його сходження на престол. Адже відомо, що, отримавши у вересні–жовтні 1520 року надіслану зі Стамбула грамоту Сулеймана про смерть султана Селіма I Явуза та початок його правління, Мехмед I Гірей передав у столицю Османської імперії одним зі своїх приближених беїв Абу-р-Рахманом вітальну посилку⁵⁴.

Що саме було у ній, на жаль, невідомо. Проте, судячи з того, що основну статтю доходу Кримського ханату на той час становила работоргівля, цілком можливо, що кримці подарували новому султанові найгарніших рабинець-полонянок, серед яких була і Роксолана.

У перші роки перебування султана Сулеймана I Пишного на престолі вона стала його фавориткою та народила йому синів Мехмеда, Селіма, Абдуллаха, який помер у дитинстві⁵⁵, Баязида, Джихангіра та доньку Міхрімах.

З народженням дітей Роксолана зі скарбниці султана Сулеймана I Пишного щодня почала отримувати по 2 тис. акче, тобто \$ 6 тисяч^{56 57}. За рік їй набігало \$ 2 млн. 146 тис. 200. Ця платня зберігалася за нею до смерті.

Більшу частину своїх грошей Роксолана витратила на благодійність, будуючи мечеті, їдальні для бідних, хамами (турецькі лазні), фонтани та лікарні в Стамбулі, Коньї, Єрусалимі, Мецці та Медині. У тій же Кафі та Ізніку завдяки їй велика церква була перебудована на мечеть. Нині від неї залишилися руїни. Інші ж зведені нею будівлі й досі використовують за призначенням⁵⁸.

Разом з тим Роксолана стала першою жінкою-простолоюдиною, яка отримала статус офіційної дружини султана Сулеймана. До

⁵⁴ В. Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Османской порты до начала XVIII века*, Санкт-Петербург 1887, с. 391.

⁵⁵ М. Ç. ULUÇAY, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, İstanbul 1950, s. 11.

⁵⁶ Французький історик Фредерік Хітцель, спираючись на розрахунки німецького мандрівника того часу Ганса Дерншвама, зазначає, що за 1 акче у часи володарювання султана Сулеймана I Пишного можна було придбати 1 кг борошна, 2,5 кг хліба, 1 кг баранини, 10 яєць, 500 г сиру та 2 л молока [Ф. Хітцель, *Османская империя*, Москва 2006, с. 161].

⁵⁷ L. PEIRCE, *Op. cit.*, p. 129.

⁵⁸ О. Шутко, *Роксолана: міфи та реалії*, вид. 2-ге, переробл., доповн., Т. 2016, с. 126–127.

цього османські правителі одружувалися лише з християнськими принцесами та доньками очільників сусідніх тюркських племен⁵⁹.

З піднесенням Роксолани у гаремі султана Сулеймана зміцнилася і його дружба з кримським ханом, з яким він ходив у військові походи. Водночас зіпсувалися стосунки з черкеським князем, про що свідчить поновлення спустошливих набігів кримських татар на черкеські землі. Тоді ж суперниця Роксолани, Махідеврान, все більше почала віддалятися від особистих покоїв султана Сулеймана I Пишного, а згодом виїхала з його палацу разом із сином Мустафою до санджаку Маніса. Тоді ж у гаремі Сулеймана I Пишного, який 1533 року втратив свою матір, Айше Хафсу, усю владу та пошану отримала Роксолана. Її, за свідченнями венеціанських послів, султан кохав до самої смерті⁶⁰.

Доля ж Махідеврान виявилася трагічною, адже спершу у боротьбі за трон вона втратила сина, якого 1553 року стратив батько-султан, а потім і гроші на утримання. Тому для цієї жінки настали скрутні часи, адже вона не могла платити навіть за будинок. У результаті Махідеврान пішла на уклін до старого султана Сулеймана I Пишного. Після цього борг було сплачено, а їй надали пенсію⁶¹. Померла Махідеврान, переживши сина Мустафу, суперницю Роксолану, її дітей та чоловіка, султана Сулеймана I Пишного, 1581 року у Бурсі у 80-річному віці⁶².

⁵⁹ О. ШУТКО, *Політичні шлюби османських султанів: від християнських принцес – до доньки Гіреїв*, Наш Крим, вип. II: Збірка статей за матеріалами Другої Міжнародної наукової конференції “Крим в історії України”, присвяченої 160-й річниці капітуляції Росії у Кримській війні 1853–1856 рр., ред. кол. Г. Папакін (голова); за ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка, К. 2016, с. 173–176.

⁶⁰ ALBERI EUGENIO ED., *Relazioni degli ambasciatori veneti al senato*, series 3, vol. 3 (1840–1855), s. 148. Роксолана померла 1558, а не 1562 року, як вказує Павло Загребельний у своєму романі “Роксолана”. Османський духівник із Мекки Кутбідін аль-Меккі, описуючи церемонію її поховання, вказує точну дату – 15 квітня 1558 року [NEHREVALI (NEHREVANI), *Kutbedd in Muhammed b. Alaeddin Ahmed b. Şemseddin Muhammed b. Kadı Han Mahmud el-Mekki el-Kadiri el-Harkani el-Hanefi “Fevaidü’s-seniyye... ”*, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi 2440, 1558, арк. 138a]. Австрійський османіст барон Пургшталь фон Гаммер зазначає, що Роксолана померла в один 1558 рік із польською принцесою Ізабелою, англійською королевою Марією Кривавою та імператором Священної Римської імперії Карлом [P. HAMMER, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 3. Cilt., İstanbul 2003, s. 422].

⁶¹ L. PEIRCE, *Op. cit.*, p. 56.

⁶² M. Ç. ULUÇAY, *Padişahların kadınları ve kızları*, s. 64.

З огляду на вищевикладене можна дійти висновку, що Крим у житті османських султанів Баязида II, Селіма I Явуза та, звісно ж, Сулеймана I Пишного відіграв важливу роль, як у сфері престолонаслідування, так і родинних зв'язків. Адже, по-перше, до нього скеровувалися султанські сини для набуття навичок управління османською державою. По-друге, дружини султанів Селіма I Явуза та Сулеймана I Пишного були тісно пов'язані із Кримським ханатом. По-третє, підтримка ж кримського хана Менглі I Гірея допомогла Селімові I Явузу, а потім і його синові Сулейману посісти османський престол. Якби не цей фактор, то історія б знала зовсім інших султанів Османської імперії...

Разом з тим, слід зазначити, що син султана Селіма I Явуза, Сулейман, став останнім шехзаде, який побував у Кафі. Після нього султанських синів до Криму більше не надсилали.

МОНГОЛЬСЬКІ ЕТНОНИМИ В ТОПОНІМІЦІ КРИМУ

Кримський півострів легко можна назвати українською “Внутрішньою Монголією” з огляду на те, що в етногенезі кримських татар взяли участь насамперед монгольські племена, родо-племінний склад яких відбився у назвах місцевостей і населених пунктів. Монгольське походження мали етнічний “татар”, номени бейських родів Ширін, Барин, Аргин, Мангит, ханського роду Гірей. Крім того, на кримській землі збереглися сліди присутності багатьох інших монгольських племен та родів, і це не проста співзвучність. Як підкреслюють мовознавці, виявлення на території Криму топонімів, які мають співзвучні їм родові імена у будь-якого тюрко-монгольського племені, незалежно від того, де воно живе в даний час, має свідчити насамперед про те, що перед нами топоніми, утворені від імен таких родів або племен¹.

Наймани є одним із таких племен, що прийшло до Криму. Грунтуючись на тому, що слово “найман” легко перекладається з монгольської як числівник “вісім”, більшість учених гадає, що наймани були монголономовні². “Назва найман є монгольський числівник «найман» – вісім, – відзначав професор Ілля Березін, – і, звичайно, означало «союз восьми племен»³, а академік Василь Бартольд, підтверджуючи, що слово “найман” значить монгольською “вісім”, вказував на розподіл цього народу на вісім родів⁴. Надія Дашиєва варіантом монгольського етноніма найман/майман

¹ А.В. СУПЕРАНСКАЯ, З.Г. ИСАЕВА, Х.Ф. ИСХАКОВА, *Топонимия Крыма*, Москва 1995, ч. I: *Введение в топонимию Крыма*, с. 108.

² И.Н. БЕРЕЗИН, *Очерк внутреннего устройства Улуса Джучиева*, Труды Восточного отделения Императорского археологического общества, Санкт-Петербург 1858, ч. V, с. 264; Б.Я. ВЛАДИМИРЦОВ, *Работы по литературе монгольских народов*, Москва 2003, с. 146, 165; В.В. БАРТОЛЬД, *Сочинения*, Москва 1968, том 5, с. 274–276; P. PELLIOU, L. NAMBI, *Histoire de campagnes de Gengis Khan: Cheng-wou ts'ing-tcheng lou*, Leiden 1951, t. 1, p. 218–221.

³ И.Н. БЕРЕЗИН, *Очерк...*, с. 267.

⁴ В.В. БАРТОЛЬД, *Op. cit.*, т. 5, с. 104.

вважала етноніми нгамондрі, момондой з евенкійських міфів⁵. Подібні етноніми дуже поширені на території Якутії: момогіри, маймага, майаати. Їхніх носіїв Владилен Туголуков пов'язував з евенкійськими групами⁶. Тобто можна припустити, що наймани були монголами, але, як і деякі інші племена, мали тунгуський субстрат.

Перші достовірні відомості про найманів були залишені Рашидом ад-Діном у XIII столітті: «Ці племена були кочовими: деякі мешкали в дуже гористих місцевостях, а деякі – на рівнинах... Ці племена найманів і їх правителі були шанованими і сильними; вони мали велике і гарне військо; їх звичаї і звички були подібні до монгольських»⁷. Наймани первісно займали під свої кочовища Хангайське нагір'я, обидва схили хребта Алтайн-Нуру, долину Чорного Іртиша (у Рашида ад-Діна – Кок Іртиш) і озера Зайсаннор, на сході їхні кочовища межували з землями кераїтів. Після завоювання найманського ханства Чингісханом велика частина їхніх земель відійшла під кочовища решти монголів, у тому числі й хори-бурятів; втім, ще в середині XIII століття вони, за свідченням вірменського царя Гетума I, жили на землях на схід від Іртиша⁸. За даними монгольських учених, «володіння найманів простягалися: зі сходу на захід – від верхоріччя Селенги й Орхона до Тарбагатая; з півночі на південний схід – від Танну Ола до східних відног Алтаю»⁹. Вони вважалися найбільш культурними з усіх монгольських племен, оскільки мали державність із певними її атрибутами та вміли користуватися уйгурською писемністю¹⁰.

⁵ Н.Б. ДАШИЕВА, *Медведь – тотем народов алтайской языковой семьи*, В мире традиционной культуры бурят, Улан-Удэ 2006, с. 165, 168; Г.М. ВАСИЛЕВИЧ, *Этнонимы в фольклоре*, Фольклор и этнография, Ленинград 1970, с. 26–29.

⁶ В.А. ТУГОЛУКОВ, *Тунгусы (эвенки и эвены) Средней и Западной Сибири*, Москва 1985, с. 82–83, 149–152, 224; И.С. ГУРВИЧ, *Героические сказания северных якутов-оленьеводов и вопросы этнической принадлежности древнего населения между Енисеем и Леной*, Этническая история и фольклор, Москва 1977, с. 95–101.

⁷ РАШИД АД-ДИН, *Сборник летописей*, Москва; Ленинград 1952, т. I, кн. 1, с. 136–137.

⁸ Г.Е. ГРУМ-ГРЖИМАЙЛО, *Западная Монголия и Урянхайский край*, Ленинград 1926, т. 2. *Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии*, с. 412.

⁹ Ш. САНДАГ, *Образование единого монгольского государства и Чингисхан*, Татаро-монголы в Азии и Европе, Москва 1970, с. 24.

¹⁰ Б.Я. ВЛАДИМИРЦОВ, *Работы...*, с. 165–166; Ш. САНДАГ, *Образование...*, с. 25; В.Ш. БЕМБЕЕВ, *Ойраты. Ойрат-калмыки. Калмыки: (история, культура, расселение, общественный строй до образования Калмыцкого ханства в Поволжье и Предкавказье)*, Элиста 2004, с. 87.

Наймани розглядалися як гілка монголів також у життєписі останнього хорезмшаха Джелала ад-діна Мангуберді¹¹. Поворотним у долі цього племені став 1204 рік, коли Чингісхан розбив об'єднані сили найманів і свого колишнього улюбленця Чжамухи, спрямовані проти монголів і керейтів. У Абу-ль-Газі говориться, що Бату-хан виділив Шибанові “чотири народи”, серед яких були й наймани¹². Наймани, чії біографії вміщені в китайському історичному творі “Юань-ші”, були воєначальниками й активними учасниками монгольських походів проти Китаю й інших країн. Найбільш впливовою особою з найманів при юанському дворі під час правління хана Хубілая був полководець Наньцзятай¹³.

Кітбуга, найбільший полководець монгольського хана Хулагу, розгромлений єгипетським султаном Кутузом у Сирії в 1260 році, теж був “християнин за вірою, за походженням найман”¹⁴. Ще одна звітка про це плем'я припадає на час правління хана Хизра (1360–1361) – серед наближених цього вихідця з Кок-Орди відзначається “бек із (племені) найман” на ім'я Кутлуг-Буга¹⁵. З часом східні наймани увійшли до складу ойратської держави – могутньої Джунгарії. Часто вони трималися разом з аргинами, бо в Криму Аргинське князівство у XVIII столітті мало подвійну назву “Аргин-Найман”¹⁶.

Назва монгольського племені найман у вигляді ойконіма теж побутувала в Криму. Наприклад, серед назв татарських і ногайських аулів, за даними українського вченого Аполлона Скальковського, зустрічалося чотири назви Найман у Перекопському повіті, одна – у Сімферопольському й одна у Євпаторійському повіті¹⁷.

¹¹ К.И. ПЕТРОВ, *Киргизско-кыпчакские отношения*, Известия Академии наук Киргизской ССР. Серия общественных наук, Алма-Ата 1961, т. III, вып. 2, с. 85.

¹² Абуль-Гази, *Родословное древо тюрков*, перевод и предисловие Г.С. Саблукова, Казань 1906, с. 160.

¹³ А.Ш. КАДЫРБАЕВ, *Очерки истории средневековых уйгуров, джалаирав, найманов и киреитов*, Алматы 1993, с. 110–111.

¹⁴ КИРАКОС ГАНДЗАКЕЦИ, *История Армении*, Москва 1976, с. 233.

¹⁵ УТЕМИШ-ХАДЖИ, *Чингиз-наме*, Алма-Ата 1992, с. 112.

¹⁶ Ф.Ф. ЛАШКОВ, *Исторический очерк крымско-татарского землевладения*, Симферополь 1897, с. 73.

¹⁷ А. СКАЛЬКОВСКИЙ, *О ногайских колониях Таврической губернии*, Памятная книга Таврической губернии, Симферополь 1867, вып. 1, с. 419, 422–423, 425, 429.

Те, що в Криму ойконіми відображають етнічні й родові назви, вже в 1920-х роках відзначав український вчений Арсен Маркевич, який писав: “Насамперед заслуговують на увагу терміни етнічні й родові... У Джанкойському (кол. Перекопському), Сімферопольському й Феодосійському пов. існує досить багато назв з іменем Найман: Онгар-найман, Каза-найман, Арс-найман”¹⁸. На ці ж назви звернув увагу Газіз Губайдуллін¹⁹. Збереглися Найман, Бабасан Найман і Ас Найман у Джанайській волості, Бююк-Найман і Кючюк Найман у Біюк-Тузакчинській волості, Онгар-Найман і Найманчик (Найман) у Бустерчинській волості, Найман і Ілгері Найман у Таганашмінській волості, Найман у Кучук-Кабачській волості, Акмечеть Найман і Біечь-Найман (Тама-Бійче) у Бозгозькій волості Перекопського повіту, Найман у Байрацькій і Найман (Джага Найман) у Кадикелечинській волостях Феодосійського повіту, Ашаги Найман, Єні (Яні) Найман, Тьобен Найман і Юкари Найман в Аргинській волості Сімферопольського повіту, Найман у Хоротокиятській і Каранайман у Джелаїрській волостях Євпаторійського повіту²⁰. Очевидно, наймани відіграли значну роль в етногенезі кримських татар. Слід зазначити, що ще в XVII столітті монгольський рід найман мешкав у місцевостях Аохань і Урут²¹, а на початку XX століття роди найман мешкали в Сеценханівському аймаку в Монголії. Зараз вони відзначені в Архангайському, Баянхонгорському й Хентейському аймаках²².

Доклалися до формування кримськотатарського народу й меркити – східні сусіди, свояки і люті противники Чингісхана. Мер-

¹⁸ А.И. МАРКЕВИЧ, *Географическая номенклатура Крыма как исторический материал. Топонимические данные крымских архивов (Памяти А.Л. Бертье-Делагарда)*, Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии, Симферополь 1928, т. II (59-й), с. 26.

¹⁹ Г.С. ГУБАЙДУЛЛИН, *К вопросу о происхождении татар*, Вестник Научного общества татароведения, Казань 1928, № 8, с. 140.

²⁰ H. JANKOWSKI, *A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea*, Leiden-Boston 2006, p. 186, 209, 219, 242–243, 554–555, 659, 729–730, 732, 745–746, 815, 1022–1023, 1092.

²¹ Е.П. ЛЕБЕДЕВА, *К вопросу о родовом составе монголов*, Филология и история монгольских народов. Памяти академика Бориса Яковлевича Владимирцова, Москва 1958, с. 221.

²² А. ОЧИР, *Монгольские этнонимы: вопросы происхождения и этнического состава монгольских народов*, Элиста 2016, с. 116–117.

кіти, що вели чвари з монголами, спочатку, очевидно, володіли всім басейном Селенги, починаючи від ріки Орхон²³. У 1197 або 1198 році союзник Чингісхана, вождь кераїтів Ван-хан напав на меркітів і розбив їх. Вагажок останніх Токта-бегі утік із залишками племені в “Баргуджин”²⁴, тобто на Баргузин. Надалі меркіти в союзі з найманами воювали проти Чингісхана на Іртиші і були розгромлені, але якась частина меркітів, мабуть, залишалася на Баргузині. Відвідавши в XIII столітті ставку монголів, Марко Поло писав, що в долині “Бангу” (Баргу, Баргузин) живуть дикі мисливці і скотарі “мекрі”. Вони “займаються скотарством, багато у них оленів; на оленях, скажу вам, вони їздять. Норови їхні і звичаї ті ж, що й у татар”²⁵. Аналогічний етнонім бекрі зберігався ще в XVII–XVIII століттях у тунгусів Забайкалля²⁶, що, як і у випадку найманів і мангітів, вказує на наявність домонгольського субстрату. Від них на кримській землі залишилися села Алтинджи-Меркіт, Кара-Меркіт й Ак Сакал Меркіт у Хоротокиятській волості Євпаторійського повіту²⁷.

В ойконімах Адаргін, Тубет-Адаргін, Мусабай-Адаргін і Табун-Адаргін Таганашмінської волості Перекопського повіту²⁸ відображений давній монгольський етнонім адаргін. Плем’я адаргін (хадаркін) згадується в “Сокровенному сказанні” і в “Збірнику літописів” Рашида ад-Діна²⁹. Про нього Рашид-ад-Дін писав: “У даний час більшість того війська було в Дешт-і-Кипчаку з Нокаєм. Коли Нокай і [його] діти задумали повстання, їх розграбували. У даний час у тому володінні їх багато розсіяно”³⁰. З цим етнонімом

²³ Н.П. Егунов, *Прибайкальє в древности и проблема происхождения бурятского народа*, Улан-Удэ 1984, ч. I, с. 236; Ш. САНДАГ, *Образование...*, с. 24.

²⁴ Рашид ад-Дин, *Сборник летописей*, Москва; Ленинград 1952, т. I, кн. 2, с. 111.

²⁵ *Книга Марко Поло*, Москва 1955, с. 92–93.

²⁶ В.А. ТУГОЛУКОВ, *Коренные тунгусы (Этническая история и этногенез)*, Этногенез и этническая история народов Севера, Москва 1975, с. 105; В.А. ТУГОЛУКОВ, *Этнические корни тунгусов*, Этногенез народов Севера, Москва 1980, с. 161.

²⁷ H. JANKOWSKI, *Op. cit.*, p. 164, 189–190, 814.

²⁸ H. JANKOWSKI, *Op. cit.*, p. 113; А. Скальковский, *Op. cit.*, с. 424.

²⁹ С.А. Козин, *Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongrol-un Nigusa tobciyan. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный сборник*, Москва; Ленинград 1941, с. 83, 161; Рашид-ад-дин, *Op. cit.*, т. I, кн. 1, с. 78; Рашид-ад-дин, *Op. cit.*, Москва; Ленинград 1952, т. I, кн. 2, с. 269.

³⁰ Рашид-ад-дин, *Op. cit.*, т. I, кн. 1, с. 190.

перегукується Баян Адарга – сомон аймаку Хентій на сході Монголії³¹. Ні у монголів, ні у інших тюркомовних народів етнонім адаргін не зустрічається, він зберігся тільки в етноонімії Криму, який виступає своєрідним заповідником монгольської етнонімії.

Алчин у Джанайській волості Перекопського повіту, у Кудайгульській волості Євпаторійського повіту та в Кокташській волості Феодосійського повіту, Атан-Алчин, Кол-Алчин і Таш-Алчин у Кадикелечинській волості того ж повіту³², гора Алчин поблизу села Сартана Кокташської волості Феодосійського повіту³³ відображають монгольський етнонім алчин (алтчин, алшин). Йому тожне давнє й шановане середньовічне плем'я алчи-татар у Монголії, яке в давні часи ворогувало з кереїтами і з якого походила Борақчін, дружина Бату³⁴. Після її страти алшини відійшли в тінь, але згодом відновили свої політичні позиції. До них належали дружина хана Туда-Менгу й старший емір за Менгу-Тимура – Бек-Тимур³⁵. Соратником останнього хана Великої Орди Шейх-Ахмеда був Тохтамиш із роду Алчин, заарештований 1504 року у Києві воєводою Дмитром Путятичем³⁶. Пізніше, після розпаду Великої Орди, клан Алчин (Алчи) становив частину Єдисанської Орди, що кочувала між Волгою й Уралом, разом із відомими також у Криму родами Ширін, Барин, Аргин, Мангит, Китай і Курлеут³⁷. У російських документах XVI–XVII століть серед ногайських родо-племінних об'єднань згадувалися “алчинское”, “алчинмынское” і “алчинборлатцкое родство”³⁸. Рід Алчин був і в Астраханському ханстві³⁹. У Кримському ханстві у зв'язку з Великою Ордою згадували “Альчиново место” як феодалне володіння чи посаду, з

³¹ Н. JANKOWSKI, *Op. cit.*, p. 113.

³² *Ibid.*, p. 152, 228–229, 630, 1033.

³³ И.Н. Лезина, *К вопросу о стратификации тюркских генотопонимов Крыма*, Ономастика. Типология. Стратиграфия, Москва 1988, с. 151.

³⁴ С.А. Козин, *Op. cit.*, с. 123; Рашид-ад-дин, *Op. cit.*, т. 1, кн. 1, с. 103, 111–112.

³⁵ Д.М. Исхаков, И.Л. Измайлов, *Этнополитическая история татар (III – середина XVI вв.)*, Казань 2007, с. 161.

³⁶ И.В. Зайцев, *Астраханское ханство*, Москва 2006, с. 65.

³⁷ Д.М. Исхаков, *Исторические очерки*, Казань 2009, с. 50.

³⁸ В.В. Трепавлов, *История Ногайской Орды*, Казань 2016, с. 486, 491.

³⁹ Д.М. Исхаков, *Op. cit.*, с. 50.

ним пов'язану⁴⁰. Монгольський рід алтчин нині зафіксований у Східному й Сухбаатарському аймаках Монголії. У XVI столітті серед тринадцяти хорчинських отоків, які належали нащадкам Хабуту Хасара, брата Чингісхана, був оток алтчин. Також у першій половині XVIII століття в безпосередньому віданні джунгарського хана перебував ще один оток алтчин, який складався з п'ятисот родин, очолюваних трьома зайсангами⁴¹.

Не менш цікавим є Байдар (Байдари) у Чоргунській волості Сімферопольського повіту, від якого невіддільні Байдарська долина й річка Байдар (Байдарка)⁴². Його давно вважають відетнонімічним⁴³. У Криму мешкали мурзи Байдарські⁴⁴. Ойконіму Байдар відповідають рід байдар акногайців⁴⁵ і плем'я монгольського походження байдар (байлар) у башкирів⁴⁶, у барабинських татар відоме село Майдарова у Любайській волості, в азербайджанців – Байдарли в Балакенському районі. У Кузнецькому повіті Сибірської губернії був тюркський рід Байдер⁴⁷. У монголів у XVII столітті був знаний рід байдар у місцевості Суньдео⁴⁸.

В ойконімах Баяут, Кючюк-Баяут і Бююк Баяут у Табулдинській волості Сімферопольського повіту⁴⁹ зберігся монгольський етнонім баяут. Відомості про таке давнє й чисельне плем'я, що сиділо в долині Джадай і по ріці Селензі, є в “Сокровенному сказанні”⁵⁰ і в

⁴⁰ В.Е. СЫРОЕЧКОВСКИЙ, *Мухаммед-Герай и его вассалы*, Ученые записки Московского ордена Ленина Государственного университета им. М.В. Ломоносова, Москва 1940, вып. 61. История, т. 2, с. 36, 67–68.

⁴¹ А. Очир, *Op. cit.*, с. 12–13.

⁴² Н. JANKOWSKI, *Op. cit.*, р. 269.

⁴³ З.Ш. НАВШИРВАНОВ, *Предварительные заметки о племенном составе тюркских народностей, пребывавших на юге Руси и в Крыму*, Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии, Симферополь 1929, т. III (60-й), с. 83.

⁴⁴ Ф.Ф. Лашков, *Op. cit.*, с. 83.

⁴⁵ Н.А. БАСКАКОВ, *Ногайский язык и его диалекты*, Москва; Ленинград 1940, с. 135.

⁴⁶ Р.Г. КУЗЕЕВ, *Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения*, Москва 1974, с. 328–330, 428–429.

⁴⁷ Б.О. ДОЛГИХ, *Родовой и племенной состав народов Сибири в XVII в.*, Москва 1960, с. 53, 106–107, 114; Г.А. ГЕЙБУЛЛАЕВ, *О некоторых азербайджанских этнопонимах*, Советская этнография, Москва 1985, № 3, с. 87.

⁴⁸ Е.П. ЛЕБЕДЕВА, *К вопросу...*, с. 222.

⁴⁹ Н. JANKOWSKI, *Op. cit.*, р. 267–268, 356, 651.

⁵⁰ С.А. КОЗИН, *Op. cit.*, с. 80, 107, 164.

Рашида ад-Діна⁵¹. Воно добровільно підкорилося Чингісханові й увійшло до складу Монгольської держави. Абу-ль-Газі розглядав баяутів (біяутів) як одне з монгольських племен, яке сусідило з ойратами⁵². У середньовічних російських джерелах фігурує “баюаутцкое родство” ногайців⁵³. На наявність тунгусо-маньчжурського субстрату в нього вказують рід баянь у маньчжурів⁵⁴, роди баягір і богайт у евенків⁵⁵. У монголів у XVII столітті був відомий рід баіот з місцевості Сіре Моірень (Мурень)⁵⁶. З XVI до початку XVII століття баяути входили в халхаський тумен. На початку XVI століття, коли Батумунху Даян-хан наділяв власністю своїх синів, п’ятому сину Алчіболду були віддані племена баяутів, жарутів, баринів, конкіратів і ужеєдів, які пізніше, заселивши південну частину Східної Монголії, стали іменуватися п’ятьма південними отоками халхаського тумену. Коли син Алчуболда, Хургачі Хасар-нойон розділив майно між п’ятьма синами, баяутський оток перейшов у володіння Соніндайчіна. Ці баяти аж до початку XVII століття сусідили з племенами аохан і кешіктен, а з входженням до складу Цінської імперії більшість із них, утративши самостійність, відійшли до восьми хошунів Внутрішньої Монголії і розчинилися серед китайців. Частина баяутів, що перебували серед халхаського тумену, склали роди баяд, баяуд-баїтів і баяутів, які переважно розселилися в східній і південно-східній частинах Монголії. Зараз вони мешкають в Убсунурському, Східно-Гобійському, Східному, Середньо-Гобійському, Південно-Гобійському й інших аймаках⁵⁷.

⁵¹ Рашид-ад-дин, *Op. cit.*, т. 1, кн. 1, с. 175–176.

⁵² Абуль-Газі, *Родословное древо тюрков*, перевод и предисловие Г.С. Саблукова, Казань 1906, с. 59, 65.

⁵³ В.В. ТРЕПАВЛОВ, *Op. cit.*, с. 486.

⁵⁴ Е.П. ЛЕБЕДЕВА, *Лингвистический анализ родовых названий маньчжуров*, Вопросы языкознания, Ленинград 1958, № 3, с. 105; Е.П. ЛЕБЕДЕВА, *Расселение маньчжурских родов в конце XVI и начале XVII веков*, Ученые записки Ленинградского государственного педагогического института им. А.И. Герцена. Факультет народов Севера, Ленинград 1957, т. 132, с. 102.

⁵⁵ Г.М. ВАСИЛЕВИЧ, *Эвенкийско-русский словарь*, Москва 1958, с. 577; Г.М. ВАСИЛЕВИЧ, *Эвенки. Историко-этнографические очерки (XVII – начало XX в.)*, Ленинград 1969, с. 263–264.

⁵⁶ Е.П. ЛЕБЕДЕВА, *К вопросу...*, с. 220.

⁵⁷ А. Очир, *Op. cit.*, с. 32–33.

В ойконімі Бесіт Урускоджинської волості Феодосійського повіту, Месіт у Таганашмінській волості, Месіт і Керемес-Месіт у Біюк-Тузакчинській волості Перекопського повіту, а також, можливо, Баясіт Джелаїрської волості Євпаторійського повіту⁵⁸, зображений етнонім, представлений у ногайців як плем'я месіт об'єднання ємбойлик караногайців⁵⁹. 1628 року у складі Алтиульських улусів були названі “татаровя меситцково родства”⁶⁰. Відомий він і в узбеків як плем'я масіт, месіт, місіт⁶¹. Ногайське й узбецьке плем'я месіт походить від монгольського племені бесуд, бесут, згадуваного у “Сокровенному сказанні”⁶² та у Рашида ад-Діна⁶³. У монголів у XVII столітті був відзначений рід бесу в місцевості Карачинь⁶⁴, а в новітній час – рід басут-уйшин правого крила аймаку Ордос⁶⁵ та плем'я басут халха-монголів⁶⁶.

Ойконіми Бурчі (Бурча) у Табульдинській волості Сімферопольського повіту, Бююк-Бурчи і Кючюк-Бурчи у Кучук-Кабачській волості Перекопського повіту⁶⁷ відповідають назві роду Чингісхана – борджигін у племені кият. Етнонім борджигін представлений в етнонімії монголів. Це рід борчжі в місцевостях Чжалайт і Сіра Моірень (Мурень), борчжигіт у місцевостях Сіра Моірень, Урут, Чжарут, Керелунь, Баіот, Чахар, Хулунь Боір, Кесіктень, Корцінь, Абага, Уер Байчай, борчжік у місцевостях Чжарут і Корцінь та інші у XVII столітті, кістка борджигін племені хото-гайту (хотогойд) і рід борчжі в маньчжурів⁶⁸.

⁵⁸ Н. JANKOWSKI, *Op. cit.*, p. 267, 296, 643, 705–706.

⁵⁹ Н.А. БАСКАКОВ, *Ногайский...*, с. 136.

⁶⁰ В.В. ТРЕПАВЛОВ, *Op. cit.*, с. 413, 439, 490.

⁶¹ Н.А. АРИСТОВ, *Заметки об этническом составе тюркских племён и народностей и сведения об их численности*, Живая старина, Санкт-Петербург 1896, вып. III и IV, с. 423; *Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII вв.: (Извлечения из периодических и тюркских сочинений)*, Алма-Ата 1969, с. 17, 164; Т.И. СУЛТАНОВ, *Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. (вопросы этнической и социальной истории)*, Москва 1982, с. 40, 42, 49.

⁶² С.А. КОЗИН, *Op. cit.*, с. 83–84.

⁶³ РАШИД-АД-ДИН, *Op. cit.*, т. 1, кн. 1, с. 78; РАШИД-АД-ДИН, *Op. cit.*, т. 2, кн. 1, с. 30.

⁶⁴ Е.П. ЛЕБЕДЕВА, *К вопросу...*, с. 221.

⁶⁵ *Мэн-гу-ю-му-ци*, *Записки о монгольских кочевьях*, Санкт-Петербург 1895, с. 309.

⁶⁶ Г.Е. ГРУМ-ГРЖИМАЙЛО, *Западная Монголия и Урянхайский край*, Ленинград 1926, т. 3, вып. 1, *Антропологический и этнографический очерк этих стран*, с. 293.

⁶⁷ Н. JANKOWSKI, *Op. cit.*, p. 346–347, 358, 652–653.

⁶⁸ Е.П. ЛЕБЕДЕВА, *К вопросу...*, с. 220–221, 226; Г.Н. ПОТАНИН, *Очерки Северо-западной Монголии: Результаты путешествия, исполненного в 1876–1877 г. по*

Джадра (згодом центр волості Богемка), Джадра-Кият, Джадра-Шейх-Елі й Джадра-Борлак Джанайської волості Перекопського повіту і Джурат Феодосійського повіту⁶⁹ походять від назв монгольських племен, згаданих у “Сокровенному сказанні” як чжадаран, чжоуреїд і чжачжирад⁷⁰, а в Рашида ад-Діна – як джур’ят і джаджират⁷¹. Їм відповідають Джорат на Апшеронському півострові в Азербайджані, Джуріат і Джуйріат у Самаркандському вілояті Узбекистану⁷². У ногайців Єдисанської орди також було селище Джуют-Журет (Шуют-Джурет) у пізнішому Бердянському повіті⁷³. В узбеків зберігалося й плем’я джурат (джойрат, джуйрот, джуйріат)⁷⁴. У монголів у XVII столітті існували роди чжарут, чжоороте і чжоодаргань у місцевостях Чахар і Кесіктень⁷⁵, а також у Монголії був Чжарутський аймак⁷⁶. На тунгусо-маньчжурський субстрат вказує існування в маньчжурів роду чжаячжара⁷⁷.

Джарджава Керч-Єнікальського градоначальництва має паралелі у вигляді ногайського поселення Джеварджія в Мелітопольському повіті⁷⁸. У середньовічних узбеків відоме плем’я джалджиут,

порученню *Императорского Русского географического общества*, Санкт-Петербург 1881, выпуск II, *Материалы этнографические*, с. 25; Г.Е. ГРУМ-ГРЖИМАЙЛО, *Op. cit.*, т. 3, вып. 1, с. 267.

⁶⁹ HENRYK JANKOWSKI, *Op. cit.*, p. 485; А. Скальковский, *Op. cit.*, с. 427.

⁷⁰ С.А. Козин, *Op. cit.*, с. 82–83, 116.

⁷¹ Рашид-ад-Дин, *Op. cit.*, т. 1, кн. 1, с. 78, 190.

⁷² А. Гусейнзаде, *Об этнопонимах Апшеронского полуострова: Джорат, Сарай, Сумгаит*, Советская тюркология, Баку 1973, № 3, с. 38–39.

⁷³ А. Скальковский, *О ногайских колониях Таврической губернии*, Памятная книга Таврической губернии, Симферополь 1867, вып. 1, с. 387; А. СЕРГЕЕВ, *Ногайцы на Молочных водах (1790–1832): Исторический очерк*, Известия Таврической ученой архивной комиссии, Симферополь 1912, т. 48, с. 45, 62; А. СЕРГЕЕВ, *Уход таврических ногайцев в Турцию в 1860 году*, Известия Таврической ученой архивной комиссии, Симферополь 1913, т. 49, с. 195; *Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел*, Санкт-Петербург 1865, вып. 41, *Таврическая губерния*, с. 29.

⁷⁴ Т.И. СУЛТАНОВ, *Кочевые...*, с. 32, 43–44; И. ХАНЫКОВ, *Описание Бухарского ханства*, Санкт-Петербург 1843, с. 62; А.П. ХОРОШХИН, *Сборник статей, касающихся до Туркестанского края*, Санкт-Петербург 1876, с. 512; ЧОКАН ВАЛИХАНОВ, *Собрание сочинений в пяти томах*, Алма-Ата 1961, т. I, с. 553.

⁷⁵ Е.П. ЛЕБЕДЕВА, *К вопросу...*, с. 221–222.

⁷⁶ *Мэн-гу-ю-му-цзи...*, с. 24–25.

⁷⁷ Е.П. ЛЕБЕДЕВА, *Расселение...*, с. 94.

⁷⁸ *Списки населенных мест...*, с. 64.

чалчиут, джилджиут, джарджут, чільджиут⁷⁹, яке походить від монгольського племені чжарчжиут, згаданого у “Сокровенному сказанні”⁸⁰.

Джелаїр (Джалаїр), центр волості в Євпаторійському повіті, згаданий ще Евлією Челебі як Джелаїрлі, та Джалаїр Табулдинської волості в Сімферопольському повіті⁸¹ завдячують своїми назвами монгольському племені джалаїрів (чжалаїрів). У “Сокровенному сказанні” розповідається, як чжалаїри підтримали Чингісхана⁸². На час підйому імперії Чингісхана джалаїри мешкали по річках Хілок і Селенга, а точніше, в Каракорумі – гористій місцевості, у верхоріччі Орхона, що впадав у Селенгу⁸³. Вірменський Автор Степанос Єпископ, розповідаючи про Бугу, одного з достойників при монгольському дворі наприкінці XIII століття, говорив: “Цей чоловік був із племені джалакір (джалаїр) – найчисленнішого й могутнього...”⁸⁴. Рашид ад-Дін пояснював: “Це плем’я джалаїр складається з десяти великих гілок, з яких кожна зокрема стала великим народом...”⁸⁵. Джалаїри входили до складу монгольської армії, їхні представники займали високе становище у ставці великих ханів, починаючи з Чингісхана, а також на всіх рівнях військової організації і управління Монгольської імперії. У “Юань-ші” наводяться біографії джалаїрів – представників семи знатних родин, які служили Чингісідам. До найзнаменитіших і найвпливовіших із них належав Мухулі, який зіграв видатну роль в організації завойовницьких походів монголів, особливо проти Китаю. У 1217 чи 1218 році Чингісхан виділив під його зверхність, за одними даними, десять тисяч, а за іншими, двадцять три тисячі вершників – у тому числі десять тисяч онгутів, дві тисячі джалаїрів, а також ще й загони киданів і чжурчженів, які раніше перейшли на монгольську службу.

⁷⁹ Т.И. СУЛТАНОВ, *Кочевые...*, с. 30, 41–43; Н. ХАНЫКОВ, *Описание...*, с. 61.

⁸⁰ С.А. КОЗИН, *Op. cit.*, с. 82.

⁸¹ Н. JANKOWSKI, *Op. cit.*, p. 519–520; Э. ЧЕЛЕБИ, *Книга путешествий Эвлии Челеби. Походы с татарами и путешествия по Крыму (1641–1667 гг.)*, Симферополь 1996, с. 47.

⁸² С.А. КОЗИН, *Op. cit.*, с. 107.

⁸³ А.Ш. КАДЫРБАЕВ, *Очерки...*, с. 48.

⁸⁴ *Армянские источники о монголах*, перевод с древнеармянского, предисловие и примечания А.Л. ГАЛСТЯНА, Москва 1962, с. 41.

⁸⁵ РАШИД-АД-ДИН, *Op. cit.*, т. 1, кн. 1, с. 93.

Вони призначалися для походу в північний Китай, на Цзінь⁸⁶. В Ірані джалаїри з XIV століття були одним із найбільших і наймогутніших монгольських племен, а їхні еміри разом із сулдузькими фактично керували державою замість хулагідських ільханів. У першій половині XIV століття в Західному Ірані з джалаїрів висунулася самостійна династія, що заступила нащадків Хулагу⁸⁷.

За ібн Арабшахом, джалаїри були одним із чотирьох головних родів монгольського походження у Мавераннахрі. 1376 року за непокірність Тимурові проти джалаїрів був ужитий захід, який відповідав сучасному поняттю про розформування військової частини: улус джалаїрів припинив існування, і його рештки були розподілені по загонах інших емірів⁸⁸. Проте джалаїри не втратили своєї ваги. У “Саді чистоти” Мірхонда говориться про тисячу “вершників із племені джалаїр” у складі війська Тимурида Султан Хусейна⁸⁹. Згідно з Бабуром, серед знаті Герата Алі-бек із племені джалаїр був настільки впливовим, що “вище за Алі Джалаїра не було людини”, а його син Хасан-Алі-бек перебував при Султан Хусейні в якості кушбегі⁹⁰. З племені джалаїр походив сибірсько-татарський діяч XVI століття Кадир-Алі-бек, син Хушум-бека⁹¹. Тоді ж “елаїри”, “елаїрское, ялыїрское родство”, “челаїрской родъ” згадуються серед племен і родів Ногайської Орди⁹². У тогочасному війську Великого князівства Литовського був татарський підрозділ “хоружство Ялоїрское”, поряд з “Ноїманским”⁹³. У місті Няме-

⁸⁶ А.Ш. КАДЫРБАЕВ, *Очерки...*, с. 111–114.

⁸⁷ Стэнли Лэн-Пуль, *Мусульманские династии: Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями*, Москва 2004, с. 157, 176–179.

⁸⁸ В.В. БАРТОЛЬД, *Сочинения*, Москва 1964, т. II, ч. 2, с. 34.

⁸⁹ *Материалы по истории туркмен и Туркмении*, Москва; Ленинград 1938, т. 1, VII–XV вв. *Арабские и персидские источники*, с. 49.

⁹⁰ *Бабур-наме. Записки Бабура*, Ташкент 1958, с. 203.

⁹¹ М.А. УСМАНОВ, *Татарские исторические источники XVII–XVIII вв.: “Сборник летописей”, “Дафтар-и Чингиз-наме”, “Таварих-и Булгария”*. *Татарские шаджара*, Казань 1972, с. 38, 40, 45–51.

⁹² А. Исин, *Казахское ханство и Ногайская Орда во второй половине XV–XVI вв.*, Семипалатинск 2002, с. 22; *Посольские книги по связям России с Ногайской Ордой (1551–1561 гг.)*, Казань 2006, с. 134; Д.М. ИСХАКОВ, *От средневековых татар к татарам нового времени: (этнологический взгляд на историю волгоуральских татар XV–XVII в.)*, Казань 1998, с. 216; В.В. ТРЕПАВЛОВ, *Op. cit.*, с. 487.

⁹³ И.И. ЛАППО, *Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-Русский повет и его сеймик*, Юрьев 1911, с. 272.

жисі етнографам доводилося чути від місцевих татар, що така-от родина належить до найманів, а інша – до ялаїрів⁹⁴. Ногайського походження гідронім Джалаїр (Джалар, Джалаїр-Сак, Джалагер-Сек) – ліва притока річки Сарата, що протікає по території Штефан-Водського району Молдови й Білгород-Дністровського та Саратовського районів Одещини⁹⁵, назва урочища Джалаїр у Буджаку⁹⁶, місцевість Джалаїр Гілга у Передкавказзі⁹⁷.

Плем'я джалаїр перебувало у складі халха-монголів⁹⁸. Більшість із них у середині XVI століття відійшли Ашихаєві, старшому з синів Гересендзе. Джалаїри, що становили виділ Ашихая у складі семи північних отоків Халхи, у другій половині XVI століття замешкували Хангайські гори, звідки перекочували до Алтаю на початку XVII століття. За відмову їхнього нойона Цевеенжава служити Цінам джалаїри були вкотре покарані і розподілені по різних місцях, унаслідок чого на початку XVIII століття вони вже перестали існувати як самостійна етнічна група⁹⁹. Монгольський рід чжалор зустрічається в джерелах XVII століття¹⁰⁰. Крім того, у Внутрішній Монголії, на території Хулунбуїрського аймаку мешкає споріднене плем'я джалайт, що перебувало під зверхністю нащадків роду Хабуту Хасара. Воно становить населення одного хошуну, що так і зветься – Джалайт¹⁰¹. Але, судячи з того, що в тунгусів ще з XVII століття відомий рід юлогір (єлігірі)¹⁰², а в маньчжурів – роди чжалаїрі і чжілара¹⁰³, джалаїри, що оселилися в Криму, теж однозначно мали тунгусо-маньчжурський субстрат.

⁹⁴ Л.Н. Черенков, *Из этнической истории литовских татар*, География и культура этнографических групп татар в СССР, Москва 1983, с. 68.

⁹⁵ *Словник гідронімів України*, К. 1979, с. 168–169.

⁹⁶ Н.А. Баскаков, *Родоплеменные названия кипчаков в топонимии Южной Молдавии*, Топонимика Востока, Москва 1964, с. 48, 51.

⁹⁷ Иоганн Антон Гильденштедт, *Путешествие по Кавказу в 1770–1773 гг.*, Санкт-Петербург 2002, с. 304.

⁹⁸ Г.Е. Грум-Гржимайло, *Op. cit.*, с. 292–293.

⁹⁹ Аюудайн Очир, *Op. cit.*, с. 191.

¹⁰⁰ Е.П. Лебедева, *К вопросу...*, с. 220.

¹⁰¹ Б.Х. Тодаева, *Язык монголов Внутренней Монголии. Очерк диалектов*, Москва 1985, с. 63.

¹⁰² В.А. Туголуков, *Тунгусы...*, с. 108–109.

¹⁰³ Е.П. Лебедева, *Расселение...*, с. 89, 103.

Вже Арсен Маркевич запідозрив наявність у Криму “вихідців із Джунгарії”¹⁰⁴. Дійсно, в топоніміці півострова є Джангара (Джангар) у Бустерчинській волості і Караул-Джангара (Караул-Джангори) та Джангара-Кемельчі (Кеменче) в Кокчора-Киятській волості Перекопського повіту, Джангара (Джангіра) в Табулдинській волості Сімферопольського повіту¹⁰⁵. Вони сягають монгольського роду джунгуркін племені курлаут-уймакут¹⁰⁶ і середньовічної ойратської племінної спільноти джунгар (зюнгар), яка взяла участь в етногенезі сучасних калмиків. Її назва походить від терміна, яким позначали ліве крило військ Чингісхана¹⁰⁷. У другій половині XVI століття зюнгари жили при впадінні річок Суй і Ілі в озеро Балхаш¹⁰⁸. Унаслідок об’єднання ойратів виникло Джунгарське ханство, що підкорило Центральну Азію, частину тувинців і теленгітів. Після прибуття на Волгу калмики-зюнгари утворили населення Зюнгарського аймаку в Еркетенівському улусі. Крім них Зюнгарський аймак був у складі Ікіцохурівського улусу, і у донських калмиків збереглися станиці Зюнгарська і Цевднякінська, жителів яких також звать зюнгарами. Ще з XVII століття у показаних калмиків фіксувалася джерелами Зюнгарська сотня¹⁰⁹. Одне з відділень, на які ділили каракалпацьке й узбецьке плем’я монгольського походження конграт, називалося жаунгир¹¹⁰. Крім того, з цими топонімами співзвучні назви маньчжурських родів чонгору і чжингірі¹¹¹, що вказує на субстрат. Варто також згадати, що в російських літописах XVI століття згадується ногаець Янгара-батир¹¹².

¹⁰⁴ А.И. МАРКЕВИЧ, *Op. cit.*, с. 28.

¹⁰⁵ Н. JANKOWSKI, *Op. cit.*, р. 504–506; А. Скальковский, *О ногайских колониях Таврической губернии*, Памятная книга Таврической губернии, Симферополь 1867, вып. 1, с. 420.

¹⁰⁶ Рашид-ад-Дин, *Op. cit.*, т. 1, кн. 1, с. 118.

¹⁰⁷ И.Я. Златкин, *История Джунгарского ханства (1635–1758)*, Москва 1983, с. 21.

¹⁰⁸ В.Ш. БЕМБЕЕВ, *Ойраты. Ойрат-калмыки. Калмыки: (история, культура, расселение, общественный строй до образования Калмыцкого ханства в Поволжье и Предкавказье)*, Элиста 2004, с. 268.

¹⁰⁹ Г.О. Авляев, *Происхождение калмыцкого народа*, Элиста 2002, с. 115, 129–130.

¹¹⁰ Т.А. ЖДАНКО, *Очерки исторической этнографии каракалпаков: родо-племенная структура и расселение в XIX – начале XX века*, Москва; Ленинград 1950, с. 78, 133, 162, 166.

¹¹¹ Е.П. ЛЕБЕДЕВА, *Расселение...*, с. 85, 94.

¹¹² В.В. ТРЕПАВЛОВ, *Op. cit.*, с. 228.

Дюрмень Джурчинської волості і Богемської волості Перекопського повіту та Дюрмень і Карангит-Дюрмень Кадикелечинської волості Феодосійського повіту¹¹³ теж мають відповідності в етнонімії монголів. Це корінне монгольське плем'я дорбен, або дорбен-ірген у “Сокровенному сказанні”¹¹⁴, дурбан у Рашида ад-Діна, що, разом із засвідченими в історії й топоніміці Криму салджиутами, мешкало “по низинах рік”. Воно було “близьке до племені баарин”, теж важливого в Кримському ханстві: “вони розгалузилися з одного кореня”. Ще за панування монголів дурбани розселилися по Мавераннахру й Ірану. Саме з них походив Пулад-чінсан, один із основних інформаторів Рашида ад-Діна, “командувач військами Ірана й Турана”, представник великого хана у державі ільхана Газана. Традиція почесного становища дурменів при дворі правителів походила, без сумніву, з часів Чингісхана. Рашид ад-Дін писав, що батько Пулад-чінсана був стольником самого Чингісхана і належав до орди його старшої дружини Борте. Він відзначав також, що в ханів “в усі часи старші жінки були з цього племені”¹¹⁵. Не останню роль дорбени відігравали і в Мавераннахрі, користуючись повагою й продовжуючи зберігати своє почесне становище при дворах ханів¹¹⁶. Назва цього монгольського за походженням племені, що в тюркській вимові стало зватися дурман, дурмен, подібно до найманів, походила від монгольського числівника “чотири”¹¹⁷. Дурмени були одним із великих і компактно розселених узбецьких племен. Вони посідали долину середньої й нижньої течії Кафірнігана й північну частину Бабатагських гір, також мешкали у Балху, долині Зеравшана, басейні горішньої течії Сирдар’ї і в Хорезмі. До дурманів відносили себе й узбеки з малочисельного племені джиланни з Бешкентської долини¹¹⁸. Рід дурман був в уз-

¹¹³ Н. JANKOWSKI, *Op. cit.*, p. 452–453, 831–832.

¹¹⁴ С.А. КОЗИН, *Op. cit.*, с. 80.

¹¹⁵ РАШИД-АД-ДИН, *Op. cit.*, т. 1, кн. 1, с. 67, 78, 101–102, 187.

¹¹⁶ Б.Х. КАРМЫШЕВА, *Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана*, Москва 1976, с. 246.

¹¹⁷ И.Я. ЗЛАТКИН, *Op. cit.*, с. 19–23.

¹¹⁸ Б.Х. КАРМЫШЕВА, *Очерки...*, с. 25, 56, 61, 66, 70, 83, 107–108, 156–157, 198, 247–248; *Материалы по истории...*, с. 16–17, 26; Б. АХМЕДОВ, *Государство кочевых узбеков*, Москва 1985, с. 16; Т.И. СУЛТАНОВ, *Кочевые...*, с. 23, 41; Н. ХАНЫКОВ, *Описание...*, с. 62.

бецькому племені кенегес на Горішній Кашкадар'ї¹¹⁹, плем'я дурман входило до складу узбеків-курамінців. Його представники мешкали у селах Карабаг Уртачирчикського району та Алмаликаул Букинського району Ташкентського вілояту¹²⁰. В Узбекистані налічувалося шістнадцять селищ Дурмен¹²¹, а в Бухарі був квартал Дурман¹²². Монгольське походження мав ойконім Хачіндорбетли в Агдамському районі Азербайджана¹²³. Рід дьормьон існував в акногайців¹²⁴. У російських документах XVI–XVII століть фіксується “дурменское родство” в Ногайській Орді¹²⁵. Зараз носії прізвища Дюрменов мешкають переважно серед кубанських ногайців у селищах Аділ-Халк і Еркін-Халк¹²⁶.

Тим часом решта дорбенів (дербетів), вирушивши на захід, на Алтай, увійшла до складу ойратів. Ставши могутнішими з XV століття, на початку XVI століття дербети вже стали одним із головних ойратських аймаків. Зі зростанням населення вони розділилися на нові гілки – великих, малих, західних і східних. У XVII столітті східні дербети перекочували в Тибет, а малі – на Волгу, де разом із зюнгарами й торгоутами утворили нову монголомовну народність – калмиків. Дербетське населення, що лишилося на Алтаї, увійшло до складу Джунгарського ханства. Після захоплення цього ханства маньчжурами дербетський нойон Церен разом із частиною своїх аратів через Алтай пішов у Кобдо, де цінська влада організувала їх у чотири хошуни, поселивши їх довкола

¹¹⁹ К. КУБАКОВ, *О некоторых родоплеменных группах узбеков Верхней Кашкадарьи (вторая половина XIX – начало XX в.)*, Этнографическое изучение быта и культуры узбеков, Ташкент 1972, с. 17.

¹²⁰ Т. ФАЙЗИЕВ, *О родоплеменном составе узбеков-кураминцев конца XIX – начала XX в.*, Общественные науки в Узбекистане, Ташкент 1963, № 11, с. 43, 46–47.

¹²¹ Ц.-Д. НОМИНХАНОВ, *Монгольские элементы в этнонимике и топонимике Узбекской ССР*, Записки Калмыцкого НИИ языка, литературы и истории. Элиста, 1962, вып. 2, с. 261, 267–268.

¹²² О.А. СУХАРЕВА, *Квартальная община позднефеодалного города Бухары. В связи с историей кварталов*, Ташкент 1976, с. 128.

¹²³ Г.А. ГЕЙБУЛЛАЕВ, *Монгольские топонимы в Азербайджане*, Известия АН АзССР. Сер. истории, философии и права. Баку 1981, № 3, с. 75.

¹²⁴ Н.А. БАСКАКОВ, *Ногайский язык и его диалекты*, Москва; Ленинград 1940, с. 132, 134; А. Исин, *Казахское...*, с. 22.

¹²⁵ В.В. ТРЕПАВЛОВ, *История...*, с. 487.

¹²⁶ Р.Х. КЕРЕЙТОВ, *Этническая история ногайцев (к проблеме этногенетических связей ногайцев)*, Ставрополь 1999, с. 65.

Улангома¹²⁷. Плем'я дербет (дюрбют) входило до складу не лише калмиків на Волзі, але й ойратів у Монголії¹²⁸. Також дурбети мешкають у провінції Хейлунцзян Китаю, за межами Внутрішньої Монголії, межуючи з джалаїтами¹²⁹.

Це не єдиний ойратський етнонім. Згадане в давніх джерелах селище Калмук-Атар¹³⁰, Калмук-Кара Джелаїрської волості Євпаторійського повіту та Кадикойської волості Сімферопольського повіту, закинута селище Калмук-Кара, Бююк Калмук Кара походять від калмук, калмак – загальнотюркської назви для західних монголів-ойратів, з якої походить і сучасний етнонім калмик¹³¹. В її основі лежить халха-монгольське халімаг, ойратське холімаг, калмицьке хальмг ‘змішаний’¹³². Ворожі стосунки між кримськими татарами й калмиками унеможливають походження цих топонімів від контактів з останнім етносом. Вони відображають більш давні етногенетичні процеси, в яких брали участь ойрати. Калмаки, що відмовилися повернутися в іслам, згадуються джерелами вже за правління хана Узбека¹³³. Калмицький мовознавець Церен-Дорджі Номінханов¹³⁴ налічив в Узбекистані вісім кишлаків з назвою Калмак, але їх більше. Селища з назвою Калмак часто зустрічаються у Ферганській долині. Тут було понад десять селищ Калмак, розташованих у районі Джалалабада, Андіжана, Фергани, Кувасая, Куви, Коканда. Певна кількість неофіційних назв, звісно, збільшить цю цифру. Один арик Калмак знаходився в районі стародавнього селища Касан у Наманганському вілояті, а інший – на північ від Коканду. Найстаріший квартал Андіжана носив це ж найменування¹³⁵.

¹²⁷ А. Очир, *Op. cit.*, с. 191; Г.О. Авляев, *Происхождение...*, с. 154, 247, 297.

¹²⁸ Г.Н. ПОТАНИН, *Очерки Северо-западной Монголии: Результаты путешествия, исполненного в 1876–1877 г. по поручению Императорского Русского географического общества*, Санкт-Петербург 1881, вып. II. *Материалы этнографические*, с. 28–33.

¹²⁹ Б.Х. ТОДАЕВА, *Язык монголов Внутренней Монголии. Очерк диалектов*, Москва 1985, с. 63.

¹³⁰ Ф.Ф. ЛАШКОВ, *Op. cit.*, с. 187.

¹³¹ Н. JANKOWSKI, *Op. cit.*, p. 798–799.

¹³² З.П. ДАРБАКОВА, *К этимологии этнонима калмык*, Этнонимы, Москва 1970, с. 267.

¹³³ В.Г. ТИЗЕНГАУЗЕН, *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды*, Москва, Ленинград 1941, т. II, *Извлечения из персидских сочинений*, с. 206–207.

¹³⁴ Ц.-Д. НОМИНХАНОВ, *Op. cit.*, с. 261, 268, 273.

¹³⁵ С.С. ГУБАЕВА, *Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX вв. (по топонимическим данным)*, Ташкент 1983, с. 74.

Є калмаки серед башкирів. За переказами, вони довго залишалися шаманістами, за що їх звали кяфер-калмаками, а після навернення в іслам – сарт-калмаками¹³⁶. У каракалпаків був рід калмак племені колдаули. Прикметно, що Чингісхана каракалпаки звали “калмак Шингиз”¹³⁷. Відоме й плем’я калмак в узбеків, яке зустрічається в усіх відомих списках узбецьких племен. Воно вважалося ріднею узбеків-катаганів. Барон Георг фон Мейендорф, спираючись на відомості, отримані в Бухарі, зазначав, що “калмаки частково походять від орд Чингісхана”. Він наполягав, що вони складаються з нащадків монголів, які “змішалися з узбеками й перейняли всі звичаї”. Калмаки брали участь у політичному житті Бухари разом з мангитами, там навіть існував окремий квартал Калмок, або Калмокон¹³⁸. У киргизів зафіксовано підрозділ калмак племен саяк і тейіт, а також підрозділ калмаки племен сари багиш, суу мурун і адігіне. У селищах Бьорюбаш і Чельпек поблизу міста Каракол мешкає етнографічна група сарт-калмаків. Її представники живуть і в Сіньцзян-Уйгурському автономному районі Китаю, в повіті Монголкюре (Чжаосу), серед тамтешніх киргизів і казахів. Вони двомовні й зараховують себе до киргизів. У повіті Дурбульджин (Емін) в окрузі Чугучак Сіньцзян-Уйгурського автономного району представлена дуже своєрідна група калмак-киргизів. За своїм побутом ця група близька до монголів, сповідує ламаїзм, а розмовляють вони казахською мовою, в якій зберігаються елементи киргизької. Лами і літні люди знають монгольську мову. Вони стверджують, що прийшли сюди “з Ала-Тоо” близько трьохсот років тому. Калмак-киргизи вважають себе тепер киргизами, хоча дехто пам’ятає, що їх предки не були киргизами¹³⁹.

¹³⁶ Р.Г. КУЗЕЕВ, *Op. cit.*, с. 220, 244–245, 285.

¹³⁷ Т.А. ЖДАНКО, *Op. cit.*, с. 52, 60, 124.

¹³⁸ О.А. СУХАРЬВА, *Бухара конца XIX – начала XX веков: (Позднефеодальный город и его население)*, Москва 1966, с. 134–135, 137; О.А. СУХАРЬВА, *Квартальная...*, с. 128–129; Т.И. СУЛТАНОВ, *Кочевые...*, с. 39; Н. ХАНЬКОВ, *Описание...*, с. 60.

¹³⁹ С.М. АБРАМЗОН, *Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии*, Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции, Москва 1960, т. 4, с. 107, 110, 116; С.М. АБРАМЗОН, *Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи*, Ленинград 1971, с. 28, 51; Я.Р. Винников, *Родоплеменной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии*, Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции, Москва 1956, т. 1, рис. 3, 16.

Слідом етноніма калмак, кара-калмак у сибірських татар були населені пункти Кармацкая, Кармаки¹⁴⁰. Самоназвою калмак користуються асимільовані томськими татарами телеути, що нині мешкають у Юргинському й Яшкинському районах Кемеровської області. Вони дали свою назву Калмацькому озеру на Єловському острові, між сучасним фарватером Обі і її притокою Симан. В орнаментиці цієї калмацької групи простежуються мотиви, що пов'язують її із монгольським світом¹⁴¹. Крім того, окремі групи телеутів називали себе кара-калмак¹⁴². Рід калмак був у хакасів-кизильців¹⁴³. Кримські калмуки, судячи з усього цього, теж були ранньою, доджунгарською хвилею ойратів.

Сам монгольський етнонім ойрат також був широко представлений в ойконімії Криму. Це Вейрат Ескіординської волості Сімферопольського повіту, зникле нині Ойрат Яшпетської волості Євпаторійського повіту, Отар-Ойрат (Отар), Кадир-Хаджі-Ойрат, Бурлак (Борлай)-Ойрат (Борлак) і Карангит-Ойрат Кокчора-Киятської волості Перекопського повіту, зниклі села Баш-Ойрат, Чубар-Ойрат і Хадир-Гаджі-Ойрат¹⁴⁴. Починаючи з XVII століття, всі вони згадуються в татарських документах¹⁴⁵. У їхньому походженні від однойменної етнографічної групи не може бути сумнівів. Джерела розповідають, як 1724 року Ер-мурза-ага з племені вейрат, яке мешкало на Салгірі, одружився з донькою аргинського бека Ахмед-Шах-бека¹⁴⁷. За архівними даними, вивченими Арсеном Маркевичем¹⁴⁷, села Вейрат у Сімферопольському, Євпаторійському і Джанкойському (Перекопському) повітах становили володіння мурз Вейратських.

¹⁴⁰ Х.Ч. Алишина, *Этнический состав татар по данным топонимики*, Сибирские татары, Казань 2002, с. 196.

¹⁴¹ Н.А. Томилов, *Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI – первой четверти XIX в.*, Томск 1981, с. 238–239, 241–243; Н.А. Томилов, *Этническая история тюркоязычного населения Западно-Сибирской равнины конца XVI – начала XX вв.*, Новосибирск 1992, с. 64–67; В.М. КИМЕЕВ, В.П. Кривоногов, *Трансформация этнического самосознания калмаков*, Этнографическое обозрение, Москва 1996, № 2, с. 125–139.

¹⁴² В.В. Радлов, *Из Сибири. Страницы дневника*, Москва 1980, с. 95.

¹⁴³ Н.А. Аристов, *Op. cit.*, с. 345.

¹⁴⁴ Н. JANKOWSKI, *Op. cit.*, p. 285, 342, 743–744, 763, 832, 1130.

¹⁴⁵ Ф.Ф. Лашков, *Op. cit.*, с. 88, 91–92, 94, 99, 101, 170, 270, 295.

¹⁴⁶ В.Д. Смирнов, *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России*, Одесса 1898, с. 34.

¹⁴⁷ А.И. Маркевич, *Op. cit.*, с. 27.

Відомості про монгольське плем'я ойрат, яке спершу, разом з найманами, меркітами й іншими, утворило коаліцію проти Чингісхана, повідомляються в “Сокровенному сказанні”¹⁴⁸ та в “Збірнику літописів” Рашида ад-Діна, який зазначає, що ойрати кочували у Восьмиріччі (верхів’ї Єнісею)¹⁴⁹. Тоді ж виникла й спілка ойратів із дурбенами. Серед земель, підкорених Чингісханом, Плато Карпіні та брат Бенедикт Поляк називають Войрат¹⁵⁰. Плем'я уйрат входило до складу війська Бату-хана¹⁵¹. З початку XIII століття ойрати відкочували зі своїх тайгових місцин на захід, поселились у долині ріки Делгер-Мурен і горішньої течії ріки Тес, поступово перейшли Алтай, де й загіздилися. До XV століття до них приєдналися торгути, які відкочували зі Східної Монголії, а раніше перебували під управлінням нащадків керейтського Тоорил-хана й Хасара¹⁵².

Ойрати склали основу калмиків і ввійшли до складу інших народів, зокрема середньовічних узбеків, у яких джерела відзначають плем'я уйрат, ойрат, уйрот. За словами Махмуда ібн Валі, у війську Абу-л Хайр-хана з династії Шибанідів було ополчення племені уйратів¹⁵³. Рід ойрат побутував у кипчаків Ферганської долини¹⁵⁴, що зайвий раз показує ілюзорність “кипчацтва” сучасних тюркомовних народів. Не половці починали зватися монгольськими етнонімами, а, навпаки, назву “кипчак” перебирали на себе монгольські етнічні елементи. У Ріштанському районі Ферганського вілояту було населене узбеками селище Уйрат¹⁵⁵. Ще одне селище Уйрат відоме в Ургенчському районі Хорезмського ві-

¹⁴⁸ С.А. Козин, *Op. cit.*, с. 116, 174–175.

¹⁴⁹ Рашид-ад-дин, *Op. cit.*, т. 1, кн. 1, с. 103, 118.

¹⁵⁰ Иоанн де Плато Карпини, *История монголов*, [в:] Вильгельм де Рубрук, *Путешествие в восточные страны*, Санкт-Петербург 1911, с. 18, 35; *Христианский мир и “Великая Монгольская империя”*: Материалы францисканской миссии 1245 года, Санкт-Петербург 2002, с. 103.

¹⁵¹ Б. АХМЕДОВ, *Op. cit.*, с. 163.

¹⁵² А. Очир, *Op. cit.*, с. 127.

¹⁵³ Б. АХМЕДОВ, *Op. cit.*, с. 16; И. СУЛТАНОВ, *Кочевье...*, с. 41, 42; Н. ХАНЫКОВ, *Описание...*, с. 60.

¹⁵⁴ К. ШАНИЯЗОВ, *К этнической истории узбекского народа: Историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента*, Ташкент 1974, с. 48, 124, 149, 156.

¹⁵⁵ В.С. РАСТОРГУЕВА, *Очерки по таджикской диалектологии*, Москва 1961, т. 4, *Южноферганские говоры (риштан, сох) и говоры ура-тюбинской группы*, с. 6.

лютя¹⁵⁶. Центральною племінною групою сучасних хакасів були качинці, в яких побутували сеоки ойрат хасха і ойрат хиргиз¹⁵⁷. У сари-югурів (юйгу) на заході провінції Ганьсу побутував рід ойрот, уйрат¹⁵⁸. На походження від ойрат-монголів претендували й аларські буряти, які вирізнялися етнографічними й лінгвістичними особливостями¹⁵⁹. У 1755–1758 роках Джунгарська держава була завойована Цінами, внаслідок чого більшість населення було знищено, а ті, хто залишився в живих, були відправлені в Китай і Халху. Нині ойрати мешкають у Монголії – в Убсунорському і Кобдоському аймаках, у КНР – в Кукунорі, Тарбагатаї і Сіньцзяні (Харусун і Хобок-сайр)¹⁶⁰.

Скеля Ельтіген-Кая, скельний уступ Єлтіген-Мейдан із залишками церкви й укріплення¹⁶¹, джерело Єльтіген-Чокрак і річка Єльтеген-Су (Коз)¹⁶², село Ельтеген (Кучук Ельтеген, Ельтегень) Сарайминської волості Феодосійського повіту¹⁶³, назву якого український археолог і антиквар Олександр Бертъе-Делагард¹⁶⁴ пояснював з татарської мови як ‘рука доторкнулася’, так само пов’язані із монгольським етнонімом – елджігін. Про монгольське плем’я елджігін, із якого походили “прославлені еміри й старші дружини” ханів, повідомляв Рашид ад-Дін¹⁶⁵. Воно увійшло до складу халха-

¹⁵⁶ Т. ТАШБАЕВА, *Из истории аренды (ижора) и товарищества (ширкат) в сельском хозяйстве дореволюционного Узбекистана*, Советская этнография 3 (1975) 111.

¹⁵⁷ В. Я. БУТОНАЕВ, *Происхождение хакасов по данным этнонимии*, Историческая этнография: традиции и современность, Ленинград 1983, с. 70.

¹⁵⁸ Э. Р. ТЕНИШЕВ, *Этнический и родоплеменной состав народности юйгу*, Советская этнография 1 (1962) 63.

¹⁵⁹ М. Н. МЕЛЬХЕЕВ, *Топонимика Бурятии*, Улан-Удэ 1969, с. 41.

¹⁶⁰ А. ОЧИР, *Op. cit.*, с. 128.

¹⁶¹ П. КЕППЕН, *О древностях южного берега Крыма и гор Таврических*, Санкт-Петербург 1837, с. 108–109.

¹⁶² Н. В. РУХЛОВ, *Долины рек Отузки и Козы*, Обзор речных долин горной части Крыма, Петроград 1915, с. 362.

¹⁶³ *Административно-территориальные преобразования в Крыму. 1783–1998 гг. Справочник*, под ред. Г. Н. Гржибовской, Симферополь 1999, с. 283.

¹⁶⁴ А. Л. БЕРТЬЕ-ДЕЛАГАРД, *Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде. 1. Поселения южного побережья. 2. Православные и униатские епархии, их пределы. 3. Справки о Фуллах*, Известия Таврической ученой архивной комиссии, Симферополь 1920, № 57, с. 28.

¹⁶⁵ РАШИД-АД-ДИН, *Op. cit.*, т. 1, кн. 1, с. 166.

монголів як етнографічна група ельджіген. Ельджігіни зустрічалися в складі ойратів Джунгарії, калмиків, монголів Халхи (Східна Монголія)¹⁶⁶. Гіседдін Гейбуллаєв¹⁶⁷ пов'язував із цим монгольським етнонімом азербайджанський гідронім Елджегенчай на території Шекинського району.

Таким чином, у давніх назвах населених пунктів Криму закарбувалася пам'ять про давні монгольські родоплемінні групи, що відіграли вирішальну роль у формуванні кримськотатарського етносу. Крім розглянутих, це також були онгути, каранути, катагани, конграти, кияти, китаї та інші, що відрізнялися одне від одних знатністю, чисельністю, економічним і військовим потенціалом. Належність до цих племен, які мали свою ієрархію престижності, була важливою для мешканців Криму. Деякі з кланів вивисувалися, деякі втрачали своє значення. Їхні самоназви з часом закріпилися як ойконіми. Цьому сприяла структура державного устрою Кримського ханату, що була подібною до інших татарських держав.

¹⁶⁶ В. БЕМБЕЕВ, *Ойраты. Ойрат-калмыки. Калмыки (история, культура, расселение, общественный строй до образования Калмыцкого ханства в Поволжье и Предкавказье)*, Элиста 2004, с. 93.

¹⁶⁷ Г.А. ГЕЙБУЛЛАЕВ, *К происхождению некоторых этнопонимов Азербайджана (Сумгаит, Кюнют, Джорат, Зунуд, Оргинт, Тангит, Чиркин)*, Доклады АН АзССР, Баку 1975, т. 31, № 2, с. 113.

Михайло Рахно

КРИМСЬКОГОТСЬКО-УКРАЇНСЬКІ МОВНІ ЗВ'ЯЗКИ

Кримські готи – народ, який уже давно намагаються викреслити з історії України, попри те, а можливо, якраз саме тому, що його історична доля, культура й навіть епічна традиція мають перегуки з українською¹. Враховуючи той факт, що ранньосередньовічні остготи залишили по собі значний мовний спадок в українській мові, слід спробувати поглянути, чи має українська мова щось спільне з кримськоготською, спираючись на знаменитий кримськоготський глосарій фламандського гуманіста, письменника, ботаніка й дипломата Ож'є Гіслена де Бюсбека (1522–1592), який поки що дуже мало цікавив українських мовознавців.

Найпершим має, звісно, бути кримськоготське *stap* ‘сапта’ ‘коза’. Вже висувалися переконливі припущення, що це слово могло бути запозичене до кримськоготської з іранських джерел. Версія цілком має право на існування – в кримськоготській відзначаються запозичення з іранської (пор. *hazer* ‘mille’ ‘тисяча’, *sada* ‘centum’ ‘сто’, *gintsch* ‘mons’ ‘гора’). А втім, однак, при цьому в кримськоготській формі лишається невитлумаченим *t* і весь початковий комплекс *st-*. Якщо іранська паралель правильна, доводиться припускати або своєрідну передачу екзотичного початкового приголосного інформантом або Бюсбеком, або певну видозміну запозиченого слова в кримськоготській. Обговорюючи кримськоготське *stap*, такий проникливий і неупереджений знавець мовної минувшини Криму, як академік Олег Трубачов, висловив думку, що іншомовне *ts-* зазнало в кримськоготській субституції, переходячи в *st-*, подібно до субституції *ts- > st-* при запозиченнях у балтійських мовах. При цьому дослідник навів албанське слово в написанні *tsap*, а також доповнив перелік паралелей румунським *țap* ‘козел’, інтерпретуючи основу як карпато-балканську².

¹ М. РАХНО, *Епічна традиція середньовічних германців і українське кобзарство*, Традиційні музичні інструменти кобзарів і лірників: Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю (2 червня 2017 р.), Х. 2017, с. 119–120.

² О.Н. ТРУБАЧЕВ, *Труды по этимологии*, Москва 2004, т. I, с. 336.

Огляд паралелей включає пастуші терміни, виражені лексемою *tsap ‘козел’ і подібні, які фіксуються у низці мов і діалектів карпато-балканського ареалу³. Лексема характерна для карпатської зони. Вона представлена майже у всіх українських говірках на південь від річки Дністер. Це підтверджують і інші діалектологічні матеріали: у гуцульських говірках цап ‘козел’⁴, цап – самець кози; цапки ‘однорічні козлики’⁵. На Закарпатті цап ‘те ж саме’ у Міжгірському, Мукачівському, Ужгородському районах⁶; у лемківських говірках: цапур, цапура ‘коза’⁷. У лемків Керестуру в Сербії теж вживається лексема цап⁸. На Гуцульщині відзначений і топонім Цапул (Сапул у джерелах 1786 та 1788 років)⁹, а також гідроніми Цапул – у селі Микуличин Надвірнянського району і Цапунка – поблизу села Текучого Косівського району Івано-Франківської області¹⁰. Далі на українській мовній території термін цап ‘козел’ відомий у говірках середньої та нижньої течії Дніпра – на Херсонщині, Запоріжчині, Черкащині, Полтавщині, аж до Києва¹¹. Приказка з Черкащини говорила, що “Бог сотворив цапа, а чорт кацапа”¹². Судячи з усього, цей термін був знаний на теренах Вольностей Запорозьких. У старовинній козацькій жартівливій пісні співалося:

³ *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд*, под редакцией О.Н. ТРУБАЧЕВА, Москва 1976, выпуск 3 (*bratъc – *cъrky), с. 172.

⁴ R. W. HARASYMCZUK, W. TAVOR, *Etnografia polonin huculskich*, Lud, Lwów 1937, t. 35, s. 133; М.Д. МАНДИБУРА, *Полонинське господарство Гуцульщини другої половини ХІХ – 30-х років ХХ ст.*, К. 1978, с. 52.

⁵ В. ШУХЕВИЧ, *Гуцульщина. Друга часть*, Материяли до українсько-руської етнольоїї, Л. 1901, т. IV, с. 211; J. KARŁOWICZ, *Słownik gwar polskich*, Kraków 1900, tom pierwszy, A do E, s. 160.

⁶ Г.П. КЛЕПИКОВА, *Славянская пастушеская терминология (её генезис и распространение в языках карпатского ареала)*, Москва 1974, с. 44–45.

⁷ І. ВЕРХРАТСКИЙ, *Про говор галицьких лемків*, Л. 1902, с. 273.

⁸ О. ГОРБАЧ, *Лексика говірки бачвансько-срїмських українців*, Науковий збірник Музею Української Культури в Свиднику, Пряшів 1969, № 4, кн. 1, с. 320.

⁹ S. HRABEC, *Nazwy geograficzne Huculszczyzny*, Kragów 1950, s. 94.

¹⁰ *Словник гідронімів України*, К. 1979, с. 596; S. HRABEC, *Op. cit.*, Kragów 1950, s. 93.

¹¹ В.С. ВАЩЕНКО, *Лінгвістична географія Наддніпрянщини*, Дніпропетровськ 1968, с. 58; И.В. БЕССАРАБА, *Материалы для этнографии Херсонской губернии*, Петроград 1916, с. 563.

¹² П.П. ЧУБИНСКИЙ, *Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край, снаряжённой Императорским Русским Географическим Обществом*, Санкт-Петербург 1872, том первый. *Верования и суеверия. Загадки и пословицы. Колдовство*, с. 257.

Славні хлопці-запорожці
Вік звікували, попа не видали;
Як забачили та й у полі цапа,
Отаман каже: “Ото, братці, піп, піп!”
Осавул каже: “Що я й причащався!” ...¹³.

Досить цікаво, що ця ж пісня побутувала в якості весільної у Коломийському повіті:

Виїхали бояре
З темного ліса на поле,
Уздріли вони та й побачили,
Що іде цап з бородою.
Староста каже, що то піп,
А дружба каже: “Клякаймо!”¹⁴

В думі про Хвеська Ганджу Андибера говориться: “За чуб, як тіх цапів, з-за столу виходжайте”¹⁵. Побутувала лексема цап і в українців Кубані, що мали незлобиву лайку: “Цап його нюхав”¹⁶.

Цапок називався яр у басейні ріки Білої, притоки Сіверського Дінця, а притока Великої Безіменки, що впадала в Азовське море, звалася, як і в Карпатах, Цапул. Цапів Струмок протікав у селі Дібрівка Тетіївського району Київської області¹⁷. Так само цап ‘козел’ відоме й на Житомирському Поліссі¹⁸. Вигук цав-цав ‘підкликання овець’ зафіксований у селі Михальчина Слобода Новгород-Сіверського району Чернігівської області¹⁹. У західнополіських говірках цап ‘козел’, як от у селах Світязь Шацького району Волинської об-

¹³ Д.И. Эварницкий, *Запорожье в остатках старины и преданиях народа*, Санкт-Петербург 1888, т. 1, с. 105.

¹⁴ Я.Ф. Головацкий, *Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я.Ф. Головацким*, Москва 1878, часть II, *Обрядные песни*, с. 106–107; *Народні пісні в записах Григорія Лькевича*, упорядкування і примітки Г.В. ДЕМ'ЯНА і Р.Ф. КИРЧИВА, Л. 2003, с. 26–27.

¹⁵ М. ГАЦДУК, *Українська абетка*, М. 1860, с. 80; *Українські народні думи: тексти №№ 14–33 і вступ Катерини Грушевської*, Х.; К. 1931, т. 2, с. 146; К. ШЕЙКОВСКИЙ, *Опыт южнорусского словаря*, К. 1861, том первый: А–З, выпуск первый: А–Б, с. 194.

¹⁶ П. ТКАЧЕНКО, *Кубанский говор: Опыт авторского словаря*, Краснодар 2008, с. 263.

¹⁷ *Словник гідронімів...*, с. 596.

¹⁸ Г.П. КЛЕПИКОВА, *Op. cit.*, с. 45.

¹⁹ П.С. ЛИСЕНКО, *Словник поліських говорів*, К. 1974, с. 226.

ласті, Столенські Смоляри Любенського району Волинської області, ‘пристрій для підняття колоди на високі підставки, щоб розрізати на дошки’, як у селі Штунь Любомльського району Волинської області²⁰. Похідні – цапочок, цапюга ‘козеня’, ‘коза’, цапина ‘козлятина’, ‘запах козла’²¹, цап ‘козел’, ‘людина з великою бородою’, ‘прізвисько росіянина’, ‘різновид гри’²². З урахуванням цих значень і вірогідної іранської етимології слова характерно, що відома іраністка Джой Едельман виводить українське кацап ‘прізвисько бородатого росіянина’ не від тюркізму зі значенням ‘різник’, ‘груба, жорстока людина’, а таки від цап ‘козел’ з ірано-слов’янським пейоративним препозитивним елементом *ка-²³. На Кубані зафіксовано прикметний варіант відомої приказки: “Ні за кацапову душу”²⁴.

Мало що відомо про побутування цап ‘козел’ у російських діалектах. Позначення його в старовинних словниках як південно-західного може стосуватися української мови²⁵.

Польське сар значить ‘баран, козел’. Суцільне поширення терміна сар ‘козел’ відзначене в південнопольських говірках, на території, обмеженій лінією: Білгорай – Ніско – Тарнобжег – Олькуш – Освенцим – Карвіна (у Чехії, на північному сході Мораво-Сілезького краю), крім того, термін фіксується в окремих пунктах у Куявії (в Іновроцлавському повіті) на півдні Великопольщі (у Равицькому повіті), південному заході Мазовії (у Ловицькому повіті) і на Північному Підляшші (у Сім’ятицькому повіті). У словниках сар ‘козел’, саріогек, сарогек ‘маленький козел’. Це слово вживають в околицях Нового Сонча, Кракова і на південь од Сандомира. У гуральських говірках (район Любачова) сар ‘самець сарни’. У

²⁰ Г. Аркушин, *Словник західнополських говірок*, Луцьк 2000, т. 2. О–Я, с. 237.

²¹ Б. Гринченко, *Словарь української мови*, зібрала редакція журналу “Кієвская старина”, упорядкував, з додатком власного матеріалу Б. Гринченко, К. 1909, т. IV. Р–Я, с. 422.

²² С. Желеховский, С. Недільский. *Малоруско-німецкий словарь*, Л. 1886, том II (П–Я), с. 1049.

²³ Д.И. Эдельман, *Иранские и славянские языки: исторические отношения*, Москва 2002, с. 193.

²⁴ П.И. Ткаченко, *Кубанские пословицы: С.Д. Мастепанов о пословицах и поговорках народов Северного Кавказа*, Москва 1999, с. 32.

²⁵ В.И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, Санкт-Петербург 1882, т. 4. Р–У, с. 570.

польській говірці на північному сході Румунії: сар ‘козел’ (у Сучавському повіті). Зафіксований термін сар ‘козел’ і в кашубській. Не пов’язані з пастухуванням сацр ‘незграбний чоловік’ (поблизу містечка Сулків, у Сілезії), глурі саріе ‘лайливе звертання до чоловіка’, сар brodaty ‘лісове страховисько’. У пам’ятках писемності – з XV століття: сар ‘сарга hircus’. Деякі топоніми містять той же корінь, є й гідронім Саріе Plešo у басейні ріки Попрад²⁶.

Цей термін відомий і словацьким говіркам, передусім, у гірських районах: сар (історична область Орава; село Ліптовске Сляче, округу Ружомберок, село Чічмани, поблизу міста Раець), ті vezni сарка (село Важець), далі в словацьких говірках, прикордонних із моравськими: сара mjeli (на північний захід від Граніце), сав вушел; stary саріско, nesmrđ і vam tu саровіна (‘запах цапа’) (на південний схід від Граніце). У словниках словацької мови сар ‘козел’, сарко ‘те ж саме’ і: саріна, саровіна ‘козяче м’ясо’, ‘шкура’, ‘запах цапа’, сарове овсе ‘вид овець’. Можливо, саме під впливом словацької існує в мові колоністів-хорватів термін сар ‘козел’²⁷.

Відомий цей термін у моравських та сусідніх з ними говірках: сар ‘козел’ (поблизу Рожнова, Валашських Клобоуків і Карловіце; східноляські говірки, славковсько-бучовицька говірка), сар ‘те ж саме’ і словосполучення smrdi jak сар (поблизу Дольско, західніше Угерске Градище). В середньоопавських говірках тільки вислів: hlúru, jak сар. Термін і похідні відзначаються у діалектах Моравії: сар ‘кастрований козел’, там само – вигук у вигляді підкликання, в народній пісні: “Нор kozle, сар kozle!”. Також сар, саровіса ‘вівця з довгою шерстю’ (поблизу Євіцко), саруг, сарóрек ‘маленький і слабкий козел’ (край Подлужжя). У словниках чеської мови відзначені діалектні сар (також сáр), сарек ‘козел’, саровісе ‘козел, волохата вівця’, сароrка ‘шкура’, тажже сарек ‘недосвідчена людина’²⁸.

Випадки фіксації системи у південнослов’янських мовах поодинокі. У болгарських діалектах відзначено: цап ‘козел’ (село Сарі-

²⁶ Г.П. Клепикова, *Op. cit.*, с. 45–46; *Етимологический...*, с. 172.

²⁷ Г.П. Клепикова, *Op. cit.*, с. 46; *Етимологический...*, с. 172.

²⁸ Г.П. Клепикова, *Op. cit.*, с. 46; О.Н. Трубачев, *Происхождение названий домашних животных в славянских языках*, Москва 1960, с. 89; *Етимологический...*, с. 172–173.

гьол Тутраканської общини), далі в болгарських говірках на території Румунії (поблизу Констанци): *dif țar* ‘дикий козел’, Молдови й України: цап ‘козел’ (села Городне, Владичень і Криничне Болградського району, село Багате Ізмаїльського району), цап, цапчи ‘те ж саме’. Безперечних доказів існування цього пастушого терміна у говірках метрополії, що не контактують безпосередньо з румунськими говірками, поки немає. Відзначене в районі Пирдопа: цапа ‘коза’, цапе ‘козеня’ належить арго (мулярів) і трактується як запозичення з албанської²⁹. У гагаузів, які, судячи з етноніма, мають етнокультурні зв’язки з албанцями-гегами і яких болгари вважають за свою етнографічну групу, цап означає ‘козел’, ‘корова з прямими рогами’³⁰.

У південно-західній Македонії цап ‘козеня’ (село Нестрам поблизу міста Костур і в самому Костурі) є запозиченням із албанської чи арумунської. Сюди ж належить і вигук: цап, цап, цапр! ‘для підмановання кіз’ (район Скоп’є). У словниках фіксується македонське діалектне цап ‘козел’³¹.

У сербських говірках є тільки вигук цап тири! ‘коли проганяють кіз’. Лише у Воєводині (Помаз), де серби сусідили з угорцями й українцями-лемками: “Мушка коза код нас казали цап”. У Карашево в Банаті є поляна Цапуљак. У Косово цап, як і в українській мові, ‘прізвисько бородатої людини’, в Боснії і Герцеговині є топоніми Саре, Сарагікі³².

У словенській сар ‘некастрований) козел’ (при сар ‘обірвонець’), також: “*smrdi kakor sar*”³³.

У праслов’янській це слово, яке вже давно зіставляється з кримськоготеським³⁴, є запозиченням; близькі форми відзначаються,

²⁹ Г.П. КЛЕПИКОВА, *Op. cit.*, с. 46–47.

³⁰ А.М. ЩЕРБАК, *Названия домашних и диких животных в тюркских языках*, Историческое развитие лексики тюркских языков, Москва 1961, с. 119.

³¹ Г.П. КЛЕПИКОВА, *Op. cit.*, с. 47; *Этимологический...*, с. 172.

³² Г.П. КЛЕПИКОВА, *Op. cit.*, с. 47; *Этимологический...*, с. 172; *Речник српских говора Војводине*, приредили Д. Миловадов, К. Суналко, И. Ђелић и Д. Петровић, Нови Сад 2010, свезка 10 (X–III), с. 28; М.Н. РАДАН, *Карашевски топоними фитонимског и зоонимског порекла*, Путевима српских идиома: Зборник у част проф. Радивоју Младеновићу поводом 65. рођендана, Крагујевац 2015, с. 175.

³³ Г.П. КЛЕПИКОВА, *Op. cit.*, с. 47; *Этимологический...*, с. 172.

³⁴ С. С. UHLENBECK, *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache*, Amsterdam 1896, S. 52.

передусім, у неслов'янських мовах Карпат і Балканського півострова. Наприклад, в угорських діалектах: чанго *t̂zãr̂* 'козел' (райони Бакеу, Роман), сар 'те ж саме', на півдні Трансильванії: *csarrott* (Гаромсек), також *csar*, *czar* *czaf* 'те ж саме' (Шопрон), *sar̂f*, *czarr* 'те ж саме' (поблизу Комарома). У словниках сар зареєстровано зі значенням 'кастрована тварина' і переносно 'бородатий чоловік'³⁵, як і в Україні.

Ужиток лексеми **tsar* у значенні пастушого терміна є звичайним у румунських говірках на північ від Дунаю. Вона фіксується майже на всій території, хоча відсутня на півдні Олтенії, в Мунтенії, крім деяких районів уздовж річки Дунай, і на півдні Молдови. За іншими джерелами, *țar* 'козел', рідше 'козеня' (Марамуреш), *soame de țar* (поблизу Бузеу), *tar* 'козел' (гори Вранча). Похідні: *taruga* 'вівця з довгими рогами' (в районі міста Фельтичень), *țaroși* 'те ж саме' (поблизу Римніку-Серата). Як чабанський термін вона зафіксована у словниках; також *țaroș* 'про роги, підняті вгору'. Окрім того, *țar* 'коник' (побіля міст Беюш і Орештіє), 'насмішкувате прізвисько'. В арумунській *țar* 'козел', *tsar* 'козел-плідник' (поблизу Самаріни), сар 'те ж саме' (поблизу Перістері), в арумунів на території Албанії: *tar* 'козел', 'мул' (місцевість Музакіє). Мегленорумунське *țar* 'козел', *țărărog* '(про козу, вівцю) з короткими рогами', 'баран з піднятими рогами'. Істрорумунське *țar* 'те ж саме'. У молдаван *țar* 'козел', також похідні: *țaroș* 'крутий (про роги)'. Джерелом румунського *țar* часом вважають албанську мову³⁶, хоча румунські вчені, насамперед поет, видатний лінгвіст і фольклорист Овід Денсусіану, припускають існування скіфо-іранського **čar-*, яке збереглося в мовах Східної й Південної Європи³⁷.

Лексема **tsar* і похідні зафіксовані в албанських говірках: сар (*sqar*, *sqer*) 'козел', *sarogre* 'коза (з великими рогами)' (південно-західний Ельбасан, місцевість Думра), сар (місцевість Опар, західне Воскополе), *sjar* (округа Скрапар, південно-східний Берат), *sjar* (*sq'ar*) 'те ж саме' (місцевість Дангеллі), сар, *sjar* (місцевість

³⁵ Г.П. КЛЕПИКОВА, *Op. cit.*, с. 47.

³⁶ *Ibid.*, с. 47–48.

³⁷ О. DENSUSIANU, *Irano-Romanica*, *Grai și suflet*, revista Institutului de Filologie și Folklor, București 1924, vol. I, p. 243–244.

Музекия, північні Пештани), sjar vath ‘козел’ (місцевість Круе), sqarole ‘коза з рогами, як у цапа’ (район Кастраті), brisjare ‘вівця з рогами, як у цапа’ (місцевість Малесія). А також сар (центральногегські говірки), sjar, sqar, sqar (гегські, тоскські) ‘козел’, sare ‘коза-самиця’ (район Корча), sarë (місцевість Шкодер). У албанців на півдні Греції tsjar ‘козел’ (острів Саламіна). У словнику Теодора Кавалліоті XVIII століття tsjal ‘те ж саме’, у сучасних sjar, множина sjer, і численні його форми, що включають сар і sqar ‘козел’, saropje ‘коза з рогами, як у цапа’, sarogte ‘корова з великими рогами’; вони продовжують праалбанське *tsara ‘козел’, звідки у кінцевому підсумку деякі науковці виводять і слов’янське слово³⁸. Слід звернути увагу, що в багатьох мовах і говірках карпато-балканського ареалу лексема, як і в кримськоготській, має значення саме ‘коза’, а не ‘козел’.

Крім вказаних романських, слов’янські форми слід також пов’язувати з романськими діалектними – італійським зарро, діалектними tsappo, tsappu, tsappa, tswapp і dzappu, dzǎppo ‘козел’. Сюди ж зарpus ‘козел’ (XIV століття), zarpinus ‘козеня’ (XVII століття)³⁹. Далі встановлюються певні зв’язки з латинським sarer ‘(кастрований) козел’⁴⁰, але вони вже, мабуть, належать до скіфо-європейських ізоглот. Як і давньоісландське hafr, сучасне ісландське hafur, фарерське havur, звідки фінське kauris, карельське kabris, лівонське kabr, лапландсько-норвезьке harves, лапландсько-шведське habres, а також староанглійське hæfer ‘козел’, східно-франкське haberling ‘однорічна коза’, можливо, й сучасне німецьке діалектне Habergeisz ‘бекас; демонічна істота’⁴¹. Однак є підстави припускати, що Haber- відповідає літературному Hafer- ‘овес’, а значення ‘коза’ має другий компонент, споріднений із готським

³⁸ V. OREL, *Albanian Etymological Dictionary*, Leiden-Boston-Köln 1998, p. 47; Г.П. КЛЕПИКОВА, *Op. cit.*, с. 48; *Этимологический...*, с. 173; И.А. КАЛУЖСКАЯ, *Палеобалканские реликты в современных балканских языках (К проблеме румыно-албанских лексических параллелей)*, Москва 2001, с. 48.

³⁹ V. OREL, *Op. cit.*, p. 47; Г.П. Клепикова, *Op. cit.*, с. 49.

⁴⁰ V. OREL, *Op. cit.*, p. 47; Г.П. Клепикова, *Op. cit.*, с. 49; *Этимологический...*, с. 173.

⁴¹ S. FEIST, *Vergleichendes Wörterbuch der Gotischen Sprache. Mit Einschluss des Krimgotischen und sonstiger zerstreuter Überreste des Gotischen*, Leiden 1939, S. 450; MacD. STEARNS, *Crimean Gothic: Analysis and Etymology of the Corpus*, Stanford 1978, p. 154; W.P. LEHMANN, *A Gothic Etymological Dictionary*, Leiden 1986, p. 323; J. de VRIES, *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*, Leiden; Boston; Köln 2000, p. 201.

gaits, що відповідало грецькому χίμαρος, давньоісландським geit, давньоанглійським gát, сучасним англійським goat, давньоверхньонімецьким geiz ‘коза’⁴², бо Habergeiß ‘вівсяна коза’ виступала в ролі польового демона, яким у Баварії, Тіролі й Швейцарії лякали дітей, аби ті не ходили в поле, якого згадували на обжинках і якого зображали ряджені на день святого Миколая, на Різдво й Масляну, цілком подібно до “кози” українських різдвяно-новорічних вистав. У Штирії йому відповідав Haberbock ‘вівсяний козел’⁴³.

Натомість кримськоготське stul sedes ‘сидіння’, як і готське stols, не є таким дискусійним і відсилає до українських назв предметів домашнього вжитку, що також були запозичені з мови германців. Дослідник готської історії Ганс-Файт Байер писав: “Яким шляхом до... мови увійшло германське слово «стілець» – з нижньонімецької чи нідерландської? Фасмер вважає за можливе навіть його походження з ісландської – ми точно не знаємо. Також не виключено його походження з кримськоготської”⁴⁴. Готське stols відповідає грецькому θρόνος ‘престол’ (Мф. 5, 34). З ним споріднені давньоісландське stóll, давньоанглійське, давньофрізьке stōl, давньоверхньонімецьке stuol ‘сидіння’ > ‘стілець’, сюди ж литовське pastòlas ‘підставка’, киеворуське столъ ‘престол’⁴⁵.

Значно цікавішим є кримськоготське wingart ‘vitis’ ‘виноград, виноградна лоза’. Готське weina-gards* відповідає грецькому ἀμπέλων (Ин. 20, 9); пор. також відповідність wein грецькому οἶνος ‘вино’ (Мф. 9, 17), weina-basi* грецькому σταφυλή ‘ягода винограду, виноградина’ (Мф. 7, 16, Лк. 6, 44), wein-drugkja грецькому

⁴² С.С. UHLENBECK, *Op. cit.*, S. 52; S. FEIST, *Op. cit.*, S. 186; W.P. LEHMANN, *Op. cit.*, p. 140; A. CASARETTO, *Nominale Wortbildung der gotischen Sprache: die Derivation der Substantive*, Heidelberg 2004, S. 40.

⁴³ W. MANNHARDT, *Antike Wald- und Feldkulte aus nordeuropäischer Überlieferung*, Berlin 1877, S. 157, 169–170, 179–184, 185–188, 193, 195, 198–200, 334; H. FINK, *Verzaubertes Land: Volkskult und Ahnenbrauch in Südtirol*, Innsbruck; Wien 1983, S. 85–86.

⁴⁴ Х.-Ф. БАЙЕР, *История крымских готлов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро*, Екатеринбург 2001, с. 264; М. ФАСМЕР, *Этимологический словарь русского языка*, Москва 1987, т. 3, с. 788.

⁴⁵ Н.А. ГАНИНА, *Крымско-готский язык*, Санкт-Петербург 2011, с. 154; J. POKORNY, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern; München 1959, Band 2, S. 1027; W. P. LEHMANN, *Op. cit.*, p. 152; Gerhard KÖBLER, *Gotisches Wörterbuch*, Leiden 1989, S. 503.

οἰνολότης; ‘винопивець, п’яниця’ (Лк. 7, 34), weina-tains грецькому κλήμα ‘виноградне гроно’ (Ів. 15, 4), weina-triu грецькому ἄμπελος ‘виноградна лоза’ (Ів. 15, 1); gards грецькому οἶκος, οἶκία ‘дім; двір’ (Ів. 12, 3), готське aurti-gards відповідає грецькому κήπος, ‘сад’ (Ів. 18, 1), а midjun-gards – грецькому οἰκουμένη ‘Всесвіт’ (Лк. 2, 1)⁴⁶. Композит із такою структурою засвідчений не тільки в готській, але й в інших давньогерманських мовах: давньоісландське vingarðr, давньоанглійське wīn-geard, давньосаксонське wīn-gardo, давньовірхньонімецьке wīn-gart(o) ‘виноградник’; тому старослов’янське вино-градъ визнається раннім запозиченням з германської⁴⁷. Макдональд Стірнс відновлював наприкінці кримсько-готського слова споконвічний кримськоготський дзвінкий спірант ð⁴⁸, але не врахував, що ð після плавного затверднуло в d вже в класичній готській, тобто і в формі weinagards (пор. готські waurd, hairda, haldan). Прикінцевий -t може вказувати на особливості мови інформанта (оглушення прикінцевого злучного d) чи на “друге пересування приголосних”, за Отто Хьофлером.

Вельми прикметно, що кримськоготське слово глосується у Бюсебека як ‘vītīs’, тобто ‘виноградна лоза, виноград’, а не як ‘vīnca’ ‘виноградник’. Це значення кримськоготського wīngart розходиться з класичним готським weina-gards – ἄμπελών (не ἄμπελος, відповідністю якого є готське weina-triu), проте збігається зі старослов’янським, українським виноградъ ‘виноградна лоза, виноград’, запозиченим із германської в тому ж значенні, з аналогічним семантично порожнім компонентом *gard- < *gardiz. На думку Наталі Ганіної, кримськоготська зберегла у даному випадку свідчення про побутову практику переносу наймення “виноградника” на саму лозу⁴⁹. Пьєрджузеппе Скарділі не мав рації, коли зауважував, що різниця значень ‘виноград’ і ‘виноградник’ не повинна непокоїти⁵⁰.

На думку Ганса-Файта Байера, запозичення з кримськоготської є цілком імовірним для слова “виноград”. Якщо відносити слово “ви-

⁴⁶ W. P. LEHMANN, *Op. cit.*, p. 147.

⁴⁷ A. STENDER-PETERSEN, *Slavisch-germanische Lehnwortkunde*, Göteborg 1927, S. 365; WINFRED P. LEHMANN, *Op. cit.*, p. 400.

⁴⁸ MacD. STEARNS, *Op. cit.*, p. 163–164.

⁴⁹ Н.А. ГАНИНА, *Op. cit.*, с. 162–163.

⁵⁰ П. СКАРДИЛЬИ, *Готы: язык и культура*, Санкт-Петербург 2012, с. 257.

ноград», що означає в українській мові або ‘лоза’ або ‘плоди лози’, до німецького слова, яке звучить у сучасній німецькій Weingarten, а в класичній готській weina-gards, що означає в обох випадках ‘виноградник’, то заважатиме грубе totum pro parte в слов’янських мовах. Якщо пов’язувати кримськоготське wingart, яке означає ‘лоза’, з класичним готським weinagards, що означає ‘виноградник’, то таке totum pro parte також не видається допустимим. Так неправильно готи не могли б розуміти самі себе. Однак у германських мовах є два слова, схожі, але не споріднені, які мають у сучасній німецькій форму Gerte, що означає ‘прут, різка’, і Garten, яке означає ‘сад’. У нідерландській від обох слів утворюються складні слова з визначальним словом, що означає ‘вино’, а саме wingerd, що означає ‘лоза’, і wijngaard, що означає ‘виноградник’⁵¹. У сучасній англійській це vineyard⁵². У середньовишньонімецькій зовнішній вигляд слів повністю збігається: wingart означає ‘лоза’, wingarte і wingart – ‘виноградник’. В українській мові зустрічаємо виноград у значенні ‘лоза’, у хорватській і сербській мовах vinograd означає ‘виноградник’, болгари й македонці не вживають цього слова. Отже, варто розглянути гіпотезу, що українське слово виноград у сенсі ‘лоза’ походить від кримськоготського wingart⁵³. Слід зауважити, що класичному готському weinagards відповідає українське діалектне виноград ‘виноградник’, зокрема, у колядках про красну дівчину, що:

Гатила гати дорогими шати,
Мостила мости жуковинами,
Садила сади все виногради...⁵⁴

Дослідники календарно-обрядової поезії давно звернули увагу, що це слово вживається, наприклад, у пам’ятці XIII століття “Слово о погибелі Руської землі” – “винограды обительными”⁵⁵.

⁵¹ Х.-Ф. Байер, *Op. cit.*, с. 264.

⁵² П. Скардилльї, *Op. cit.*, с. 257.

⁵³ Х.-Ф. Байер, *Op. cit.*, с. 265.

⁵⁴ Я.Ф. Головацкій, *Op. cit.*, часть II, *Обрядныя песни*, с. 87; часть III, *Разночтения и дополнения*, отделение II, *Обрядныя песни*, с. 73; *Народні пісні Буковини в записах Юрія Федьковича*, упорядкували і склали примітки О.І. Дей та О.С. Романець, вступна стаття О.С. Романця, К. 1968, с. 45; та ін.

⁵⁵ В.И. Чичеров, *Зимний период русского народного земледельческого календаря XVI–XIX веков (Очерки по истории народных верований)*, Москва 1957, с. 156.

За вказівкою Скарділї, виноград у Причорномор’ї – у себе вдома, й першими, хто з ним безпосередньо познайомився, однозначно були готи та споріднені з ними народи, які з ними кочували в тих місцевостях, і вже від них слово дісталось до Скандинавії й Англії. Мовознавець підкреслював, що йдеться тільки про виноград, а не про вино, що, вірогідно, було знайоме германцям і раніше⁵⁶.

Гіпотеза підтверджується тим фактом, що виноградарство відіграє величезну роль у Криму й досі. Слід пригадати кафинське свідоцтво про виноградарство в Готії 1351 року. Це матеріали ревізії фінансової діяльності адміністрації генуезьких колоній на Чорному морі. Серед безлічі податків, законність стягнення яких мусли перевірити проведитори Романії, називався “податок на вино, яке родиться в Готії і приставляється в Кафу (з розрахунку) 10 аспрів з бочки” (*impositio super vino quod nascitur in Gotia et defertur in Caffa de asperis decem pro botte*). У той час цей податок давав Кафі 26 тисяч аспрів річного прибутку, що дозволяє оцінити ввезення кримських вин на кафинський ринок у 2600 бочок (12 532 галони), тобто понад 50 % потреб міста. Таким чином, саме надходження продукції місцевих виноградарів дозволяло долати дефіцит вина в Кафі і навіть створювати певний резерв для реекспорту. У всякому разі, поширення кримської тарної кераміки, традиційної для транспортування вин, Волзьким і Донським шляхами аж до Москви, слід пов’язувати з дистрибуцією місцевого алкоголю⁵⁷. У нас є свідчення виноградарства саме в гірському Криму. Уже в VI столітті, між 553 і 555 роками Прокопій з Кесарії (Про побудови III 7, 13–17) хвалить сільське господарство готів. Вони не тільки найкращі щодо військових дій, але “і в землеробстві (*γεωργίαν*), яким вони займаються власноруч, вони досить вправні; гостинні вони більше за всіх людей. Сама земля Дорі (*τό Δόρο*) лежить на височині, але вона не кам’яниста і не суха, навпаки, земля дуже хороша і приносить найкращі плоди”⁵⁸. Йоганн Шільтбергер між 1416 і 1427 роками виявив гарне вино неподалік Чуфут-кале (Каг-

⁵⁶ П. Скарділї, *Op. cit.*, с. 257.

⁵⁷ Ханс-Файт Байер, *Op. cit.*, с. 177–178, 265, 281; А.Г. Еманов, *Север и Юг в истории коммерции: на материалах Кафы XIII–XV вв.*, Тюмень 1995, с. 121.

⁵⁸ Прокопий КЕСАРИЙСКИЙ, *О постройках*, Вестник древней истории 4 (1939) 249–250.

kery, Karkeri), де жили алани, “в хорошому краї, що зветься Готфією, але яку язичники називають Тат. Вона заселена грецькими християнами і в ній виробляють гарне вино (und hatt gut weinwachs)”⁵⁹. Проте, що готи займалися плеканням виноградників у першій половині XVI століття, до нас дійшло свідчення швейцарця Якоба Циглера (1480–1549), повідомлене нам його земляком, вченим Конрадом Геснером (1516–1565) у творі “Мітрідат”: “Тоти, однак, хто до цього часу залишається в горах, здебільшого обробляють виноградники (vineas colunt) і таким чином забезпечують своє життя”⁶⁰.

Природно, що готи не тільки торгували вином, але й пили його самі. Ймовірно, що і їхні звичаї пиття поширювалися разом із продуктом на північ. Iel uburt ‘Sit sanum’ ‘На здоров’я’ і особливо kilemschkor ‘Ebibe calicem’ – ‘Випий склянку’ – два вирази, зрозумілі тільки через латинський переклад, який до них додав Бюсбек, за змістом так близькі до стародавніх українських звичаїв, що згода двох менталітетів навряд чи є випадковою. На датованій 1139 роком срібній чарі чернігівського князя Володимира Давидовича є напис із характерними українськими мовними рисами, що відображає те ж саме побажання: “А се чара княжа Володимирова Давидовича, кто из нее пье, тому на здоровье, а хвала Бога и своего осподаря великого князя”⁶¹. Схожий напис із побажанням є на срібному ковші першої половини XIV століття, що був знайдений у кургані на Кубані і, ймовірно, належав місцевому знатному русинові: “Се ковшь Дмитри Круждовича, кто іспьетъ, тому [на] здоро[вье]”⁶². Звичай готів, що полягав у примусі випивати⁶³, перегукується з давно засвідченою у кримських готів гостинністю і явно був запозичений українцями. Тому мовні взаємини між двома народами одночасно є сторінкою в історії української культури.

⁵⁹ Иоганн Шильбергер, *Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год*, Баку 1984, с. 45.

⁶⁰ Х.-Ф. Байер, *Op. cit.*, с. 39, 232–237, 243, 265, 281; П. Скардили, *Op. cit.*, с. 257; Н.Ф. Массманн, *Gothica Minora, Zeitschrift für deutsches Altertum*, Leipzig 1841, Band I, S. 351; А.А. Васильев, *The Goths in the Crimea*, Cambridge 1936, p. 40, 61, 252.

⁶¹ Б.А. Рыбаков, *Русские датированные надписи XI–XIV веков*, Москва 1964, с. 28; М.Д. Полубояринова, *Русские люди в Золотой Орде*, Москва 1978, с. 55.

⁶² Т.В. Николаева, *Прикладное искусство Московской Руси*, Москва 1976, с. 208, 210–211; Н.В. Анфимов, *Курганы рассказывают*, Краснодар 1982, с. 125.

⁶³ Х.-Ф. Байер, *Op. cit.*, с. 265, 281.

Олег Куданович

РЕСТАВРАЦІЯ ІСПАНСЬКОЇ ЧАШІ XV ст. З СУДАКА
ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА
“СОФІЯ КИЇВСЬКА”

У 1973 р. під час археологічних досліджень, що провадилились на теренах Генуезької фортеці у м. Судак (АРК, Україна) експедицією під керівництвом М. Фронджуло, в ході розкопок громадської споруди, вірогідно, казарми, розташованої на південний захід від башти Якобо Торселло¹, з-поміж різноманітного матеріалу була виявлена фрагментована півсферичної форми чаша на кільцевому піддоні з опаковою поливою на внутрішньому та зовнішньому боках, прикрашена багатим люстровим розписом рослинним орнаментом². Від первісного стану виробу збереглось приблизно сорок п'ять відсотків форми у вигляді п'яти великих фрагментів (мал. 1–2). Подальші дослідження цієї чаші, здійснені І. Тесленко, дозволили встановити місце виготовлення цієї чаші та визначити час її походження: виробництво Валенсії (можливо Манізес) у період 1435–1460-х рр.³ Власне, це єдина відома мені публікація цієї, безперечно, цікавої знахідки з теренів фортеці у Судаку.

Вочевидь, вже у процесі камеральної обробки виявленого матеріалу ці п'ять фрагментів чаші були склеєні між собою прозорим клеєм (типу ПВА). І вже у такому вигляді чаша була прийнята до фондової колекції Національного заповідника “Софія Київська”, вона стала важливим експонатом тематичних виставок, незважаючи на неповну форму. Водночас, незавершеність виконаних реставраційних робіт спричинила до поступових руйнівних процесів експонату. Зокрема, полива у багатьох місцях почала від-

¹ М.А. Фронджуло, *Раскопки Судакского отряда*, Археологические открытия 1973 года, отв. ред. Б.А. Рыбаков, М. 1974, с. 355.

² На виробі зберігся попередній польовий номер, виконаний тушшю: *Сдк-73 гк казарма*. Нинішній інвентарний номер чаші – *КН 5351*.

³ И.Б. ТЕСЛЕНКО, *Испанская керамика с росписью люстром в Крыму*, Сугдейский сборник 1 (2004) 492–493, рис. 4, 1.

шаруватись, оскільки на момент попередньої реставрації вона не була закріплена в місцях сколів, що в подальшому посилювало її відставання від глиняної основи. Вірогідно, поганий стан збереження поливи зумовив слабку розчистку поверхні від бруду вже під час камеральної обробки, до цього додався й шар пилюги чорно-сірого кольору, що осів на її поверхні вже після попереднього склеювання, потрапивши у тому числі й до швів. Ці фактори зумовили передачу предмету з фондової колекції заповідника до науково-реставраційної майстерні для здійснення невідкладних заходів для його збереження та надання йому експозиційного вигляду цілого виробу.

Зважаючи на наявність забруднень поверхні чаші, початковим етапом реставраційних робіт стало її очищення, спершу сухе флейцем, що дозволило зняти шар пилюги з поверхні. Стійкі давніші забруднення видалялись шляхом накладання марлевих компресів, змочених у водно-спиртовому розчині (50%) приблизно на дві години, з подальшою очисткою розм'якшених забруднень. По завершенню цих операцій поверхня виробу оброблялась антисептиком – розчином біокліну (0,5%).

По завершенню цього етапу роботи відбулось закріплення місць сколів шляхом виготовлення доповнень з гіпсополімеру, що мало не лише надати чаші вигляду повного виробу, але й закривало місця сколів від подальшого руйнування. З цією метою за допомогою парафіну були зняті з аналогічної поверхні форми, у які заливався гіпсополімер. Паралельно з виготовленням копій втрачених частин чаші здійснювалось розчищення з подальшим мастикуванням швів та відколів акриловою мастикою “ірком-колер” за допомогою хірургічного скальпеля, що дозволило у цих місцях зупинити процес відшарування поливи та закріпити її. Щодо відливків втрачених частин, то перед склейкою здійснювалась їх абразивна обробка наждачним папером для щільного змикання із сколами оригінальної чаші та ліквідації швів доповнених гіпсополімерних ділянок (мал. 3).

Після мастикування швів і відколів та склейкою доповненої частини для надання виробу експозиційного вигляду було здійснено тонування лицевої сторони гіпсополімерних доповнень аква-

рельними фарбами з акриловими білилами на півтону світліше від оригінального; відтворення орнаменту на доповненій частині не здійснювалось. Внаслідок цього експонат набув повної форми (мал. 4), при цьому доповнені елементи різко візуально не виділялись, однак дозволяли простежити оригінальні та доповнені частини чаші. Завершальним етапом реставраційних робіт стали консерваційні заходи, під час яких поверхня була вкрита акриловим лаком “sannet”.

Таким чином, у результаті здійснених реставраційних заходів чаші було здійснено невідкладні реставраційно-консерваційні заходи по збереженню цікавої керамічної пам’ятки XV ст., якій візуально було повернуто первісну форму, завдяки чому вона набула повноцінного експозиційного вигляду.

о. Юрій Мицик

ВИДАТНИЙ ДІЯЧ УКРАЇНСЬКО-КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО СОЮЗУ XVII ст. (КАЛГА-СОЛТАН ШАХІН-ГІРЕЙ)

Історія українсько-кримськотатарських стосунків є складною і неоднозначною. Російська і радянська історіографія старанно підкреслювала лише негативні моменти, роблячи наголос насамперед на збройних конфліктах між народами, замовчуючи важливі факти, які свідчили про протилежне. По суті першим українським істориком, який глибоко дослідив не тільки українсько-кримськотатарський союз 1648–1653 р., а й 1625–1627 рр., був Михайло Грушевський¹. Потім про союз 1625–1627 рр. інколи згадували українські історики, але рідко коли виходили за межі написаного Грушевським насамперед через брак джерел. Слід відзначити ґрунтовну монографію польського історика Б. Барановського². Деякі документи з цієї проблематики, у т. ч. присяга Шахін-Гірея Війську Запорозькому, були надруковані нами³, а нещодавно науковці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України видали черговий том документації українського козацтва, в якому знайшлося місце і для листування Коша з Шахін-Гіреєм⁴. У даному випадку ми зупинимось на постаті одного з послідовних прихильників союзу між Україною та Кримом – калги-солтана Шахін-Гірея.

Останній народився приблизно в 70-х роках XVI століття і був одним із синів кримського хана Саадат-Гірея I (панував у 1584 р.) і Алем султан хані. Він та його брати Селамат-Гірей та Мухамед-Гірей належали до бічної гілки ханської династії і це ускладнювало їм боротьбу за престол. Зазначимо, що їхня сестра була однією з п'яти дружин персидського шаха Аббаса I Великого (панував у 1587–

¹ М. С. Грушевський, *Історія України-Руси*, К., 1995, т. VII; т. VIII, ч. 1.

² В. Baranowski, *Polska a Tatarszczyzna w latach 1624–1629*, Wrocław, 1948.

³ Ю. А. Мицик, *Кілька документів до історії козацько-татарського союзу 1625 року та Православної Церкви в Україні*, Рукописна та книжкова спадщина України, К., 1998, вип. 4, с. 139–146.

⁴ *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.*, К., 2016.

1629 рр.) – запеклого ворога Османської імперії. Видно не випадковим був антитурецький настрій братів, оскільки вони намагалися боротися з васальною залежністю Кримського ханату від Османської імперії, за його незалежність. Так, будучи небожем хана Газі-Гірея II (панував у 1588–1596, 1596–1608 рр.) – одного з найвидатніших правителів Криму та його брата хана Фатх-Гірея I (панував у 1596 р.), вони підтримували їхню боротьбу за незалежнення Кримського ханату. Після поразки Газі-Гірея та Фатх-Гірея (останнього було страчено турками) брати втекли з Криму і взяли участь у повстанні в Туреччині під проводом Кара-Язиджі і Делі-Хасана (1595–1603 рр.). Після закінчення повстання й загальної амністії його учасникам брати осіли в Акермані (Білгороді-Дністровському) і там мали контакти з запорожцями, як військові, так і мирні. Султан Ахмед I поставив у 1608 р. новим ханом по смерті Токтамиш-Гірея Селамат-Гірея I (панував у 1608–1610 рр.), а Мухамед та Шахін стали відповідно калгою-солтаном та нуредин-солтаном. Але невдовзі між братами виникнули протиріччя: в той час як Селамет був вірним Туреччині, Мухамед і Шахін виступали проти турецької політики в Криму. Дійшло до збройних сутичок, але тоді гору взяв Селамет. Мухамед втік до Туреччини, де був ув'язнений у фортеці Єдикуле. Шахін втік до Ірану (Персії) і отримав там політичний притулок, став впливовою людиною, навіть військовим радником шаха, брав участь у війнах проти турків. Після взяття Тебризу Шахін-Гірей активно вербував кавказькі народи в іранську армію і як відзначав історик Олександр Баран, “мав ще більш далекосяглі ідеї побиття турів, ніж сам Аббас Великий”⁵. Під його впливом шах задумував плани антиосманської коаліції (Іран, Річ Посполита, Кримський ханат), вів переговори з Річчю Посполитою, тепло приймав козацьке посольство до Ірану, а у 1618 р. за порадою Шахін-Гірея навіть пробував поселити 10–12 000 запорожців на чорноморському узбережжі Західної Грузії для морських походів проти Туреччини. Через обережність Польщі та через її страх нової турецької війни офіційно козацька допомоги не була вислана до Ірану, але козаки як найманці воювали в армії Аббаса⁶.

⁵ О. Баран, *Шах Аббас Великий і запорожці*, Український історик (Нью-Йорк, 1977), с. 52.

⁶ *Ibid.*, с. 53.

Турки ж хотіли виманити Шахін-Гірея з Ірану і навіть звільнили з тюрми його брата Мухамеда і призначили новим ханом, аби тільки він посприяв цьому. Але Мухамед III тоді (1610 р.) недовго панував, бо престол захопив Джанібек-Гірей (панував у 1610–1623, 1627–1641 рр.), а брати опанували Акерманом і чинили напади на сусідні країни. Джанібек-Гірей за дозволом султана розбив їхнє військо. Мухамед втік до Стамбула, де шукав правди на султанському дворі, а Шахін укритися в Україні, де разом з Босим з Брацлавщини, став укладати плани подальшої боротьби. Тоді хан сам вирушив походом і розбив сили Босого. Шахін втік до Добруджі, а звідти знову до Ірану. За припущенням Грушевського⁷ він закликав на допомогу запорожців, і в грудні 1619 р. їх 5-тисячний загін вчинив вдалий напад на улуси під Перекопом і звільнив чимало невольників.

Навесні 1624 р. Шахін повернувся до Туреччини, але уникнув арешту, таємно відправившись морем до Криму. Про ці та інші події 1624 р. розповідає досить велика польська анонімна реляція 1624 р.⁸ Його брат, хан Мухамед-Гірей III, був змушений вести боротьбу проти Джанібек-Гірея, якому турки віддавали перевагу. В ході тяжкої битви загинув калга Чобан-солтан і його місце (друге за значенням після хана) зайняв Шахін-Гірей. У цей час козаки поверталися з морського походу на Кафу – турецьку базу в Криму і вирішили скористатися усобицею в Криму. Вони послали своїх представників до Шахіна і той з великою охотою відповів взаємністю. Нашвидкуруч козаками було зроблено потужний табір, що налякало Джанібека і він відплив морем до Туреччини за підмогою. Самі запорожці в листі до короля від 27.10.1625 р. трохи інакше описували ці події: змучені й голодні вони мусили пристати до кримського берега через негоду і тоді Шахін добре прийняв їх і найняв на службу. Після успіху він послав з козаками посольство на Січ, просячи козаків не чинити походів на Крим, на що вони погодилися⁹.

Влітку 1624 р. проти братів вирушив капудан-паша (адмірал) Реджеб-паша, але несподівано зіткнувся з великим військом, де був козацький полк (800 козаків). Реджеб-паша зазнав поразки і втік

⁷ М. С. Грушевський, *Історія...*, т. VII, с. 386–387.

⁸ “Оссолінеум” (Вроцлав), відділ рукописів (далі – ВР), № 209 II, арк. 325–331 зв.

⁹ *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.*, с. 269.

морем, а брати оволоділи Кафою. Шахін же щедро винагородив козаків і відправив їх возами на Запорожжя. Так ситуативно виникнув українсько-кримськотатарський союз, який зміцнів у подальшому.

Невдовзі Білгородська орда ногайців, яка нерідко бунтувала проти Криму, пішла на чергове загострення відносин. Її вождь – мурза Кантимир вирушив у похід проти України. Ще в степах його перехопив посланець Шахіна і передав наказ не йти в Україну. Тоді білгородці змінили маршрут і вчинили напад на Молдову. Це розлютило султана Мурада IV, бо Молдова входила до складу Османської імперії. Кантимир мусив відпустити молдавських полонених, а Мухамед III отримав листа від дружини султана – молдаванки, в якому наказувалися звільнити молдавських в'язнів і з Криму. Така політика Стамбула укріпила прагнення Шахін-Гірея зміцнювати союз з козаками. Розуміючи, що вистояти проти Османської імперії буде нелегко, він звертається до Речі Посполитої, просячи козацької допомоги, а також пороху та свинцю, вказує на Туреччину як на головного ворога Речі Посполитої та Криму. Але Річ Посполита не зважувалася на війну проти Османської імперії і давала ухильні відповіді, тому Шахін-Гірей звернувся безпосередньо до Січі. Восени 1624 р., набравши подарунків, він вирушив до Запорожжя. Вислав також посольство до короля разом з 300 звільненими полоненими (24 вересня гетьман війська Запорозького Іван Лукасевич видав йому глейт (“проїжджий лист”).

Наприкінці 1624 р. представники обох сторін зійшлися у пониззі Дніпра на протилежних його берегах, а на острові Каратепе (Карайтебен) уклали 3 січня 1625 р. (24.12.1624 р.) військовий союз і Шахін-Гірей присягнув на вірність йому. Шахін-Гірея підтримали татари в надії на мирне співжиття з козаками і до нього прийшло 20 самих тільки мурз. Видно, відповідну взаємну присягу дав гетьман Війська Запорозького Каленик Андрійович. Є певні підстави вважати, що до укладення союзу був причетний і майбутній гетьман Богдан Хмельницький. Цікаво, що в цей час серед запорожців був турецький самозванець Олександр Яхія (болгарин за походженням, хоча він називав себе внуком султана Мухамеда III і грекині з імператорської династії Комнінів), який з допомогою запорожців та інших держав хотів прогнати турків з Балкан і створити там мо-

гутню християнську державу. Шахін після укладення союзу послав до Кантимира і, “якщо він називається татариним”, нехай з усією ордою прибуде до нього. Кантимир відмовився і Шахін із Запорожжя рушив до Акермана, але зазнав поразки. В 1625 р. Шахін вчинив похід на черкесів і завдав шкоди родичам Джанібек-Гірея.

У 1626 р. внаслідок тиску з боку Речі Посполитої, Шахін-Гірей начебто відступив від козаків, а Мухамед-Гірей III з наказу султана вчинив наскок на Поділля. Але Шахін-Гірей відмовився брати участь у поході і навіть повідомив козаків про цей наскок. Восени того ж року Шахін-Гірей збудував замок у пониззі Дніпра на лівому боці ріки, а наступного року хотів збудувати ще два, цього разу на правому боці. 5.09(26.08).1626 р. він писав до запорожців, згадуючи про свій похід проти черкесів і про допомогу у ньому запорожців¹⁰.

Навесні 1627 р. він знову розпочав усобиці з Кантимиром. Але цього разу боротьба склалася невдало для братів, почалося повстання мурз у Криму і престол захопив Джанібек-Гірей. За цих умов Шахін-Гірей звертається до козаків, пославши до них своїх свояків (за іншими даними Кансвир (Kanswir)-солтана й Оразли (Orazdy)-мурзу) і обіцяючи великі гроші. Козаки на чолі з самим гетьманом Михайлом Дорошенком негайно виступили в похід, вільно пройшли Перекоп і потім шість днів безнастанно билися з військами Джанібек-Гірея, який цього разу кинув на них всі сили. Козаки взяли гору, поранений Джанібек-Гірей втік до Кафи, запорожці вступили в Бахчисарай, звільнивши від блокади Мухамеда й Шахіна. Однак і козаки зазнали великих втрат, насамперед у бою на берегах Чорної річки загинув Михайло Дорошенко, загинув і колишній гетьман Олифер. Коротко про це писали запорожці королю Сигізмунду III¹¹. Новим гетьманом було обрано “Мозирницю”, очевидно Мозирю. Після цього союзники вирушили до Кафи, під якою розбили Джанібека (він укритися за стінами міста), полонили сина Кантимира (Дзялан Тимира), якого Шахін-Гірей наказав стратити. Розпочалася облога Кафи, яка тривала півтора місяці. Джанібек писав у Стамбул листи про допомогу, повідомляючи,

¹⁰ *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.*, с. 314.

¹¹ *Ibid.*, с. 312.

що Шахін-Гірей показався (“zkozaczal”). Місто могло і не витримати блокади, але Мухамед III не дуже й хотів його брати, щоб не вступати у відверте протиборство з Туреччиною. Турки відправили до Кафи велику ескадру, в зв’язку з чим Мухамед-Гірей III втік у Бахчисарай, а татари стали переходити на бік Джанібєка. Тоді козаки стали відступати, а з ними і Шахін-Гірей зі своїми приборниками. Через Арабатську стрілку, ведучи бої, козаки зуміли прорватися на Січ (липень 1627 р.). З ними був і Шахін-Гірей з однопумцями. Через два місяці він вчинив два вдалих напади під Перекоп...

Джанібєк-Гірей, оволодівши Бахчисараєм, розпочав криваві репресії і мурзи знову звертаються до Шахін-Гірея, який докладає всіх зусиль для нового козацького походу, не шкодує на цю справу грошей. Невдовзі до Варшави відправилося козацьке посольство (К. Прокопович, Я. Савич і С. Микитич), з якими були і представники Шахін-Гірея. Посли хотіли заручитися підтримкою короля Сигізмунда III у цій справі. Збереглося кілька листів Шахін-Гірея до короля Сигізмунда III, у т. ч. й писаний з Томаківки (на цьому острові була раніше Січ), до запорожців, представників влади Речі Посполитої, які стосувалися цієї справи¹². Татари обіцяли королю навіть васалітет Кримського ханату і відмову від звичної данини (“споминків”), яку Польща здавна мусила платити Криму. Їх підтримав відомий дипломат князь Юрій Збараський, воєначальник Стефан Хмелецький та ще дехто з авторитетних представників правлячих кіл Речі Посполитої. Але Сигізмунд III побоявся відкритої війни з Османською імперією, обмежившись таємною підтримкою союзників.

У листопаді 1628 р. розпочався новий кримський похід. Брати Мухамед і Гірей знову присягли козакам на вірність і обіцяли не відступати від них. Під Перекопом розпочалися криваві бої з силами Джанібєк-Гірея і Кантимира. Козаки завдавши ворогу великих втрат, все ж почали відступати. В цей час до братів прибув посол від ногайців і сказав, що ті не підтримають братів, бо вони стали союзниками козаків. Давалася взнаки стара неприязнь між кримськими татарами й ногайцями. Тоді Мухамед-Гірей рушив до ногайців, а Шахін-Гірей пішов з козаками на Січ.

¹² Див., напр.: “Оссолінеум” (Вроцлав), ВР, № 209 II, арк. 331зв.–366зв.

Незважаючи на невдачу, Шахін-Гірей почав готувати третій кримський похід і йому вдалося якось помиритися з ногайцями. Знову козацьке посольство вирушило до Варшави, але цього разу воно було прийняте холодніше, ніж попереднє. Тим часом козаки вчинили морський похід проти Османської імперії. 18 травня 1628 р. відбулася рада на Січі, на якій Шахін-Гірей знову присягнув козакам. Присягали і деякі ногайські мурзи... Врешті похід розпочався, військо рушило до Перекопу. Уже в Криму вони зіткнулися з військом Джанібек-Гірея і Кантимира. У кривавій битві гору взяли останні. Вирішальним чинником стало те, що в розпал битви частина татар і ногайці перейшли на бік ворогів. Загинули і Мухамед-Гірей III, якого вбили розлючені козаки через зраду татар і через його намагання піддатися Джанібеку, загинув і козацький гетьман, а сам поранений Шахін-Гірей з невеликим загоном татар втік на Дон, а потім через Північний Кавказ до Ірану, де його прийняв новий шах Сефі I (1628–1642). Він надав йому високу посаду в одній з провінцій. Але навесні 1632 р. Шахін-Гірей втік з Ірану на Північний Кавказ, де пробував повернути владу в Криму, але опинився в ізоляції. Доклала тут своїх зусиль і Москва...

Шахін Гірей був змушений звернутися до Порти... Він відправив туди посольство, а потім і сам у серпні 1633 р. прибув до Стамбула. Мурад IV прийняв його з почестями, але згодом відправив на заслання на о. Родос. У 1641 р. з наказу нового султана Ібрагіма I Шахін Гірея було задушено і поховано в мавзолеї біля мечеті Мурад Рейса на Родосі.

Справа Шахін-Гірея – українсько-кримськотатарський союз 1625 р. – протривала недовго. Все ж боротьба татар і українських козаків з потужними супротивниками (відповідно з Османською імперією та Річчю Посполитою) в той період мала невеликі шанси на успіх і закінчилася невдачею. Але прокладеним шляхом пішов пізніше Богдан Хмельницький, союз якого був більш успішним і сприяв здобуттю Україною державної незалежності.

Георгій Потульницький

ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРИГОРА ОРЛИКА
ПО ІНТЕГРАЦІЇ КРИМСЬКОГО ПИТАННЯ ДО МІЖНАРОДНОЇ
ПОЛІТИКИ ВЕРСАЛЬСЬКОГО КАБІНЕТУ
В 1730-х – 1750-х рр.

Як відомо, міцні підвалини для розгортання гетьманичем Григором Орликом кримського чинника у французькій зовнішній політиці другої чверті XVIII ст. заклав ще батько Григора – гетьман Пилип Орлик. У 1710 році в контексті пошуку міжнародної підтримки справи українського державотворення, гетьман розробив бачення проблем кримської та турецької орієнтації. Після свого обрання гетьманом П. Орлик розпочинає активні перемовини з Кримським Ханатом. У жовтні 1710 р. він мав особисту зустріч з ханом Девлет-Гіреєм II (1699–1702; 1709–1713), а наприкінці листопада чи на початку грудня до Бахчисарая відправилась українська делегація, очолювана полковником Дмитром Горленком (1660–1731) для ведення подальших переговорів¹. Договір між Кримською державою та Військом Запорозьким і народом Малоросії було підписано 23 січня 1711 р. поблизу броду Кайр на Дніпрі. За цим документом, складеним у формі привілею, Крим визнавав права Війська Запорозького на самовизначення та зобов'язувався не втручатися у справи останнього².

Г. Орлик виходить на дипломатичну арену в грудні 1729 р., коли він прибув до Франції з рекомендаційними листами від французького посла у Варшаві маркіза де Монті. Одразу після прибуття він мав аудієнцію у тестя короля Франції Людовіка XV, колишнього і майбутнього польського короля Станіслава Лещинського (1704–

¹ О. Кресін, *Політико-правові аспекти відносин урядів Івана Мазепи та Пилипа Орлика з Кримським Ханством*, Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць, відп. ред. В. А. Смолій, відп. секр. О. О. Ковалевська, К. (Інститут історії України НАНУ) 2008, с. 58.

² О. Кресін, *Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття*, К. (Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України) 2001, с. 186–187.

1709; 1733), та міністра закордонних справ маркіза де Шовелена³. З цього часу гетьманич перебуває на французькій службі, під час якої неодноразово проводить як офіційні, так і таємні місії в Центрально-Східній Європі, водночас не забуваючи за сприятливих політичних умов порушувати питання визволення козаків з-під влади Російської імперії та їх корисності для міжнародної політики Франції.

Діяльність Г. Орлика у справі інтеграції козацького чинника, а разом з ним і кримського чинників до зовнішньополітичної стратегії Версальського кабінету можна розділити на три етапи. Це, відповідно, 1730-ті, 1740-ві та 1750-ті рр. На першому етапі Г. Орлик діє в орбіті політики свого батька і заангажований у реалізації французько-українських інтересів на всіх трьох актуальних напрямках північно-східної політики Французької корони: польському (повернення трону С. Лещинському), турецькому та кримському (активізація діяльності українського козацтва в союзі з татарами як допоміжного чинника османській армії напередодні російсько-турецької війни 1736–1739 рр.) та шведському (утвердження антиросійських настроїв у шведському уряді з метою залучити Швецію до війни проти Росії).

У 1740-х рр. гетьманич, перейнявши справу батька і вислуживши в 1742 р. генеральський чин у французькій армії, вже як член “Секретного кабінету” короля стає одним з головних радників Версаля в питаннях Північно-Східної Європи. Впроваджуючи козацький чинник до системи міжнародної політики Франції та наголошуючи на його історичній тяглоті з давніх часів, Григорій Орлик надсилає до французького уряду низку меморандумів, в яких розглядає і кримське питання.

У 1750-х рр. Г. Орлик пише листи, коментарі та меморандуми на ім'я провідних тогочасних дипломатів Франції, знову наполегливо нагадуючи урядовцям про можливість залучення козацького фактора до міжнародної політики королівства через активізацію центральних напрямів політики Версальського кабінету у Центрально-Східній Європі, серед яких знову вирізняє і кримський чинник.

³ І. ДМЫТРИЧУН, *Grégoire Orlyk: un cosaque ukrainien au service de Louis XV*, Paris (L'Harmattan) 2006, p. 109.

Слід зазначити, що на всіх трьох етапах своєї політико-дипломатичної діяльності у Французькому королівстві Григор Орлик, активно розробляючи кримський вектор політики Версальського кабінету, діє і як політик-практик, виконуючи певні дипломатичні місії безпосередньо у Криму, і як політик-теоретик, готуючи певні меморандуми, де розглядає під кутом зору протидії Російській імперії і кримське питання. Розглянемо ці етапи більш детально.

Зі вступом на французьку дипломатичну службу гетьманич відразу був скерований на турецький напрям політики Версалу, оскільки Константинополь був на початку 1730-х рр., внаслідок ворожості і до Росії, і до Австрії, впливовим суперником Відня і Петербурга, і водночас союзником Франції у реалізації північно-східної стратегії королівства. Вже через декілька місяців після прибуття до Франції Г. Орлика направляють з дипломатичною місією до столиці Оттоманської Порти, де він мав допомагати послові Франції у Порті маркізу де Вільньову схилити султана до підтримки справи тестя французького короля та домогтися звільнення батька з Салонік⁴.

10 грудня 1729 р. Г. Орлик мав аудієнцію у С. Лещинського в його резиденції – замку Шамбор. Кандидат на престол Речі Посполитої надав гетьманичу рекомендаційні листи до міністра закордонних справ де Шовелена та своєї доньки – королеви Франції. Після нарад із де Шовеленом французький уряд погодився фінансувати подорож Г. Орлика до Порти – спочатку до Салонік для зустрічі з батьком, а згодом до Константинополя, аби домогтися з'єднання П. Орлика із запорожцями⁵. У першій половині 1730-х рр. Г. Орлик неодноразово виїжджає з дипломатичними місіями до Константинополя і Бахчисарая.

15 травня 1730 р. Г. Орлик прибув до Салонік, а вже в середині червня він з листом від батька до великого візира Ібрагімапаші та інструкціями для де Вільньова був у столиці Порти⁶.

⁴ О. СУБТЕЛЬНИЙ, *Мазепинці: український сепаратизм на початку XVIII століття*, К. (Либідь) 1994, с. 135.

⁵ *Ibid.*, с. 133.

⁶ П. Орлик, *Діаріус подорожній, який в ім'я Троїці найсвятішої, розпочатий в року 1720 місяця жовтня дня 10-го*, упорядн. О. КОВАЛЕВСЬКА, К. (Темпора) 2013, т. V, с. 134–163.

Французький посол та гетьманич марно намагалися переконати великого візира звільнити П. Орлика. Це було пов'язано, насамперед, як писав маркіз де Вільньов, з побоюваннями османського саноуника, що еміграційний гетьман зможе або спровокувати війну з росіянами, або перейти на їхній бік⁷. Великий візир не міг дозволити загострення відносин з Росією, оскільки лише в 1730 р. розпочався черговий конфлікт Порту з Іраном. Тому, щоб уникнути війни на два фронти, в Константинополі вирішили притримуватися обережної політики щодо Петербурга.

У 1730 р. кримським ханом став Каплан-Гірей – давній знайомий П. Орлика та С. Лещинського по бендерському періоду. Під час подорожі до Криму із заслання на о. Хіос він мав зустріч у Константинополі з де Вільньовом. Хан пообіцяв надати 150-тисячне татарське військо на допомогу С. Лещинському, навіть якщо Порта відмовиться підтримувати тестя Людовіка XV. Також хан пообіцяв зробити все можливе, аби “один з його добрих друзів” гетьман Орлик з'єднався із запорожцями⁸.

Така позиція Каплан-Гірея робила кримський вектор французької політики доволі перспективним. Тому в жовтні 1731 р. Г. Орлик вирушив назад до Франції за подальшими інструкціями. 9 грудня він був з візитом у Шамборі, де подав С. Лещинському меморандум зі звітом про пророблену роботу та планами на майбутнє⁹.

Отримавши рекомендації від С. Лещинського, Г. Орлик направився до Версалю, де протягом останнього тижня грудня 1731 р. зустрівся з Шовеленом та прем'єр-міністром Франції кардиналом де Флері. Протягом цього часу на розгляд міністра та кардинала Г. Орлик подав шість меморандумів, в яких детально обґрунтовував необхідність його місії до Криму¹⁰.

Аргументи Г. Орлика справили на французьких урядовців глибоко позитивне враження, оскільки вони не тільки надали йому

⁷ *Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. – Correspondance politique Turquie*, vol. 82: *Le m^{is} de Villeneuve, ambassadeur (1730, janvier – décembre)*, p. 323.

⁸ *Ibid.*, p. 446, 449.

⁹ П. Орлик, *Діаріуми подорожній...*, т. V, с. 651–654.

¹⁰ *Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. – Correspondance politique Pologne*, vol. 180: *Correspondance diverse (1727–1730, Suppl.)*, p. 392.

втричі більше коштів порівняно з попередньою місією, але Г. Орлику також було надано королівського рекомендаційного листа до кримського хана¹¹. Оцінюючи перші кроки Г. Орлика як французького дипломата, слід зазначити, що він домогся отримати від хана обіцянку підтримати С. Лещинського та сприяв перемовинам між Каплан-Гіреєм і Людовіком XV. Проте беручи до уваги той факт, що кримський хан був васалом Порту, а остання зволікала розпочинати війну проти Росії через війну з Іраном, Г. Орлик, вступивши на дипломатичну службу Франції, залишив на першому етапі своєї дипломатичної діяльності кримське питання в стані невирішеності, яке зможе в майбутньому активізуватися з інкорпорацією індивідуальних прагнень українського козацтва до системи французької політики як її складової.

Політико-дипломатичне забезпечення для Франції кримського вектору її зовнішньої політики неабияк посприяло Григору Орликові у вибудові його дальшої політичної кар'єри. У 1742 р. син гетьмана вже посідає значне становище серед еліти королівства. За цей час Г. Орлик складає зокрема три дуже важливих меморандуми, два з яких хоча і не були безпосередньо присвячені розробці ним кримського вектору політики Франції, але в загальному контексті торкалися і його.

Перший меморандум, адресований Міністерству закордонних справ Французького королівства, був написаний 5 квітня 1742 р., коли Росія завершила війну з турками і продовжувала вести бойові дії проти Швеції. В цьому документі Г. Орлик доводить своїм респондентам думку про небезпеку Російської імперії для Франції, оскільки перша, на його переконання, здійснює послідовний план експансії на сусідні землі. Він зазначає, що “цариця [Анна Іванівна – Г. П.] не бажає знищити працю Петра і повернути Швеції ті провінції, якими він оволодів, оскільки володіння ними дозволяє Росії зберігати плацдарм у Європі, мати перевагу на Півночі і бути страховиськом для сусідніх держав. Більше того, історія Росії доводить, що навіть у часи, коли варварство було на найвищому рівні в Московії, багато царів, особливо Іван Васильович, завжди стре-

¹¹ П. Орлик, *Діаріум подорожній...*, т. V, с. 634–635; 915–916.

міли розширити свої домагання в обширі Балтійського, Чорного і Каспійського морів. Таким чином, Петро тільки здійснив те, що його предки запроектували”¹².

Зробивши вищенаведене розлоге обґрунтування, гетьманич робить висновок практичного значення щодо конкретних політичних заходів, які, на його думку, слід здійснювати французьким дипломатам, аби досягти успіху у протидії Російській імперії на кримсько-турецькому, шведському та польському напрямках одночасно. Свій висновок гетьманич підкріплює аргументом існування власного досвіду у проведенні подібних заходів щодо Росії, Порту та Криму і активізації козацького чинника, нагадуючи про свій успішний дипломатичний вояж до Порту і Криму з аналогічними завданнями, здійсненими Г. Орликом у 1730-х рр. за завданням Версальського кабінету. “Ця місія, – завершує свій аналіз у меморандумі гетьманич, – вже була одного разу виконана, коли граф Орлик був направлений до Порту для підтримки спільних інтересів Франції, Швеції та Польщі з метою, аби Порта протиставила себе Росії”¹³.

Другий з аналізованих меморандумів до Міністерства закордонних справ королівства Г. Орлик складає в 1746 р., коли Росія виступила внаслідок російсько-австрійської угоди на боці Марії-Терезії в 1744 р., що спонукало Францію повернутися до ідеї “Східного бар’єру”, покликаною об’єднати Швецію, Польщу та Порту. В цьому документі гетьманич наголошує на необхідності підняття революції на українських землях, рушійним фактором якої вважає козацтво. Тому до меморандуму він додає копії згаданих вище правових документів – привілеїв султана та шведського короля, наданих ними гетьману П. Орлику, і текст союзного договору між Військом Запорозьким і татарами, за яким сили Порту, Швеції і Криму гарантували збереження свободи та імунітет козацької нації, а також права батька Г. Орлика, який був їхнім очільником. “По цих документах Ви [міністр закордонних справ маркіз де Пюїзьє – Г. П.] можете бачити зв’язок інтересів мого батька та

¹² *Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. – Mémoires et documents Pologne*, vol. 2: 1660–1753, p. 204.

¹³ *Ibid.*, p. 213.

козацької нації з інтересами Швеції, Польщі, Порту та татар, що є природними союзниками Франції”¹⁴.

У 1750-х рр. починається третій і останній з виділених нами етапів політико-дипломатичної діяльності гетьманича на французькій королівській службі. Г. Орлик складає листи, коментарі та меморандуми до представників дипломатичного відомства Франції, зокрема консула в Криму Ля Фаярді, одного з провідних чиновників Міністерства закордонних справ Ж.-П. Терсьє (1704–1767) та до міністра закордонних справ А.-Л. де Руйє (1689–1761), який обіймав цю посаду з липня 1754 р. по червень 1757 р. і був пов’язаний родинними зв’язками з дружиною гетьманича маркізою Дентевіль.

Як відомо, у 1750-х рр. Франція вступила в союз з Австрією, а незабаром до них приєдналася і Росія, сформувавши антипруську коаліцію. Проте й офіційно, і таємно Версальський кабінет не забував своїх давніх союзників – Польщу, Швецію, Порту і Крим. Г. Орлик, не будучи задіяним у новій структурі дипломатичних відносин з Австрією, продовжував діяти на старих напрямках. Сконцентрувавши свій досвід на Оттоманській Порті та Кримському Ханаті, він знову намагається впровадити козацький чинник до зовнішньої політики Франції і діє тут не лише як козацький легітиміст, а розкриває історичні перипетії варіантів пошуку можливості інкорпорувати козацький чинник до французької політики в Східній Європі. Ці перипетії конструюються ним з певної кількості елементарних взаємовідносин з французькою політичною елітою, а саме з іншими представниками дипломатичного корпусу.

Так, у 1753 р. Г. Орлик наголошує у своїх листах до французького консула в Бахчисараї Ля Фаярді про необхідність активізації козацького чинника, підкреслюючи волелюбність козацької нації та продемонстровану нею не раз у своїй історії готовність скинути російське ярмо. “Ви знаєте, – пише французький генерал та дипломат своєму респонденту у Бахчисараї, – наскільки козацька нація віддана своїй свободі. Її невтомний дух завжди готовий скористатися з нагоди, аби здобути свої права від російської

¹⁴ *Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. – Mémoires et documents Pologne, vol. 2: 1660–1753, p. 221.*

тиранії”¹⁵. Г. Орлик наголошує, що основним завданням консула мала би стати спонука Порту і татар підтримати повстання в Україні, завдавши рішучого удару по Російській імперії на південному напрямі бойових дій¹⁶.

Апелюючи до іншого дипломата – Ж.-П. Терсьє, гетьманич пропонує останньому вирвати запорозьких козаків з-під ярма Росії, використавши факт їхнього перманентного незадоволення утисками зі сторони імперських урядовців та поставити їх під протекцію кримського хана і турецького султана. На переконання Г. Орлика, така акція може послужити безпосереднім приводом для розгортання в Україні повстання, яке допоможе позбутися російського гніту і суттєво послабити сили Петербурга¹⁷.

У листуванні з міністром закордонних справ А.-Л. де Руйє до турецького та кримського чинників у французькій політиці Г. Орлик додає чергову актуалізацію ним й інших напрямів північно-східної політики Франції – шведського та польського. Він наголошує, що головним засобом для ослаблення Росії в політиці королівства має послужити застосування комплексу факторів з одночасним синхронним розгортанням цих традиційних напрямів, особливо підкресливши, що надії Швеції та Польщі невід’ємні від інтересів Франції і можуть суттєво ослабити Росію, а також вирвати з-під її влади Військо Запорозьке¹⁸.

Помічниками Г. Орлика у справі політико-правового визнання козацького чинника як однієї з домінант зовнішньополітичної діяльності Версальського кабінету перед французькою політичною елітою стали одні з останніх представників мазепинської еміг-

¹⁵ *Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. – Correspondance politique Pologne*, vol. 239: Broglie, de Lafayardie, résident à Varsovie (1752, décembre – 1753, décembre), p. 528–529.

¹⁶ *Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. – Correspondance politique Pologne*, vol. 240: Broglie, de Lafayardie, de Linau et Gérault, à Varsovie (1754, janvier – juillet), p. 80–82.

¹⁷ *Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. – Correspondance politique Pologne*, vol. 241: Broglie, documents divers (1754, aout – septembre), p. 5–6.

¹⁸ *Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. – Correspondance politique Pologne*, vol. 241: Broglie, documents divers (1754, aout – septembre), p. 341–343.

рації – Федір Минович та Федір Нахимовський, які на декілька років пережили свого молодшого товариша Г. Орлика. У 1754 р. Г. Орлик відправляє Ф. Нахимовського і Ф. Мировича до Криму, щоб звідти вони, вже як представники Франції, зав'язали стосунки із Запоріжжям¹⁹. З цього приводу Г. Орлик спочатку пише з Версаля листа до вищезгаданого консула Ля Фаярді: "...можливо свого часу та за певних сприятливих обставин вони [Ф. Мирович та Ф. Нахимовський – Г. П.] посприяли би Вам у справі завдання рішучого удару по російській потузі та спонуки Порти та Криму підтримати повстання в Україні"²⁰. Гетьманич вважав, що діяльність старих мазепинців у Бахчисараї уможливить для Версальського кабінету розширення бази збирання інформації про Крим і Порту, а також сприятиме актуалізації козацької справи шляхом повернення запорожців під протекцію султана²¹.

З призначенням у 1755 р. нового посла Людовіка XV при Порті графа де Вержена, Г. Орлик нагадує міністрові графу де Руйе про обох мазепинців та засвідчує, зокрема, що хан приязно прийняв їх у Бахчисараї та обіцяв подбати про їхнє забезпечення. "Прошу Вас наказати пану Вержену, – пише Г. Орлик, – аби він подбав про королівський захист для обох і підтримав їх складенням рекомендації на ім'я хана і Порти"²². Результатом клопотання став лист де Вержена до міністра з пропозицією сплачувати обом колишнім козацьким старшинам за службу на користь Французької корони по 100 піастрів від французького уряду. Варто також відзначити, що в 1755 р. французький консул у Смирні Ш.-К. де Пейсонель подав своєму урядові документ під назвою "Записка про

¹⁹ Б. Крупницький, *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля*, вступ. ст. О. Оглоблина, К. (Дніпро) 1991, с. 70.

²⁰ *Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. – Correspondance politique Pologne*, vol. 240: Broglie, de Lafayardie, de Linau et Gérault, à Varsovie (1754, janvier – juillet), p. 80–82.

²¹ І. Дмитришин, "Спільна справа", або мазепинці на французькій службі: невідомі Мирович і Нахимовський, Пилип Орлик: життя, політика, тексти: матеріали Міжнарод. наук. конф. "Ad fonts" до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. (Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010 р.), К. (Пульсари) 2011, с. 192.

²² *Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères de France. – Correspondance politique Turquie*, vol. 127: Des Alleurs, ambassadeur (1754, janvier – décembre), p. 113–114.

Малу Татарію”, до якої увійшли відомості про торгівлю між Січчю та Кримом, почерпнуті, зокрема, і від Ф. Мировича²³.

Таким чином, перші спроби розробки кримського вектору у справі легітиматії прав козацтва на власну державність перед елітою Французького королівства були здійснені гетьманом П. Орликом, який після розробки Конституції і договорів з Портою та Кримом, зупинився після Суассонського конгресу на Франції, як на країні, інтереси якої з її заангажованістю в польських, кримських, турецьких і шведських справах, найбільше відповідали реалізації його планів. Перебуваючи понад три десятиліття на політико-дипломатичній службі у короля Франції Людовіка XV (з 1729 р. по 1759 р.), український гетьман Григор Орлик, продовжуючи справу свого батька – гетьмана Пилипа Орлика, традиційно розглядав у контексті політичних завдань Французького королівства, з одного боку, і інкорпорації козацького чинника у зовнішню політику Версальського кабінету, з другого боку, і кримське питання. На кожному з етапів своєї дипломатичної службі, виділених нами (відповідно 1730-ті, 1740-ві і 1750-ті роки), гетьман ставив перед собою відмінні завдання щодо вирішення кримського питання, і, відповідно, намагався їх реалізувати. У 1730-ті рр. він, виконуючи доручення прем'єр-міністра Франції кардинала Флері, неодноразово побував у столиці Кримського Ханату – Бахчисараї, намагаючись схилити кримського хана Каплан-Гірея підтримати тестя французького короля Станіслав Лещинського, і домогся поставленої мети. Цими поїздками гетьман готував підвалини для розгортання широкомасштабної війни низки країн – союзників Франції проти Росії. У 1740-ві Григор Орлик складає декілька меморандумів до міністерства закордонних справ Франції, розробляючи кримський вектор політики Франції теоретично. У 1750-ті рр. гетьман знову здійснює спробу розробки кримського напрямку практичними заходами. У 1750-х рр. на службу до Французької корони за сприяння Г. Орлика поступили старі мазепинці Федір Мирович

²³ С. Андрєєва, “Кримський” вектор зовнішньої політики коша Нової Запорозької січі в період між російсько-турецькими війнами 1734–1739 рр. та 1768–1774 рр., Український історичний збірник, К. (Інститут історії України НАН України) 2010, вип. 13, с. 102.

та Федір Нахимовський – соратники П. Орлика, які підтримали гетьманіча в реалізації справи налагодження військово-політичної співпраці Франції з Кримом та Портою. Григор надсилає до Криму своїх сподвижників Мировича та Нахимовського, ставлячи перед останніми мету зав'язати із Криму стосунки із Запоріжжям, та скласти інформацію про стан торгівельних відносин між Запорізькою Січчю та Кримом. Отже, четверо українських емігрантів, один з яких увійшов до лав найвищої французької аристократичної еліти та посів низку дипломатичних і військових посад на службі своєї нової батьківщини, зуміли продовжити самостійницькі прагнення Б. Хмельницького та І. Мазепи і забезпечити реальне постання традиційної для гетьманської України справи інтеграції поруч з козацьким і кримського чинника до міжнародної політики. Своїми послідовними, перманентними та наполегливими діями Григор Орлик забезпечив реальне постання традиційної для гетьманської України справи інтеграції до міжнародної політики Версальського кабінету поруч з козацьким і кримського чинника. Саме Григор Орлик як посланець Французької корони зробив останню спробу залучити до тогочасних проблем, пов'язаних з відновленням козацької державності, Кримський Ханат, тим самим вирішуючи кримсько-козацьку проблему, яка мала тяглість ще з XVI ст.

ФРАГМЕНТИ ПЕРЕКЛАДУ КНИГИ МІНАСА МЕДІЦИ
“МАНДРІВКА ДО ПОЛЬЩІ ТА ІНШИХ МІСЦЬ,
НАСЕЛЕНИХ ВІРМЕНАМИ, ВИХІДЦЯМИ
З ДРЕВНЬОГО ПРЕСТОЛЬНОГО МІСТА АНІ”

Мінас Медіци (Бжишкян) – видатний вірменський просвітитель, педагог, філолог, перекладач, етнограф, музикознавець, драматург та історик. Він народився 1777 р. у Трабзоні. Очевидно, з дитинства він добре розумів турецьку, перську та арабську мови, згодом придбав навички французької, можливо, італійської, а через деякий час і російської мови (перелік, можливо, невичерпаний). Освіту він здобув у вірменському культурно-релігійному осередку в Венеції, в монастирі св. Лазаря ордену Мхітаристів (від імені засновника Мхітара Себастаци), де у 1804 р. був посвячений у священника. У 1808 р. Мінас Медіци залишив Венецію та рушив до Османської імперії, де заснував вірменські школи у Стамбулі та рідному Трабзоні. Перебування в Румелії та Анатолії були дуже плідними. В 1815 р. він ознайомив вірменського читача з античною міфологією. В 1818 р. – видав дитячий підручник з етнографії східних народів, а також переклав з французької на вірменську мову байки Езопа та “Пригоди Робінзона Круза” Данієля Дефо, які побачили світ у Венеції, звичайно, в типографії мхітаристів. Наступного року він видав вірменською мовою “Історію Чорного моря” (Історія Понту)¹. 1820 р. прямуючи з Відня, на запрошення новоросійського генерал-губернатора О. Ланжерона, Мінас Медіци опинився в Одесі, де очолив на деякий час католицьку громаду. За діяльність в Одесі він навіть отримав почесну грамоту від свого покровителя, однак вже наприкінці року отримав призначення до Криму, де опинився у лютому 1821 р. Там він обіймав посаду вірмено-католицького священника та настоятеля релігійної школи у

¹ К. Хамада, Р. Исака, *Венеция, Крым и Кавказ – путешествие Минаса Бжишкяна в его сочинении “История Понта”*, Армяне Юга России: история, культура, общее будущее: материалы III Международной научной конференции (г. Ростов-на-Дону, 30–31 мая 2018 г.), Ростов-на-Дону, 2018, с. 206–208.

Карасубазарі². Школа була дуже популярна серед вірмен Криму. Свого часу її закінчив Гавриїл Айвазовський, який після цього відправився на острів св. Лазаря в Венеції, де отримав першокласну освіту. Під час перебування в Криму о. Мінасом було підготовлено підручник російської мови для вірменських дітей³, а згодом і підручник вірменською мовою з порівняльної граматики перської, турецької, татарської та арабської мов⁴. За останній навіть отримав від російського уряду премію. 1846 р. він залишає Крим та повертається до Венеції, де продовжує наукову та видавницьку діяльність.

Прямуючи 1820 р. з Відня до Одеси та Криму, через Галичину та Поділля, а також під час перебування на півострові та мандрівок за його межі, Мінас Медици робив докладні нотатки. У полі його інтересів перебували переважно пам'ятки вірменської культури: храми, рукописи та пам'ятки епіграфіки. Згодом ці нотатки стали основою для капітальної праці, виданої 1830 р. у Венеції під назвою “Мандрівка до Польщі та інших місць, населених вірменами, вихідцями з древнього престольного міста Ані”⁵. Книга Мінаса Бжишкяна є сама по собі важливим джерелом, адже автор ретельно перелічив усі старожитності, з якими йому вдалось познайомитися під час своїх мандрівок. Багато з них не збереглося до нашого часу. Тому значення цієї монографії важко переоцінити. Вперше в історіографії автор порушує питання про походження вірменських колоній Західної України⁶ та Криму. Але не тільки історія вірмен цікавила отця Мінаса. Опис регіонів, які він відвідав, супроводжується загальним історичним нарисом, який було засно-

² А.Д. ТИМИРГАЗИН, *Член армяно-католической конгрегации мхитаристов на острове Св. Лазаря в Венеции Минас Бжишкянц (Минас Медици)*, Исследования по арменистике в Украине, вып. 1, Симферополь (Феникс), 2008, с. 112–116.

³ МИНАЙ Медици, *Армяно-русская грамматика*, Венеция (В типографии св. Лазаря), 1840.

⁴ MINAS MÉDICI, *Grammaire Polyglotte Contenant Les Principes Des Langues Arabe, Persane, Turque Et Tatare Avec Des Remarques Analytiques D'autres Langues*, Venise (Imprimerie Armenienne de S^t. Lazare, 1844 (російський титул: *Грамматика многоязычная содержащая начальныя основы языков арабского, персидского, турецкого и татарского, с примечаниями о различных языках*).

⁵ ՔՅՇԵԱՆ ՄԵԼԱՍ, *Ճանապարհորդությունն ի Լեհաստան և յայլ կողմանս քննելայն ի Հայկազանց սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին, Վենետիկ*, 1830.

⁶ T.E. SARGSYAN, *Minas Bzyskian i jego relacja o Ormianach Lwowa*, Lehahayer, vol. 5 (2018) 159–193.

вано на історичних джерелах, починаючи з античних авторів. У цілому працю Мінаса Бжишкяна можна охарактеризувати як новаторську історичну розвідку, яка, втім, у деяких загальних місцях дещо залежить від праці Станіслава Богуша-Сестренчевича “Історія Таврії”⁷. Про знайомство о. Мінаса з цим дослідженням не можна сумніватися. Богуш-Сестренчевич був вищим начальником для нього – єпископом усіх католиків Російської імперії, тому зв’язок між ними, хоча б поштовий, напевно був.

Свого часу у “Записках Одеського Товариства Історії та Старожитностей” було опубліковано переклад на російську мову маленького фрагмента з опису Криму Мінаса Бжишкяна, який було зроблено вірмено-католицьким священником з Феодосії – Херувімом Кушнеряном⁸. Наразі вже стало відомо, що цей невеличкий фрагмент було навіть скорочено в деяких місцях, наприклад, у частині, де було описано вірменські старожитності Судака. Значно пізніше феодосійський історик-краєзнавець Людовік Колі видав переклад фрагмента книги Бжишкяна з етнографічним описом ногайців та вірменських поселень у гирлі Дона, зроблений ним з якогось французького перекладу⁹. Лише 1996 р. було опубліковано переклад опису міста Євпаторії¹⁰. Таким чином, дослідникам, не знайомим з вірменською мовою, доступні лише деякі розрізнені фрагменти цієї важливої для історії Криму монографії.

Однак з’ясувалося¹¹, що існувала публікація перекладу ще одного фрагмента книги Мінаса Бжишкяна з описом Криму та Феодосії, який здійснив С. Тіграніан. Він був надрукований у номерах за 8 та 12 квітня 1844 р. газети “Одеський вісник”. Особу перекладача можна ідентифікувати з сімферопольським гімназич-

⁷ S. SESTRENCEWICZ DE BOGUSZ, *Histoire de la Tauride*, in 2 t., Braunschweig, 1800; С. СЕСТРЕНЧЕВИЧ-БОГУШ, *История о Таврии*, в 2 т., Санкт-Петербург (Тип. Шнора), 1806.

⁸ *Армянские древности Таврического полуострова*, перев. Х. КУШНЕРЕВ, Записки Одесского Общества Истории и Древностей, т. X (1877) 441–451.

⁹ Из “Путешествия по Южной России” о. Минаса Медици, перев. Л. Колли, Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии, № 44 (1910) 30–38.

¹⁰ Минас Бжишкян, *Кеозлев или Евпатория*, Сурб Хач, № 2 (Симферополь, 1996) 33–36.

¹¹ И.В. Тункина, *Открытие Феодосии: Страницы археологического изучения Юго-Восточного Крыма и начальные этапы истории Феодосийского музея древностей. 1771–1871 гг.*, К. (Болеро), 2011, с. 128.

ним викладачем російської, вірменської та латинської мов С. Тіграніаном (Саркіс Тігранян) (1812–1877), який з 1858 р. викладав, а в 1865 р. очолив вірменське Халібовське училище у Феодосії¹².

Фрагмент надзвичайно цікавий, адже в ньому надається загальний, хоча і стислий, нарис історії Криму від античності до анексії півострова Російською імперією. В частині, присвяченій “татарським ханам”, автор, за його ж словами, цитує “історію, яка запозичена з татарських книг”. Це свідчить, що о. Мінас Медіци користувався не тільки вірменськими джерелами та класичними творами, але й джерелами східного походження, адже він добре розумів турецьку та татарську мови.

У цьому нарисі наведено родовід ханів Золотої Орди від Чингізхана до Бердібека з незначними пропусками (відсутні: сини Бату – Сартак і Улагчі, замість Туда-Менгу та Тула-Бугі присутне ім’я якогось Хазаз-а). У дещо спрощеному вигляді автор приводить переказ історії переслідування Хаджи-Гірея ворогами у дитинстві, та отримання ним імені Гірей. Цей сюжет присутній майже в усіх кримських історичних творах XVIII ст. Винуватцем призначення османських військ на Кафу у 1475 р. джерело о. Мінаса називає якогось сина хана Айдара. Далі надається стислий переказ історії правління Кримських ханів зі значними лакунами. Історія доведена до 1779 р., коли, нібито останній хан Шагін-Гірей передав Крим у російське підданство. Переказ історії Кримського ханства о. Мінаса суттєво доповнює список втрачених історіографічних пам’яток кримсько-татарського походження¹³. Це надає ще більшої цінності монографії о. Мінаса Медіци.

Дуже важливі топографічні деталі стосовно Феодосії, які наведені в другому фрагменті, надають можливість розв’язати деякі

¹² Н.И. ПИРОГОВ, *Избранные педагогические сочинения*, Москва (Педагогика), 1985, с. 78; Е.В. НОВИКОВА, *К вопросу о месте и роли учителя в системе отечественного дореволюционного образования (Из истории народного образования в Крыму)*, *Культура народов Причерноморья*, 65 (2005) 80; Е.В. БАРАШЬЯН, *Исторический взгляд на судьбу халибовского училища в Феодосии*, *Исследования по арменистике в Украине*, вып. 2 (Симферополь, 2010) 38; М.Г. БАГДЫКОВ, Т.Г. БАГДЫКОВ, Г.М. БАГДЫКОВ, *Арутюн Халибян*, Ростов-на-Дону (Ковчег), 2011, с. 37–38, 56.

¹³ И.В. ЗАЙЦЕВ, *Крымская историографическая традиция XV–XIX вв.: пути развития: рукописи, тексты и источники*, Москва (Восточная литература), 2009, с. 216–235.

питання історичної топографії навіть генуезької Кафи. Поза увагою перекладача, мабуть з міркувань цензури, залишився фінальний фрагмент опису Феодосії про жахливий стан міста після зайняття його російськими військами в 1771 р., але, на щастя, він нам відомий по перекладу кримської дослідниці Т. Саргсян¹⁴.

Наостанок слід указати, що в Центральному музеї Тавриди (м. Сімферополь) зберігається, треба думати рукописний, переклад праці Мінаса Медіци: ЦМТ. КП-23130/Д-8830: “Путешествие в Польшу и по другим местам, населенным армянами, выходцами из города Ани. Сборник сведений, составленный отцом Мином Бжишкьянц, архимандритом братства мхитаристов, викарием Тавриды, изданный в вечную память души именованнейшего и добродетельного купца Степана Амбарьяна Трапезундского, желавшего сего издания. Венеция: в монастыре Св. Лазаря, 1830. Переводчик Александр Мазиров в Феодосии в 1895 г.”. На існування цього перекладу указала І. Тункіна у своїй книзі “Відкриття Феодосії”¹⁵.

У цій публікації ми подаємо три фрагменти перекладів частини книги Мінаса Медіци, які стосуються Криму: Саркіса Тіграняна, Татевік Саргсян та Херувіма Кушнеряна. Останній, у частині з описом Судака, доповнено перекладом цього невеличкого фрагмента сучасним перекладом Патріка Донабедіана.

При передачі текстів стилістика та написання особових назв збережені, написання великої літери подано за сучасним правописом, текст передано сучасною російською орфографією. Примітки перших публікацій збережені.

¹⁴ Т. САРГСЯН, М. ПЕТРОСЯН, *Крым. Монастырь Сурб Хач*, Симферополь, 2017, с. 15.

¹⁵ И.В. ТУНКИНА, *Op. cit.*, с. 128.

Фрагмент 1

ДВА ОТРЫВКА ИЗ ПУТЕШЕСТВИЯ АРМЯНО-КАТОЛИЧЕСКОГО АРХИМАНДРИТА МИНАСА БИЖИМКИАНЦА¹⁶

І. Таврия.

По словам Плиния (I.IV.12) и Страбона (кн. I), полуостров Таврический образовался из моря, и в последствии получил свое имя от переселенцев, вышедших с Таврских гор в Азии около 2000 лет до Р. Х. Упомянутые писатели говорят еще, что в древности обитали тут яврики и скифы 1514 лет до Р. Х.; с этим мнением согласен и Диодор. На этом полуострове жили еще крымцы или киммерийцы, которые получили свое название от слова – *кремос*, что значит – каменный. Скифы прежде имели жилища свои на горах; но в последствии они умножились и распространили свои владения.

По другим писателям, тавры были народ дикий, обитавший на горах. Около 1700 лет до Р. Х. амазонская царица, перешед с войском за реку Дон, вступила в Таврию и ввела у жителей ее поклонения Марсу и Диане, учредив в честь этих божеств праздник *тавропольский*. Киммерийцы же были народ независимый, обитавший от Черного до Балтийского моря. В эту страну переселились и кирманы из Персии, которые почитали какое-то божество под именем Армена. Древние скифы, убежав от Нина, царя ассирийского, делали частые набеги на Таврию; но не в силах будучи

¹⁶ Описание этого путешествия издано на армянском языке в Венеции, под следующим заглавием: “Путешествие по Польше и странам, обитаемым армянским народом, переселившимся из столичного города Ани, сочин. армяно-католического архимандрита *Минаса Бижимкианца*. Венеция, 1830”. Полагаем, что эти отрывки, переведенные прямо с армянского языка г-м Тигранианом в Симферополе, будут любопытны для читателей *Од[есского] В[естника]*, как по отношению их к нашему краю, так и потому, что сочинитель книги, из которой они заимствованы, живет в здешнем краю: он ныне состоит настоятелем в армяно-католическом карасубазарском монастыре в Крыму. Сведения о Крыме под владычеством татар, заключающиеся в сочинении архимандрита Минаса, занимательны еще и в том отношении, что извлечены преимущественно из малоизвестных татарских источников и из народных преданий, хотя не всегда достоверных, но тем не менее интересных для историка и археолога. *Ред. Од[есского] В[естника]*.

вытеснить оттуда киммерийцев, удалились в горы, и получили название тавров.

По словам Геродота, древние скифы населяли страну между Днестром и Дунаем. Они почитали Марса и приносили ему в жертву пленных неприятелей, пили кровь их и, сняв с них кожу, покрывали ею свои головы. Во времена Плутарха они не знали еще музыки, но имели у себя все необходимое: одеждою служили им кожи животных, оружием лук, а жилищем лес и телега. Они были мужественны, искусно стреляли из лука, ездили на коне по лесам и пренебрегали золото и драгоценные камни. Жены их отличались привязанностью к своим мужьям, и супружескую неверность почитали величайшим преступлением. Скифы изобрели искусство делать необходимые вещи из холста и железа. В последствии времени, когда переселились к ним греки, они заняли у них гражданственность и оставили свои дикие нравы и обычаи.

Начальники древних тавров ежегодно торжествовали празднество: старики занимали места по сану, знаменитые лица садились за стол начальника, а молодые люди стояли вокруг. По данному знаку, все поднимались со своих мест; тогда начальник, взяв в руки чашу, подносил ее ко рту и передавал по порядку только тем, кто убил врага. Повествуют, что заключающаяся в ней влага была смешана с кровью неприятеля; в состав ее входили также молоко, прах и мед. В заключение торжества произносились похвалы мужественным подвигам, которыми ознаменовали они себя в том году. Это обыкновение существует у скифов еще и донныне.

У них в большом употреблении были гадания, исполненные предрассудков; но гадателей было очень мало. Во всех трудных обстоятельствах они обращались к оракулам и совершали молитвы над могилами предков; над этими же могилами, упершись в них руками, благоговейно произносили они свои клятвы, которые никто из них не смел нарушить. Дружба соединяла у них двух товарищей так тесно, что они хранили ее до смерти, вместе разделяя и счастье и несчастья; но дружба между тремя лицами была очень редка.

По обыкновениям скифов, когда двое из них хотели заключить между собою союз дружбы, то после долгого испытания взаимной верности, они собирали своих родственников и пред старцами кля-

лись умереть друг за друга; потом, разрезав кремнем кисть правой руки, выпускали из нее кровь в один и тот же сосуд, погружали в него копьё, и наконец выпивали кровь пополам.

Скифы следовали некоторым добрым нравственным началам, которым наставляют они юношество еще и в наши времена: а) идти по следам родителей и не удаляться никогда от образа их мыслей и поступков; б) не гнушаться постановлениями предков; в) считать мудростью то, что сначала кажется трудным, и благоговеть пред достохвальными подвигами, которыми прославились предки их.

История Таврии. Геродот говорит, что в царствование Артуса, сына Кикеса, киммерийцы были изгнаны скифами. Язон, прибыв в Таврию, увидел, что там приносили людей в жертву в храме Артемиды, славном жрецом своим Тоасом. Во времена похода аргонавтов, около 1200 лет до Р. Х., пишут историки русские, Таврия была известна грекам; в этот же период открыт туда морской путь, и жители Таврии заняли у греков образование и гражданственность. В последствии малоазийские греки основали Пантикапею или Керчь, Феодосию и Херсон около 500 лет до Р. Х. Все эти города составляли особые, независимые республики, из которых первая была известна под названием Воспорского царства.

Херсонская республика находилась на юге полуострова, и славилась своею торговлею, благоустройством и гражданскими учреждениями, до времен Митридата и далее. Жители Херсона, по словам Плиния, были переселенцы из древней Фракии, обитавшие в Гераклии они прошли чрез пролив севастопольский, утвердились в этом городе, и до того прославили его, что привлекли туда образованных греков.

Воспорцы утвердились в восточной части Таврии, у пролива керченского, и основали два славные города: Пантикапею на европейской и Фанагорию на азиатской стороне. Первый их царь назывался Архинактит, что значит – первый вождь; он жил около 480 л[ет] до Р. Х.

Милетцы основали Феодосию, и в последствии так усилились, что Сотир, царь воспорский, при всем своем старании не мог покорить их своей власти. Но они добровольно сдались понтийс-

кому государю Митридату, около 100 лет до Р. Х. Потом готфы вторгнулись в Таврию, а хозары утвердились в горах. В VIII столетии на этом полуострове процветала христианская вера, а в IX греческие императоры овладели Херсоном. В XII столетии появились здесь маленькие республики, а сарматские татары покорили Феодосию. В XIII столетии татары были изгнаны генуэзцами из Феодосии и других мест. В это время прославился грозный хан татарский Чингис; татары вторгнулись в Крым и овладели северною его частию, но не могли утвердить своей власти над пристанями и крепостями до самого 1454 года. С этого уже времени владели Крымом татарские ханы, которых историю, извлеченную из татарских книг, помещаю здесь вкратце.

Татарские ханы. Великий хан татарский Чингис был внук Хаятина. (Хаятин по-монгольски значит – кузнец: это ремесло было в большом уважении у прежних татар). Чингис-хан родился в 1154 году. Так как у него, при самом рождении, увидели на руках кровь, то прорицатели предсказали, что он кровопролитием покорит весь мир. Старший сын его Туши-хан с многочисленным войском появился на берегах Днепра, и умер там в 1226 году, шестью месяцами прежде своего отца. (Туши по-монгольски значит – гостеприимный). Сын его Батый-хан вторгнулся в Россию, Польшу, Венгрию и Далмацию, опустошил многие государства и земли, – и в то самое время, как готовился устремить свои силы на Константинополь, умер (в 1256 году). Ему наследовал брат его Берек-хан, который оставил языческую веру и принял магометанскую. Наследником Берека был Хутем-хан; после Хутема следуют Хазаз, Тохта, Ертег, Енибек, Бирдибек и другие ханы, числом 58, которые наследовали один другому до времен Хаджи-Гирей-хана.

От Хаджи-Гирей-хана ведут начало свое крымские ханы. Во время возмущений, происходивших между татарами, истреблено было все поколение Чингиса; и когда хотели умертвить Хаджи, еще младенца, то один поселянин, по имени Гирей, спас его и сохранил в неизвестности. В последствии, когда восстановлена была тишина, и татары захотели иметь хана из рода Чингиса, поселянин объявил о сохранившемся младенце, и просил определить его ханом, с тем только условием, чтобы новый хан и потомки его при-

няли собственное его имя: от этого-то наименование Гирей сделалось общим для всех крымских ханов.

Хаджи-Гирей владел только северною частию Крыма. По смерти его, произошли кровопролитные войны между его сыновьями, и наконец шестый его сын, Менгли-Гирей, с помощью генуэзцев, наследовал отцу. Татары, недовольные Менглием, низвели его и назначили на его место Хайдер-Гирея в 1448 году. В это время капчакская орда распалась на три царства или ханства: крымское, астраханское и казанское.

Сын Хайдер-Гирей-хана был женат на дочери мурзы Ширина, который в последствии, из ненависти, предал своего зятя в руки генуэзцев. Хайдер, желая отомстить за то Ширину, обратился с просьбою о помощи к султану Мехеммеду, который и отправил в Крым адмирала своего Кедик-Ахмет-пашу со многими кораблями. Келик-Ахмет, после кратковременной осады, овладел Феодосиею, и, взяв 20.000 червонцев с жителей ее, отправил Менгли-Гирея, вместе с четырьмя знатными генуэзцами, в Константинополь. Спустя восемь дней потом, он предал смерти всех знатных армян, бывших тогда в Феодосии. Кедик-Ахмет овладел еще Судаком, Балаклавою и прочими приморскими городами, опустошил воспорский город (Пантикапею), Мангуп и Херсон. Тогда султан Мехеммед во второй раз назначил ханом Менгли-Гирея. С этого времени, крымские ханы определялись Оттоманскою Портою, и состояли в зависимости от нее. Менгли-Гирею наследовал в 1515 г. Махумед, который девять лет управлял ханством. По смерти его, ханствовали младший сын его Менгли, потом Саадет, Аслан и Сафа-Гиреи. При последнем из них возникли бунты и возмущения: тогда султан турецкий, чрез своего визиря, возвел в достоинство хана – Девлета, младшего сына Менгли-Гирея. Ему наследовал Махумед-Гирей в 1575-м году; он был убит, и на место его назначен Ислам, потом Хази, который помогал Порте в войне ее с императором Рудольфом. Преемником Хази был Селим-Гирей в 1607-м г. При нем запорожские казаки опустошали Крым безпрестанными набегами; они простерли свое оружие даже на Синоп и Трапезунт.

В 1610-м г. сделался бакчисарайским ханом Махумед-Гирей, из поколения Чингисова; но султан Ахмет низверг его, и определил

Джанибека, а в 1617-м г. Махумеда, которому наследовали Инад, Багадур, Махумед, сын Селамет-Гирея. В 1644-м г. был ханом брат Селамета Ислам-Гирей, который убедил гетмана Богдана Хмельницкого поднять оружие против Казимира, польского короля, но протерпел от него ужасные поражения.

В 1665-м г. был ханом Махумед-Гирей, из рода Адель. С помощью запорожских казаков, он осадил Каменец; но в скором времени он был удален Портою, и на его место определен Селим-Гирей, известный своим умом и храбростию. Он взял Каменец в 1672-м году; но вскоре потом его удалили, и возвели в достоинство хана – Мурата. Этот вторгнулся в Россию и разорил многие города. Набеги и опустошения Мурат-Гирея принудили царя Федора Алексеевича отправить посла в Константинополь к султану Магомету и заключить с Портою мир.

В 1681-м г. был ханом Хаджи-Гирей. Но султан Магомет, имея нужду в опытном и храбром полководце, чтобы отправить его против Вены, удалил Хаджи-Гирея, и на место его снова определил Селима. Когда же турки поражены были австрийцами, то и Селим был низведен с ханства, и достоинство его занял тогда Киер-Гирей. В то время, как русское войско, под предводительством князя Голицына, появилось у Перекопа, Селим-Гирей в третий раз был назначен ханом, и разбил русских. Но с воцарением султана Сюлеймана, Селим был опять удален, и в течение двух лет Крымом управляли два хана. В это время Крым сделался жертвою внутренних возмущений, и, после многих споров, Селим-Гирей в 1692-м г. был назначен ханом в четвертый раз. Он ознаменовал себя многими общепольными делами и прославил не только Крым, но и самую Оттоманскую Порту. Он путешествовал на поклонение в Мекку, и получил наименование хаджи и отца ханов. Во время его отсутствия, когда странюю правил сын его, запорожские казаки напали на Перекоп и опустошили многие места в Крыму.

В 1699-м г. Петр I одержал победы над татарами и войсками султана Ахмета. Селим, возвратившись из Мекки, просил наследника Ахмета, султана Мустафу, чтобы сей последний назначил на его место сына его Девлета. Девлет, как слабый и неопытный в управлении, был скоро удален, и тогда Селим-Гирей в пятый и последний

раз был определен ханом. Этот славный и мудрый правитель помогал Порте во всех случаях войны, и мог выставить 250.000 войска.

По смерти Селим-Гирея, власть крымских ханов начала мало по малу приходить в упадок, и татары, разделившись на четыре племена, рассеялись по разным местам: татары-ногайцы остались в странах между Дунаем и Кубанью; татары-буджаки поселились между Дунаем и Днестром; татары-едизаны между Днепром и Днестром; татары-янбёлюки между Азовским морем и Днепром.

В 1704-м г. султан Ахмет назначил на место Селима кроткого и миролюбивого Хази-Гирея, который вскоре умер от заразы. После него сделался ханом Девлет-Гирей во второй раз; но он был удален, и место его занял Каплан-Гирей. Этот взбунтовался против Порты, был удален, и тогда Девлет-Гирей в третий раз овладел достоинством хана. Но после многих споров и кровопролитий, снова был назначен ханом Каплан-Гирей в 1714-м году. Через три года, Крымом управлял Саадет, потом Девлет-Гирей в четвертый раз. Ему наследовал Менгли, сын Каплана; он был удален в 1730-м г., и место его заступил Каплан-Гирей в третий раз. Через пять лет, достоинство хана перешло к Менгли-Гирею во второй раз. Он возобновил перекопскую крепость и укрепил многие другие места, разоренные при Каплан-Гирее. В его время, фельдмаршал Лассий перешел Арабад, напал на Карасубазар и разорил многие города.

В 1740-м г. был удален Менгли, и на место его определен Селим; но и этого в скором времени низвергли, и назначили ханом Каплана, которому наследовал Аслан-Гирей. В это время власть ханская была так шатка и непрочна, что беспрестанно переходила из рук в руки. В 1755-м г. сделался ханом Алим-Гирей. Мать его, Анна-бей, была из русских невольниц, простого происхождения, и имела такое влияние на сына, что управляла почти всеми его делами. После Алима следует Саадет-Гирей, который умертвил многих взбунтовавшихся мурз. Ему наследовал жестокий старший брат его, а сему Керим, который управлял татарами с благоразумием. Преемником Керима был мудрый Максуд-хан, который в 1768 г. предал смерти всех татар, сделавших набеги на Польшу. Беспорядки, происходившие при этом славном хане, принудили его удалиться в Бендеры, где он и был отравлен ядом.

В 1769-м г. наследовал Максуду слабый и изнеженный Девлет-Гирей, внук Керима, и ханствовал только десять месяцев. Премниками Девлета были Каплан и Селим-Гирей. При этом последнем, русские перешли Арабад и взяли Феодосию, Балаклаву, Керчь и Тамань, что и заставило Селим-Гирея удалиться в Константинополь. Тогда-то начались кровопролитные войны между Россией и Портою. В 1771-м г. ханом сделался Шахин-Гирей, а в 1775-м г. был заключен мир, по которому признана независимость татарских ханов от Порты и других держав. Турки и татары, недовольные этим договором, с помощью мурз низвергли Шахина, и назначили на его место Девлет-Гирея. Тогда Шахин, при содействии русских, собрав войско из татар и черкесов, принудил Девлета отказаться от ханства, и без труда овладел всем Крымом, потому что в руках русских уже находились крепости перекопская, килбурунская, керченская и еникольская. Но татары в 1777-м г. опять взбунтовались против Шахина, и определили ханом брата его Батыр-Гирея, находившегося тогда между черкесами. Эти беспорядки принудили Шахина убежать на корабле из Феодосии в Керчь, а оттуда в Азов; подкрепленный русскими войсками, он возвратился опять в Крым, усмирил бунтовщиков и многих казнил. После этого ханом со стороны Порты признан был Селим, а со стороны России Шахин. Они сразились недалеко от Балаклавы: Селим убежал в Синоп, а Шахин остался в Крыму.

В 1779-м г. апреля 21-го дня, Шахин-Гирей торжественно отдал Крым во власть императрицы Екатерины II, и татары присягнули на вечное подданство России; а в 1784-м г. Порта признала независимость этого полуострова.

Татарские начальства. Первые правители Крыма – пишут татарские историки – назывались мирзами или мурзами. Они происходили из древних монгольских благородных фамилий, получали богатые подарки от самых ханов и были очень уважаемы ими. Они разделялись на четыре разряда: первые и благороднейшие назывались *ширин*, вторые *барын*, третьи *суджувуд*, а четвертые *архин-мурзами*. Слово *мурза* происходит от *эмир-заде*, что значит: из рода эмиров. Были еще и другие начальники второго разряда, называвшиеся *хати-хулы*, которые, служа ханам или занимая какую-нибудь почетную должность, достигали степени благородных.

Все они служили ханам; главнейших из них было три, и они назывались *хан-заде*: а) *халха-султан* был вторым после хана, и имел пребывание в Ахмечети; б) *орбеки-султан* жил в Перекопе, и управлял делами по соляному промыслу; в) *нуррадин-султан* жил прежде недалеко от Карасубазара и Бакчисарая.

Большая часть татар происходит от прежних монголов: эти ленивы и очень склонны к неге и праздности; другая часть – от ногайцев, которые переселились к ним из Анапы: эти деятельны и трудолюбивы; а третья – от черкесов: эти красивее и образованнее других.

II. Феодосия.

Феодосия или Кафа, приморский красивый город, отстоит от Каракёза на 17 верст. В древности назывался он *Ardanda* и *Городом-семи-капиц*, и был известен своею обширною торговлею и многолюдством. Он основан на восточной стороне твердой земли полуострова Крыма милетскими выходцами, которые прославили его многими общепольными делами и утвердили в нем независимую республику.

На одной стороне древней феодосийской монеты мы видим изображение воина, с шлемом на голове, а на другой жезл и колчан и внизу литеры $\Theta\epsilon\omicron\delta$ (Феодосия).

Некоторые полагают, что Феодосия была основана еще в V-м столетии. Впрочем мы знаем из древней истории Воспора, что царь Сотир в 400-м г. до Р. Х. осадил этот город, но не мог овладеть им: его взял в последствии сын Сотира Левкон; наконец он подпал владычеству Митридата.

Потом республика феодосийская была покорена римлянами, что доказывают монеты с изображениями императоров. По уверениям некоторых, этот город получил наименование Феодосии от императора Феодосия; но древности его утверждают нас в мнении, что он назван так милетцами.

В 1244 г. татары сделали нашествие на Феодосию, и владели ею в продолжение 22-х лет. В последствии генуэзцы вытеснили их оттуда, и утвердили там свою власть (в 1266-м году). По смерти Владимира Великого, Владимир II, воевавший с генуэзцами, овладел всеми окрестными местами, взял в плен предводителя их и

заклучил его в темницу. Но генуэзцы вскоре собрались с новыми силами, и в свою очередь прогнали оттуда неприятелей. Очистив от них город, они окружили его крепостью.

Генуэзцы имели своих правителей – консулов, которые избирались на три года. Между ними известен своими подвигами консул Павел, как видно из грамоты, писанной к Евгению IV папе римскому. В правление Павла Феодосия приобрела такую славу, что получила наименование *сокровищницы Понта*. Татары в последствии времени называли Феодосию *Кафа*; это есть сокращение слова *кяфир* (*гяур*, т. е. неверный).

В 1296-м г. венецианцы, под предводительством Соперанцо, подступили к Феодосии с 25-ью кораблями, и овладели ею. По прошествии года, они передали ее опять во власть генуэзцев, которые владели ею около 200 лет, и развили в ней благоустройство, порядок и торговлю. Крепость феодосийская, построенная генуэзцами, называлась у туземцев *Френк-хисар*, а часть ее, отличавшаяся своею высотой, – *намазких* (потому что татары торжественно совершали на ней намазы, во время своих байрамов). Она была укреплена многоугольными башнями, и находилась под сохранением и защитою генуэзского гарнизона. В крепости этой было двенадцать больших башен и семь ворот, из коих двое были обращены к морю, а пять к твердой земле; под ними был устроен вход в большую крепость, которая с трех сторон окружала генуэзскую, а с четвертой имела море.

Первые ворота, начиная с нижней части морского берега, назывались *искеле-капуси*: здесь находился дворец начальника города; 2-ые – *атлы-капу*, 3-ьи *татлы-хамам-капуси*, 4-ые *френк-хисар-капуси*, 5-ые *серче-капу*, 6-ые *намазких-капуси*, 7-ые *кючюк-капу*, в верхней части морского берега, где были пристань и наружные стены, в которых заключались корабли. Одна часть армянской стены соединялась на этом месте с *френк-хисаром*, а другая с *искеле-капуси*.

Армяне, переселившиеся из столичного города Ани¹⁷, по взятии его Чорма-ханом, украсили Феодосию многими великолеп-

¹⁷ Развалины города *Ани*, бывшего одною из столиц армянского царства, существуют до сих пор в карском пашальке, на реке Арпачае, верстах в 40-а к в[остоку] от Карса. Не так давно еще, они изумили известного путешественника Кер-Портера великолепием мраморных обломков, скульптурных украшений и мозаических полов бывшего дворца армянских царей, покрывавших огромное пространство в западной части Ани. *Ред. [Одесского Вестника]*.

ными строениями. Они здесь умножились и усилились до того, что построили до 100 тыс. домов (?) и 1001 церковь (?), как это было в самом отечестве их, Ани. Своею честностью, верностью и выгодами, которые доставляла городу обширная торговля их, армяне приобрели любовь и уважение гегуэзских начальников; многие из них достигали звания знатных сановников.

Татарские ханы, усилившись в северной части Крыма, напали на Судак в 1344-м году, и с этого времени начали брать ежегодную дань с гегуэзцев. Это заставило сих последних укрепить Судак для защиты от нашествия татар, у которых они и отняли в последствии Балаклаву и Тамань. Так как Феодосия в это время значительно распространилась и множество зданий ее находилось уже вне крепости, то армяне, по общему совещанию с начальником города, расширили на свое иждивение крепость с южной стороны, от кале-капу до иске-капу. Эта твердая стена, которая носила имя *армянской*, была построена из больших тесаных камней и заключалась между многих башен готической архитектуры: башни отстояли одна от другой на 20, 40 и 60 сажений. На стене были видны армянские надписи, так как на стенах Френк-хисара были надписи гегуэзские. Я видел на здании казнохранилища надпись времен консула Юстиниана, а на другом месте изображение св. Георгия, которое было поставлено на атлы-капу.

Большая крепость имела девять ворот: 1-ые ворота за иске-капу назывались *балык-капу*, 2-ые *бояджи-капу*, 3-ьи *орт-капу*, 4-ые *кючюк-капу*; все они обращены были к морю, и нижняя часть их называлась *лонджа*. Здесь видны до сих пор остатки башен купеческих лавок, магазинов и следы моста, наведенного над большим рвом. 5-ые ворота назывались *куле-капу*, 6-ые *яхуб-капу*, 7-ые *хара-юсуф-капу*, 8-ые *асланджи-капу*, 9-ые *терсане-капу*. При последних находился *чуха-искеlesi*, где крепость, соединяясь с Френк-хисаром, простиралась до самого иске-капу. Сверх того, находились там и сям еще ворота и каналы для истока воды, называвшиеся *сел-капу*.

Из всего сказанного следует, что в Феодосии было две крепости: одна называлась армянскою, а другая Френк-хисаром. Армянская крепость оканчивалась с одной стороны воротами куле-капу,

которые были укреплены твердыми и высокими башнями, развалины коих существуют и поныне. Она протягивалась на версту вдоль горы и морского берега, а с другой стороны оканчивалась последнею башнею, которая существует и теперь, у карантинного здания. Неподалеку от крепости, я видел развалины церкви во имя Воскресения Господня, а в углублении самого ее основания несколько огромных пьедесталей, на которых были утверждены большие, в человеческий рост, камни, с изображением крестов; все это в последствии отвезли в С.-Петербург. Тут же видны развалины большой башни и входа в ворота кара-юсуф-капуси. За этими воротами я видел стены церкви св. Симеона, а несколько далее церковь во имя св. Григория, просветителя Армении. Ниже живут евреи, переселившиеся сюда, по собственным словам их, во времена владычества генуэзцев. У них есть тут старинная каменная синагога, два столба которой сделаны из мрамора. Евреи-караимы имеют также свою синагогу: кладбища их свидетельствуют, что они обитают тут с давних времен.

Френк-хисар есть не что иное, как внутренняя крепость, построенная генуэзцами: в ней живут только одни магометане. Одна половина френк-хисарской стены существует и поныне; здесь заметны следы генуэзцев: тут встречаются изображения крестов и т. п. Намазких же составлял самую укрепленную и возвышенную часть Френк-хисара; великолепные угловатые башни его видны до сих пор на том самом возвышении, где находятся гавань и несколько ветряных мельниц, похожих на башни. Там и сям попадаются развалины огромных зданий. Ворота со стороны горы имеют в толщину десять шагов; с обеих сторон свода над воротами видны двойные окна и над ними изображения св. угодников. Вне самых ворот видно основание здания, которое достигает до высоты большой стены: кажется, тут был когда-то поставлен памятник. Здесь находится источник, который назывался у туземцев *хадженден*.

В 1399-м году управлял Феодосиею консул Антоний Марини; но около этого времени появились страшные завоеватели татары и, не оставляя христиан на покое, они брали дань со всех мест, принадлежавших генуэзцам. В 1434-м году усилилось племя Гиреев, и Хаджи-Гирей был утвержден бакчисарайским ханом. В

1475-м году татарский хан, соединившись с турками, осадил Феодосию и овладел ею. Тогда Кедик-Ахмет-паша всех сановников и знатных армян предал истребительному мечу, о чем свидетельствует история, составляющая дополнение к пергаменной миниичетии, написанной в Феодосии и в последствии отвезенной в деревню Несветай (в округе города Нахичевана, на Дону). Из этой истории видно, что вся твердая земля Крыма подпала под власть татар, но что Феодосия и прочие крепости остались в руках турок, и что татарские ханы во всем от них зависели. С этого времени жестокость мусульман пала на армян величайшими бедствиями и притеснениями. Многие из них удалились в Польшу и поселились в Львове, Каменецке, Язловце; а число других, оставшихся на месте, начало мало по малу уменьшаться, так что, когда русские взяли Феодосию, то во всем Крыму едва ли было 3.000 армянских семейств.

С армянск. С. Тиграниан

Опубліковано: *Одесский Вестник*, 29 (08.04.1844) і 30 (12.04.1844).

Фрагмент 2

После вхождения русских в Кефэ 29 июня 1771 года, а затем переселения отсюда в Россию 1200 армянских семейств город основательно видоизменился, вплоть до того, что пришел в соответствие со своим прозвищем “Новое Кефэ”, поскольку там и камня на камне не осталось неповрежденным. И не только далеко простирающиеся стены Армянской большой крепости под Франк-хисаром и под Внутренней крепостью были до основания развалены, но и почти все дома, магазины и церкви при монастырях были переменены в облик.

Опубліковано: Т. САРГСЯН, М. ПЕТРОСЯН, *Крым. Монастырь Сурб Хач*, Симферополь, 2017, с. 15.

Фрагмент 3

АРМЯНСКИЕ ДРЕВНОСТИ ТАВРИЧЕСКОГО ПОЛУОСТРОВА¹⁸

1. Армянский-базар. Селение в 5 верстах от Перекопа, армяны считают здесь 60 семейств, переселившихся сюда большею частью из Нахичевани на Дону. Имеют церковь каменную, во имя Успения Богородицы, с куполом и колокольнею. Над северным входом находится надпись такого содержания: “Св. Крест есть намять Паша-Хатуни, супруги Касиря, сыновьям дьякона Мартиросо...”. Так как большую часть жителей сего селения составляли армяне, то и названо оно Армянским-базаром, хотя здесь есть много татар и караимов.

2. Карасу-базар. – Многолюдный, торговый и почти центральный город на полуострове. Положение города низменное, окружен горами, летом бывают большие жары, но воздух не вреден; зимою и осенью город весь в грязи, но причине неправильных дорог по неровным улицам. Армянских дворов здесь считается до 300, в том числе и армяно-католиков. На юго-восточном берегу речки Карасу, построена армяно-григорианская церковь, во имя св. Авксентия. Церковь сия сгорела в 1745 году, при хане Менгли-Гирее. В то время и русские, вторгнувшись в Крым через Арабат, дошли до Карасу-базара и сожгли весь город. Тогда находилось в городе 6000 домов, 38 мечетей и 2 церкви: одна армянская, а другая греческая, и 50 водяных мельниц и т. д. В последствии знатный армянин, по имени Тевани, директор ханского монетного двора, получив позволение хана, вновь построил армянскую церковь.

Но когда Армяне переселились из Карасу-базара в Екатеринослав, тогда татары обратили сию церковь в мечеть; но Армяне возвратившись из Екатеринослава, возобновили ее с прибавлением

¹⁸ Извлечение из “Путешествия по Польше и по другим местам, обитаемым армянами, переселившимися из древнего столичного города Ани”, архимандрита Миная Медици. Автор сего сочинения архимандрит Минас Медици, ученик Венецианской академии св. Лазаря, родом из Трапезунта, прибыл в Крым 1810 году и состоял при Карасу-базарской армяно-католической церкви до 1846 года; в Августе месяце того же года отправился в Венецию и там умер в 1848 году. Издание Венецианских Мхитаристов острова св. Лазаря, 1860 года, X. К.

купола. – Внутренняя часть церкви низка и темна; имеет три престола и теперь носит название Успения Пресвятой Богородицы. Над западными дверьми, находится следующая памятная надпись: “Возобновлена сия церковь св. Авксентия, она была ветхая, когда сгорела, по грехам нашим; но Божию волею и из любви к сей церкви, Тевани-ага¹⁹ был причиною вновь сооружения. И много потерпел он, до окончательного возобновлении сего св. храма. Сие сооружение состоялось в следствие правительственного соизволения. Да будет благословенна память его, сына его, до седьмого поколения; паче же души его добрых родителей. Аминь! Жители (прихожане) Карасубазара, мужчины и женщины все, вспомоществовали для окончания постройки. Да помилует Господь родителей их и всех более и менее трудившихся. Аминь. Сия св. церковь существовала со временем Фетиха (Могамеда II), а возобновление состоялось 1184 года”, христианского летосчисления 1735. Против этих дверей, в притворе находится надгробный камень мученика, куда стекается множество поклонников, страждущих разными болезнями. Над камнем вырезано изображение мученика и следующая надпись в стихах: “В сем гробе почитет мученик Франгули, сын Азиз-Гека, родом из востока²⁰, из деревни Шерчеван, имея от роду 20 лет, ради святой истинной веры, был повешен приняв мученическую смерть лета 1206 = 1757 июля 1-го числа”. В ограде церкви находятся дом для священника и приходское училище.

По древним памятникам, армяне водворились в Карасу-базаре при владении генуэзцев, соорудили множество монастырей и церквей в горах. Часть армян живет на западном берегу речки; они по большей части выходцы из древней Феодосии.

О Карасу-базарских армяно-католиках. – В 1777 году, августа 20-го дня, Крымские армяне, число которых тогда доходило до 3000 дворов, переселились в Азовскую губернию и там основали новый город и дали название Нахичевань; но часть этих армян, в числе 80 семейств, которые исповедовали римско-католическую религию, остались на берегу Днепра, недалеко от города Самари, и основали новый город под названием Екатеринослава,

¹⁹ Татарское слово – сударь, господин.

²⁰ Анатолии.

и там жили они некоторое время; в течении одного года построили деревянную церковь во имя св. Григория, просветителя армянского народа. Сию церковь в 1784 году, августа 13-го дня, его высокопреосвященство архиепископ Могилевский Станислав Сестренцевич-Богуш торжественно освятил. Сии армяне, по ходатайству их настоятеля Иакова Вартересевича, получили от ее величества Екатерины II императрицы всероссийской разные привилегии по отдельной грамоте, написанной по-русски и по-армянски, под золотою печатью ее величества. Сия грамота до сего времени сохраняется у них. – По высочайшему разрешению сии армяне в 1790 году опять переселились в Крым и избрали себе местом жительства город Карасу-базар, где в 1793 году соорудили деревянную церковь; но в последствии, находя как место, так и храм неудобными, и потому купили место возвышенное на западном берегу речки Карасу, и там в 1810 году заложили фундамент новой каменной и великолепной церкви, при настоятельстве канонника Хачадур Дугаян, человека достойного вечной памяти. Он умер в том же самом году и был похоронен пред большим приделом церкви; спустя три года старая церковь дотла сгорела со всею утварью, и в тот же самый год ново-сооруженная церковь была окончена со всеми принадлежностями для церковнослужения. Сия церковь есть лучшее здание в Карасу-базаре. Корпус ее, так как и большой купол, держатся на шести больших колоннах; высота церкви 33 фута, ширина 60, а длина 80; имеет 3 престола больших и четыре боковых небольших. Престольный образ изображает Пресвятую Троицу. Сия икона писана в Венеции; над нею надпись такого содержания: “Иждивением Кайане благодетельной жены Дугуджян, в память покойного мужа своего Степан-ага Амбаряна в 1275 году”, христ. = 1826. Около большого алтаря находятся четыре образа, в рост человека, изящной работы венецианской школы. В церкви по бокам находятся две ризницы; двери ризниц с левой стороны створчатые, из орехового дерева, сверху донизу украшены резьбою; над ними надпись, отчасти вырезанная, отчасти только черченая. Эти двери перевезены сюда из Кафы. Содержание надписи в стихах следующее: “Дверь входа в кров жизни, святого храма, Богом обитаемого, сооруженного во имя св. Богородицы; память всего прихода, лета христ. 961 = 1512”. Над

фронтоном церкви находится следующая не древняя надпись в стихах, вырезанная на мраморной доске:

“Великолепный храм, место покаяния,
Посвящен имени св. Григория;
При настоятельстве свящ. Хачадура
Основан в сем новом месте
Тысяча восемьсот десятом году,
Иждивением и трудами католического прихода;
Через три года кончается постройка,
И еще через два, освящается торжественно,
Десница Всемогущего Господа,
Да хранит нас в сем св. жилище”.

В церковной ограде налево находится дом для священников и приличное здание для приходского училища; в училище находится библиотека полезных книг на разных языках. Кроме армянского языка и элементарных наук преподаются русский и французский языки. Над средним входом училищ находится нижеследующая надпись, также вырезанная на мраморной доске:

“Изящное училище, место обучения,
Жилище мудрости, завидное многим,
Воздвигнуто в честь св. Григория
Иждивением собратий католического прихода.
При настоятеле архимандрите – викарии
Отце Минае Медици²¹
Десницею Всевышнего приведено к концу,
Под той же Десницей да процветут здесь науки”. 1823.

На южной стороне речки Карасу построена небольшая, но красивая церковь во имя Пресвятой Богородицы; в ней три престола; образ престольный и боковые два образа, св. Иосифа и св. Григория Просветителя, изящной работы венецианской школы.

Часовня св. Антония Падуанского находится по дороге в Феодосию, при ней кладбище армяно-католиков. Пространство между Карасу-базаром и Старым-Крымом было населено армянами, жившими в разных деревнях, каковы: Хайали, Бахчи-эли, Орталан, Топти

²¹ Авторе сего сочинения.

(Топлу), Сала и Камышлы. В одной рукописной Четие-Минее говорится: “Начиная от Карасубазара до Сургата (Старый-Крым) и до Феодосии, все горы и поля наполнили (армяне) монастырями и церквями”. В последствии жители этих деревень были переселены в Нахичевань-на-Дону 1779 года.

3. От Карасу-базара, в 15 верстах, по дороге на Судак, находится монастырь армянский Спаса Преображения Господня (Пыргич). Церковь небольшая, окружена множеством келий для монахов и богомольцев. В левой стороне престола находился черный камень, именуемый Пыргчакар, т. е. Спасским камнем, над которым вырезан крест в круге. По преданию армян, этот крест освящен был св. апостолом Фаддеем и перевезен сюда из г. Ани, древней столицы армян; ныне этот камень находится в Нахичевани, в монастыре армянском Св. Креста. На потолке и над алтарем вырезано изображение Агнца Божия.

По той же дороге от Карасу-базара на Судак, в деревне Ор-талан, стоит до сих пор полуразрушенная церковь армянская и вокруг нее кладбище. Церковь разделена на три чисти; средняя имеет вид колыбели, по бокам две ризницы. На правой стене крестообразный камень с надписью: “Господь Бог Иисус Христос!”. Над выходом церкви находится белый четырех-угольный камень с надписью о возобновлении церкви; камень сломанный и надпись полустертая: “Лета 1149” (1700). Церковь была посвящена во имя Вознесения Господня.

Против деревни Топти (ныне Топлу), которая находится недалеко от предыдущей, по дороге на Старый Крым, на возвышенном месте видна старинная армянская церковь, посвященная имени св. Параскевы; вокруг церкви находятся старинные могилы армян. Здание церкви весьма прочное, держится на пяти сводах, имеет вид колыбели; алтарная стена снаружи до половины закрыта землею. Направо находится купель из цельного дикаря, выдолбленная крестообразно. Вход в церковь с западной стороны сводообразный, наверху видно изображение Божией Матери с Божественным Младенцем. Недалеко от двери большое окно, над которым вделан снаружи четырехугольный черный камень, на котором вырезана следующая надпись:

“Сей славный, божественный храм,
Слава армянского народа,
Вновь сооружен с основания
Даяниями жителей Крыма
Во имя св. девы Параскевы,
При настоятельстве Иакова, доблестного архипастыря,
Попечением Магдеси Ованеса
Магдаи Айдина из Кафы,
Трудами каменщиков Григория и Донакана,
На утешение отца Варгана
И причетника Саркиса, лета 1151” (1702).

[Сутах (Судак). Там есть большая церковь с колоннами и капителями, построенная как греческий храм. Выше к западу греческий монастырь Айсава, и рядом хороший источник. Есть также старая церковь св. Георгия, которую посещают греческие паломники. В сторону моря есть темноватый холм Кеок-даш, который имеет свойства мрамора. В этой части Сутаха находился в прошлом армянский участок, где армянские церкви и монастырь св. Георгия, чей свод разрушен. На его двери новая надпись: “Сей святой крест – суть в память Андреаса из Смирны, сына Ильи”. Видны следы крепостных стен и помещений. Там находилась армянская деревня и церковь Св. Богоматери. Местность и сад до сих пор в руках у крымских армян, хотя там больше нет жителей. В [кладке] отдельного дома мы видели камень, на котором была памятная надпись из церкви Св. Степаноса. Там сказано, что после усиления Кафийских армян, генуэзцы прислали сюда часть из них для защиты этих мест]²².

В Коктебельской долине, недалеко от Феодосии, жили тоже армяне. Там видны следы монастыря; стены церкви уцелели, также

²² В перекладі Х. Кушнеряна опис пам'яток Судака дано в дуже скороченому вигляді: “В Судакє тожє виднє развалины армянских церквей и монастыря св. Георгия; над дверьми надпись не древняя: «Сей святой крест в память Ильи, сына Андрея из Смирны»”. Тому ми наводимо оригінальний переклад цього фрагменту, який було зроблено Патріком Донабедіаном (Laboratoire d'Archéologie Médiévale et Moderne en Méditerranée – Université d'Aix-Marseille). Цей фрагмент опубліковано в: В.В. Майко, А.В. Джанов, Судак в период османского господства и некоторые вопросы исторической топографии (мечеть (?) Хаджи-бея), Сугдейский сборник, вып. VI (К., 2016) 28 (*Примітка редактора*).

алтарь во имя св. Стефана. Есть надпись на камне полустертая: “Первого соорудителя храма сего Аведедик-вартабеда... помяните во Христе”. При этой другая надпись: “Последнего возобновителя храма сего Стефана-вартабеда, монаха Эндир, господина Эндрика, господина Луку, достойных помяните во Христе, лета 850” (1400).

4. Старый-Крым, знаменитый в средние века под именем Сургата или Солката, лежит теперь в груде развалин: они одни свидетельствуют о его прежнем многолюдстве и богатстве. Город построен на равнине, довольно высокой, весьма замечательной по красоте своего положения и по превосходной воде, которой изобилует. По равнине, пред самым городом, протекает речка Серен.

По свидетельству армянских историков, армяне составляли некогда весьма значительную часть населения Старого-Крыма²³. Дома их были хорошо построены и отличались богатством.

При въезде в Старый-Крым, кроме развалин двух мечетей, видны и развалины двух армянских церквей; которые, можно полагать по остаткам, были покрыты куполами, и имели отдельные притворы²⁴ и дворы, но обычаю всех древних армянских церквей.

В той же самой равнине, к северу от города, видны следы стен и еще двух других армянских церквей: одной во имя св. Иоанна Предтечи, а другой во имя св. Стефана.

Между множеством армянских церквей и часовен, которые существовали некогда на этой равнине, местность которых теперь можно означить по одним только грудам камней, существовала и церковь св. Григория, просветителя Армении, не далеко от нынешнего базара. Она имела в длину 7 саж. и 2 арш., а в ширину 3 саж. 1 арш. На остатках некоторых колонн видно иссеченное изображение Креста и армянская надпись: “Святой Сергий”.

Церковь Пресвятой Девы Заступницы, Чархапан, уважаемая армянами и по настоящее время, стоит у городского моста, довольно древней постройки. Развалины этой церкви сохранились лучше, нежели прочих церквей.

На одном из древних памятников армянского кладбища находится следующая надпись: “Под самим памятником покоится

²³ Сведения историков о приходе армян в Крым.

²⁴ Atrium.

Николай и сестра его Сырма-хатун, года 1072 по армянскому летоисчислению” от Р. Х. 1623. Неподалеку от этого памятника находится еще другой надгробный камень, иссеченный в виде колыбели, и сохраняющий на себе армянскую надпись древними капитальными буквами. По преданию, существующему у армян и по ныне, памятник этот поставлен в честь одного из армянских мучеников.

Древний город Сургат построен был близ Феодосийской дороги, там, где теперь видно огромное количество развалин древних дворцов, церквей, бань и т. п. Здесь же находились монетный двор и арсенал. Дворец ханов стоял на берегу реки Серен, которая обтекает город с нижней стороны.

Нынешние армяне Старого-Крыма²⁵ по своей численности главные обитатели города, они пользуются особенными правами и преимуществами, дарованными им императором Павлом I высочайшею грамотою 28 сентября 1799²⁶.

5. Монастырь св. Креста. Сей монастырь весьма известен (между армянами). Он построен в 1338 году. Заметно по всему, что монастырь был несколько раз обновляем. Местоположение превосходно: со всех сторон окружен лесистыми горами. Все монастырские здания окружены довольно высокою стеною. Над внешнею дверью, ведущею в монастырский двор, читается надпись: “Дверь эта устроена на память Магдеси²⁷ Саркиса (Сергея) года 1135” по армян[скому] летоисчислению [=] Р. Х. 1686.

Монастырская трехпрестольная церковь отличается красивой архитектурой, над крепкими и прочными стенами церкви возвышается весьма легкий и грациозный купол; внешняя сторона купола имеет форму многоугольника, на каждой стороне которого находится следующая армянская надпись в стихах:

²⁵ Тогда, когда писал автор.

²⁶ Высочайшая грамота была пожалована императрицею Екатериною II, 14 ноября 1779 г. и потом подтверждена Павлом I, апреля 18-го 1800 г. (Примечание] переводчик а т. е. Х. Кушнерева).

²⁷ Магдеси, арабское слово, которое означает иерусалимский пилигрим, поклонник, армяне употребляют это слово, как титул и дают его всем поклонникам гроба Спасителя.

“Сей храм славы Господней,
 Земной рай, древа жизни,
 Образ высоты небесной,
 И пребывания Святой Троицы.
 В лето от Рождества Христова.
 Тысяча и триста
 И тридцать восьмое начатый,
 Сооружен во имя св. Креста,
 Трудами его служителя
 Священника Оганеса (Иоанна)
 И трудами духовных братий его
 И всех в духе детей его”.

Близ главной церковной двери, в стене, с восточной стороны вделан камень, высеченный в форме Креста с следующей надписью: “В воспоминание Оганеса утонувшего в море”. Другая надпись в стороне от этой такого содержания: “Я недостойный, уроженец Кафы сын Дер-Бедроса (священника Петра), именуемый Дер-Оганнесом (священником Иоанном) принял посвящение в церкви святого Креста, от рук епископа Агопа, года 1150” (Р. Х. 1701). Подальше на стене есть еще несколько надписей, кои трудно прочесть.

Внутренняя дверь, ведущая в церковь, деревянная, редкой работы, с изображением наверху Агнца Божия, так точно, как и в купели для крещения.

Церковный притвор²⁸ отделяется от церкви стеною, он построен в виде колыбели и поддерживается четырьмя арками. Посредине находятся две надгробные плиты²⁹ без всякой надписи. По всей вероятности под этими плитами покоятся строители сего монастыря; как в одном армянском описании жития мучеников, сохранившемся и поныне в Маджарах³⁰ сказано, что два брата, Оганес и Кеворк (Иоанн и Георгий) были строителями этого монастыря. Другая же дверь из притвора, налево, по каменной лестнице вела на колокольню.

Между надписями, находящимися в притворе, можно прочесть следующие: “Сей Крест святой есть память База, года 1000”

²⁸ Atrium.

²⁹ На одной из этих плит видна форма Т готом на русской прописной букв[е] т.

³⁰ Близ Ставрополя.

армян. (Р. Х. 1551). “Сии святые кресты да будут ходатаями за Марука, года 1036” ар. (Р. Х. 1587).

Двор монастырский весьма не велик. Собственно монастырь, или место, где устроены кельи для монахов, находится с левой стороны и отделен от церкви и монастырского двора особою стеною, в которой устроена небольшая дверь. Над этой дверью сохранилась надпись: “С помощью Божиею, стена сия со всеми ее постройками, с этими прекрасными верхними и нижними кельями сооружена во славу св. Креста в 1171 г. армянск. летосчисления (Р. Х. 1710). Пусть это будет памятью архиепископа Агопа (Яков); молитесь о нем, о укреплении в нем веры, и во всех тех, кто с ревностью принимал участие в сих трудах”. Неподалеку от этой надписи на стене находится и другая: “По милосердию Божию монастырь сей св. Креста был исправлен и украшен, с храмом своим (внутреннею церковью) и притвором внешним, равно как и со стеною, со всеми пристройками ее. Он есть убежище армян, верных учению св. Григория Просветителя, на пространстве всего острова сего, т. е. из Кафы, Феодосии, Карасу, Бахчисарая, Козлова (Евпатория) со всеми деревьями их, из Гаушин и Румилии, жители коих, мужчины и женщины, благочестиво и с усердием, полным набожности, приняли участие (в украшении монастыря) своими даяниями, во времена настоятеля Адама, архиепископа сего острова, который был учеником Оганнеса из Багема (Битлис), патриарха Константинопольского. Он начал сии постройки и производил их под своим надзором, при больших заботах и великих трудах, ради блага (спасения) души своей и предков своих. Это было в год, от Рождества нашего Спасителя 1751, а по летосчислению армянскому 1200”.

Монастырские здания, с кельями для монахов и помещениями для поклонников, заключены в весьма тесном пространстве. Они построены из твердого камня в два этажа, и заключают в себе 15 отдельных комнат. Вероятно и сам настоятель помещался вместе с монахами, а внешние комнаты предназначались для богомольцев. Монастырская столовая и кухня весьма обширны, крепкой постройки и поддерживаются арками. Иссеченная здесь на стене надпись гласит: “Я Саркис (Сергей) повар, племянник вартабеда³¹

³¹ Армянское слово: архимандрит и доктор богословия.

Киркора (Григория), служил св. Кресту в течение 4 лет, ради спасения души своей, года 1211”, Р. X. 1762.

Против внешних монастырских дверей находится фонтан мраморный, а пониже его другой, более древний и гораздо лучше построенный, с обеих сторон имеющий стены, из коих на правой иссечена надпись: “Племянник Михаила из Бахчесарая 1198”, (1749).

Некогда в лесу, которым окружен монастырь св. Креста, существовало множество отдельных монашеских калий, как сказано в заметках, сделанных на рукописном Евангелии, которое сохраняется и до ныне в церкви св. Георгия, в Нахичевани-на-Дону: “В 706 году армянского летосчисления (1347) была окончена сия святая и божественная книга Евангелия, на земле Гуннов (Татар), которая ныне называется Крымом, в большом и великолепном городе Сургате в верхних поселениях, у подножия св. Креста, во время патриаршества Мхитара и епископства Степана и проч”. Приводим и похвальные стихи, написанные в 1143, Р. X. 1694, феодосийским архимандритом Иаковом, как можно судить по начальным буквам сего самого же стихотворения:

“Некто мудрый, вдохновенный Духом Святым,
 По имени Иоанн, украшенный степенью,
 Родом из великой страны Себаста,
 Силою веры своей основал монастырь сей св. Креста
 Он принес с собою древо спасения.
 В величии славы, своей, он прибыл в сию страну
 И, по воле провидения Божия, положил здесь частицу Креста.
 Вновь соорудил монастырь сей св. Креста...
 Тысячи людей, взрослых и юных.
 Приносят бесчисленные даяния,
 Приходя к подножию твоему на поклонение,
 И дух и тело их радуется.
 Св. Крест! ты защита и убежище нашего народа...
 Извне и внутри окружен стенами,
 Ты построен из тесанных камней и держишься на арках,
 Великая соборная церковь, убежище царское,
 Св. Крест, великолепная прогулка...
 Ты имеешь постоянное помещение для всех,
 И для духовных и для мирян.

Они тебе преданные слуги,
Ты владыка их, храм ср. Креста...
Вокруг тебя множество комнат,
Для приема многочисленных посетителей.
Ты возносишься над ними весь во славе,
Св. Крест, убежище счастья....
Ты единственный, тебе нет подобного,
И вид и положение твое дивны,
Ты полон всякого добра,
Св. Крест, полный славы, величия и богатства,
Драгоценных ваз, золотых и серебряных,
Кадильниц, канделябров, крестов и евангелий
И всевозможных риз священнических,
Богат, ты, св. Крест, и украшен до невозможного...
У тебя два фонтана превосходной воды,
Окружен ты великолепным лесом,
Ты из среды их возвышаешься со своею башней,
Св. Крест, радуйся же вечно!
Множество народа восхищаются твоею красотой,
Даже иноверные, прибегая к подножию твоему,
Дивятся, св. Крест, твоему основанию...”

[Перевел с армянского языка] священник Херув[им] Кушнерев,
настоятель Феодос[ийской] армяно-католической церкви. Корр[еспондент] О[бщества].

Феодосия.

12-го октября 1876 г.

Опубліковано: *Записки Одесского Общества истории и древностей*, т. 10 (1877) 441–451.

*Публікація підготовлена О. Джановим та Д. Гордієнком,
вступна стаття О. Джанова*

Лілія Питльована

РОСІЙСЬКІ МОНАРХИ У КАРИКАТУРІ
БРИТАНСЬКОГО ЧАСОПИСУ “ПАНЧ” (“PUNCH”)
ПІД ЧАС КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ 1853–1856 рр.:
ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ВОРОГА

Характерною рисою Кримської війни 1853–1856 рр. було широке висвітлення її перебігу пресою воюючих сторін. Засоби масової інформації Великої Британії стали головним інструментом пропаганди та контрпропаганди, формування образу ворога у свідомості британської громадськості. Кореспондент “The Times” Вільям Говард Рассел (William Howard Russell) (1820–1907) був найвідомішим, але не єдиним делегованим у Крим журналістом: представники кількох інших журналів та газет теж регулярно телеграфом передавали свіжу інформацію у Лондон. Це стало абсолютно новим явищем, значення якого можна зрівняти з впливом на глядача телевізійних новин наприкінці ХХ століття. Неприналежність кореспондентів – очевидців війни до армії і воєнної машини надавала їм і їхнім оцінкам та судженням додаткової ваги в очах читацької публіки. Обґрунтованість їхньої інформації, прихильності та упередженості не ставилися під сумнів, історії з передової вважалися точними та достовірними¹.

Преса отримала можливість формувати громадську opiniю з найрізноманітніших питань, починаючи від структури управління армією і закінчуючи ставленням до країн-суперниць. Газетні публікації створили сприятливий ґрунт для формування нових міжнародних альянсів, змушуючи читачів забути, що Франція, теперішній союзник, ще зовсім недавно була запеклим ворогом Британії, а сьогоднішній непримиренний ворог, Росія, ще вчора була британським союзником проти Наполеона I². Емоційно повторюючи одні і ті ж твердження, преса чітко доводила до розуміння читачів новий розклад “друзів” і “ворогів”.

¹ J. SWEETMAN, *The Crimean War*, Oxford, 2001, p. 14.

² C. DERELY, *A war culture in action: a study of the literature of the Crimean War period*, Oxford, 2003, p. 26.

Виняткову роль у вибудовуванні образу ворога відіграли ілюстровані видання, які від самого початку Кримської війни активно обговорювали тему загрози миру і спокою Європи з боку Росії. Щотижневі тиражі двох найпопулярніших тоді часописів – “Ілюстрованих лондонських новин” (“The Illustrated London News”) (виходив з 1842 р.) та “Панча” (“Punch”) (з 1841 р.) – під час війни становили 200 та 50 тис. примірників відповідно. Події та особи, так чи інакше причетні до Кримської війни, регулярно ставали героями дописів “Панча”³.

Проголошуючи свій профіль як сатирично-гумористичний, “Панч” однак ніколи не залишався поза актуальним політичним дискурсом тієї чи іншої епохи, і його думка була авторитетною для читацької аудиторії. Одним із найвпливовіших інструментів формування думки читачів були політичні карикатури. Під час Кримської війни головними ілюстраторами журналу були Джон Ліч (John Leech) (1817–1864) (частка його малюнків у цей час була переважаючою)⁴, Чарльз Семюель Кін (Charles Samuel Keene) (1823–1891), Джордж дю Морьє (George du Maurier) (1834–1896), Джон Тенніел (John Tenniel) (1820–1914).

На початку війни звичною для карикатур “Панча” стала презентація Росії як варварської незрозумілої країни, тоді як російські монархи зображалися переважно у комічному ключі. Однак надалі малюнки на російську тематику набували злого сатиричного характеру, покладаючи на Миколу I (1825–1855) відповідальність як за розв’язування конфлікту, так і за всі нещастя, які принесла війна. Цар став ворогом номер один не лише Великої Британії, а й всього цивілізованого людства. Малюнки також чітко вкладалися у систему бінарних опозицій “свій – чужий”, Британія і Росія асоціювалися з кардинально протилежними поняттями: “добро – зло”, “справедливість – несправедливість”, “прогрес – відсталість”, “цивілізація – варварство”, “свобода – рабство”.

Образ монарха-тирана став основною частиною образу ворога, конструйованого карикатурами журналу. Вбивча іронія і сарказм, звинувачення і дорікання – ось основний емоційний ряд,

³ *Punch, or the London Charivari*, vol. 24–31 (1853–1856).

⁴ М. Н. SPIELMAN, *The History of “Punch”*, London; Paris; Melbourne, 1895, p. 171.

застосований художниками “Панча” до особи царя Миколи I. Натомість Олександр II (1855–1881) не викликав реакції, співмірної з критикою його попередника. Образ царату мав закріпити у свідомості суспільства вже існуючу щодо Росії недовіру і негативні очікування. Монарх як представник ворога, цар-самодержець, однозначно ототожнювався зі злом, яке зазіхає на всі цінності, на яких базується британське суспільство, йому як ворогу відмовлено у співчутті, на нього покладено всю провину за початок війни.

Фактично, художники “Панча” лише обігравали вже наявні у британському суспільстві традиційні установки щодо Росії, сформовані на протиставленні політичних цінностей та на національних стереотипах. Такі вкорінені у свідомість образи виявляють дивовижну стійкість до змін, оскільки з часу їх виникнення будь-яке сприйняття інформації обивателем чи схвалення рішень політиком відбувається крізь призму існуючих переконань⁵. Росія ніколи не сприймалася як рівноправний партнер у Європі, була відособлена від усіх з можливістю позиціонувати себе як єдину представницю “правильних” російських та євразійських цінностей, а також незіпсованих європейських цінностей, захисницю слов’янських народів і православних християнських цінностей⁶. Початок воєнного конфлікту загострив бачення Британією російської іншості, а образ Росії-суперниці переріс в образ Росії-ворога. Воюючі держави вже не могли виправдовувати свої стратегічні інтереси лише поточними соціальними та історичними умовами. Поле битви не могло існувати без ворогів⁷.

Одним із джерел ворожості була колоніальна конкуренція – Велика Британія і Росія віддавна були суперниками у малоазійсько-близькосхідному регіоні. Лондон остерігався зростання могутності Російської імперії у районі Чорного та Середземного морів та бачив у ній загрозу власним зонам впливу. Більшість карикатур демонструють основні цілі Британії у Кримській війні: зу-

⁵ R. JERVIS, *Perception and misperception in international politics*, Princeton, 2017, p. 299.

⁶ V. HARLE, *The enemy with a thousand faces: the tradition of the other in Western political thought and history*, Westport, Conn., 2000, p. 2.

⁷ *The Psychology of war and peace: the Image of the enemy*, ed. by R. W. RIEBER, New York, 1991, p. 4.

пинити російську імперську експансію, захистити власні торгові інтереси у Азії⁸. Важливим для Британії було не допустити захоплення Росією проток, адже це могло стати прелюдією до повного завоювання останньою Туреччини. Утвердження Росії у Малій Азії неминуче означало б і посилення її впливу в Персії, а потім і загрозу Індії⁹. Тому спроби Миколи I заручитися підтримкою Лондона, запропонувавши йому розділ Османської імперії у разі виникнення конфлікту з султаном, були невдалими.

Як відомо, приводом до війни стали “релігійні” питання: Микола I вважав себе покровителем православних у Палестині, яка перебувала у складі Османської імперії. 1851 року на прохання Франції турецький султан відібрав ключі від Віфлеємського храму у православного духовенства, віддавши їх католикам. Покликаний до царя морський міністр князь О. Меншиков отримав наказ вирушити до Константинополя з категоричними вимогами до султана Абдул-Меджида. Найбільш неприйнятними для турків були два пункти ультиматуму: щодо форми міжнародно-правового зобов’язання султана перед царем (Росія вимагала, щоби поступки султана щодо святих місць були надані у формі договору між обома державами); і щодо фактичного права втручання царя у справи православних Молдавії, Валахії, Сербії та інших провінцій Османської імперії, тобто приблизно половини її населення. Категоричність позиції російського посланця не залишала жодних шляхів для компромісу¹⁰.

Султан, за підтримки Франції, Британії та Австрії, відкинув більшість вимог Меншикова. Сучасні історики вважають, що попри те, що країни коаліції сподівалися, що отримавши різке попередження цар відмовиться від своїх амбіцій і задовольниться дипломатичною поразкою Туреччини, однак вже тоді вони розуміли, що Чорне море, Босфор і Дарданелли є запорукою статусу Росії як світової держави¹¹.

Ситуація представлена на карикатурі “Безцеремонне поведіння з російським ультиматумом” червня 1853 р., ймовірно, ав-

⁸ P. HOPKIRK, *The great game: the struggle for empire in central Asia*, New York, 1992, p. 116.

⁹ Е. В. ТАРЛЕ, *Крымская война*, в 2 т., т. 1, Москва; Ленинград, 1944, с. 10, 31.

¹⁰ *Ibid.*, с. 165, 177.

¹¹ PH. WARNER, *The Crimean War. A reappraisal*, New York, 1973, p. 9.

UNCEREMONIOUS TREATMENT OF THE RUSSIAN ULTIMATUM.

Мал. 1. Безцеремонне поводження з російським ультиматумом
(*Punch, or the London Charivari*, 1853, vol. 24, June 11, p. 235)

торства Джозефа Свейна (Joseph Swain) (1820–1909) (мал. 1)¹². На ній три вояки, в яких легко впізнаються султан Абдул-Меджид I, Наполеон III та молодий Франц-Йосиф I, що відхиляють вимоги Росії, тоді як Англія в особі Панча із задоволенням споглядає за цим. Переляканий і спантеличений цар отримав відкоша від дружньої коаліції противників. Він виглядає старшим за своїх опонентів, а отже, і фізично слабшим. Слабкість російського монарха і недолугість його вимог читач міг легко витлумачити як слабкість Росії як противника, тобто створювався образ ворога, якого легко перемогти. Художник також наводив на думку про несправедливість домагань Росії, про що свідчила однастайність союзників, які їх відхилили. Загальна тональність карикатури гумористично-іронічна і зводиться лише до висміювання ворога.

З часом “Панч” зайняв жорсткішу позицію щодо російсько-турецького конфлікту, яка віддзеркалювала переважні настрої бри-

¹² *Punch, or the London Charivari*, vol. 24 (1853, June 11) 235.

танської громадської думки. На думку часопису, позиціонування імператором Миколою I себе як захисника православної віри в Османській імперії і водночас використання відмови султана у цих питаннях як приводу до початку війни було абсолютним дисонансом. Особливої гостроти антиросійські почуття у Британії набули після перемоги російського флоту при Синопі у листопаді 1853 р., наслідком якої стали численні людські жертви з боку Туреччини (2960 осіб проти 37 з числа росіян).

За інформацією “Панча”, цар, святкуючи перемогу, наказав провести урочисті відправи у церквах Санкт-Петербурга, співаючи християнський релігійний гімн “Te Deum laudamus” (“Тебе, Господа, хвалимо”)¹³. Цей відомий з кінця IV ст. поетичний твір використовується як у православних, так і в католицьких відправах, здебільшого під час великих свят, з нагоди особливих okazji, зокрема коронації монархів, введення в сан вищих священнослужителів тощо. У православній церкві гімн також завершує подячний молебень після літургії у Тиждень торжества православ’я. Вознесіння похвал Господові за смерті тисяч людей, було розцінено журналом як вершина цинізму, у випусках “Панча” 1854 р. гімн більше двадцяти разів згадується у контексті особи і політики Миколи I.

Несумісність релігійності і войовничості царя, дволикість моральної постави царя показано на карикатурі Джона Ліча “Te Deum!”¹⁴ (мал. 2). Її автор вже значно серйозніше трактував царя як ворога, він уже не виглядає комічно. Перед нами постає новий образ ворога: карикатура демонізувала Миколу I не лише у фігуральному, а й у буквальному розумінні цього слова, особа монарха напругу пов’язувалася зі злом. Виконуючи у релігійній обстановці у супроводі органа “Te Deum!”, “великий” цар країни, “мешканці якої Легіон”, дякує Богу за “вбивство, хаос, руйнування” і за можливість майбутніх вбивств¹⁵. Одягнутий у військову уніформу, озброєний шаблею, захищений пікельхельмом, з самовдоволеною і

¹³ *The friends' real scene with the Czar; Russian cookery*, Punch, or the London Charivari, vol. 26 (1854) 98, 224.

¹⁴ *Punch, or the London Charivari*, vol. 26 (1854, January 28) 35.

¹⁵ *The Czar's Te Deum; The mad Czar's song*, Punch, or the London Charivari, vol. 26 (1854) 10, 93.

TE DEUM!

Мал. 2. Te Deum! (Тебе, Господа, хвалимо!)
(*Punch, or the London Charivari*, 1854, vol. 26, January 28, p. 35)

самовпевненою посмішкою, з лівою ногою у вигляді роздвоєного копита, крилами демона за плечима Микола I виглядає як уособлення зла і темних сил. "Панч" підкреслював неприйнятність для Британії не лише політики царя, а і його становища як абсолютного правителя (у 1854 р. журнал неодноразово вживає щодо Ми-

коли І слово “Бог” (“the God of the Russians”, “the God of Russia”)¹⁶. Судячи з карикатури, цар і сам себе вважає Богом. Однак після Синопської битви у війну вступили Велика Британія та Франція, що більшістю сучасних істориків розцінюється як початок кінця Росії¹⁷. Це добре розуміли і сучасники, в тому числі і сам цар, який однак в умовах ура-патріотичної істерії, яка панувала на той час у Росії, не міг відступити від своїх амбітних задумів щодо Туреччини. Тому молитву царя можна розтлумачити і як прохання у Бога заступництва і покровительства перед лицем нової коаліції суперників.

Таким чином, карикатура позиціонувала протистояння між Великою Британією і Росією у контексті вселенської битви між Богом і Дияволом, добром і злом, і провокувала читачів на відповідні моральні судження і оцінки. Зазвичай, демонізація противника є частиною значно ширшої концептуальної структури, яка включає в себе також і його дегуманізацію та делегіматизацію. Однак саме демонізація стоїть на вершині піраміди можливих негативних репрезентацій образу ворога і найчіткіше засвідчує дихотомію добра і зла. Це крайня форма негативної стереотипізації та практики “іншування”, стигматизація країн, народів та осіб, у даному випадку російського царя¹⁸.

Микола І прорахувався у своїх сподіваннях, що Британія не вступить у війну, а тим більше – не зробить це у союзі з Наполеоном III, що Австрія та Пруссія виступлять на підтримку Росії. З 1854 р. у британській інформаційній моделі Кримської війни образ Миколи І остаточно перетворився на образ ворога. Карикатура березня 1854 р. “Дон і вітряки” (мал. 3)¹⁹ представляла читачам “Панча” російського царя в образі Дона Кіхота. Алюзія до відомого персонажа Сервантеса і сюжету про боротьбу з вітряками мала зайвий раз підкреслити негативні риси царя: втрату відчуття реальності, хибне розуміння поточної політичної і міжнародної

¹⁶ *Punch*, vol. 26 (1854) 75, 104, 108, 133, 160, 188, 199; vol. 27 (1854) 143, 194.

¹⁷ R. EDGERTON, *Death Or Glory: The Legacy Of The Crimean War*, Oxford, 1999, p. 16–19; C. BADEM, *The Ottoman Crimean War (1853–1856)*, Leiden; Boston, 2010, p. 140–141; N. RICH, *Why the Crimean War?: a cautionary tale*, New York, 1991, p. 96–99.

¹⁸ L. NORMAND, *Demonization in International Politics: A Barrier to Peace in the Israeli-Palestinian Conflict*, New York, 2016, p. 3–6.

¹⁹ *Punch, or the London Charivari*, vol. 26 (1854, March 18) 110.

THE DON AND THE WINDMILLS.

Мал. 3. Дон і вітряки

(*Punch, or the London Charivari*, 1854, vol. 26, March 18, p. 110)

обстановки, неспроможність передбачити ймовірні результати власної політики. Микола I намарно веде боротьбу з уявним злом (на малюнку – це млин – Туреччина, і його крила – Англія, Франція, Австрія, Пруссія). Але якщо аналогічні дії літературного героя викликають позитивні емоції – співчуття, добродушну іронію і настовхують на філософське їх розуміння, то у виконанні царя – це тупа впертість, згубні, дестабілізуючі дії, приречені на провал.

На карикатурі Джона Ліча жовтня 1854 р. (мал. 4)²⁰ самовпевненість Миколи I розлітається як мильна бульбашка. На р. Альма російська армія зазнала першої великої поразки не лише у Кримській війні, а й з часу наполеонівських війн загалом. Стало зрозуміло, що для Росії розпочалася зовсім не та війна, якої вона очікувала. Перші великі людські жертви стали даниною амбіціям, дурній погорді правителя і злочинній халатності командувачів. Відомо, що О. Меньшиков напередодні битви на Альмі виявляв абсолютну легковажність, байдужість щодо заходів з оборони Севастополя, був переконаний, що противники не відважаться на рішучі

²⁰ *Punch, or the London Charivari*, vol. 27 (1854, October 14) 149.

BURSTING OF THE RUSSIAN BUBBLE.

Мал. 4. Російська бульбашка луснула
(*Punch, or the London Charivari*, 1854, vol. 27, October 14, p. 149)

дії. Та сталося навпаки, поразка на Альмі справила на росіян ні з чим не порівнюване враження, після неї вони вже були готові до найгіршого²¹. Художник демонструє, що задекларовані Миколою I “необмежені сили” і “необмежені кошти” не допомогли Росії виграти битву, а були лише марнословними вихваланнями царя.

²¹ Е. В. ТАРЛЕ, *Крымская война*, в 2 т., т. 2, Москва; Ленинград, 1944, с. 12, 16.

THE RUSSIAN FRANKENSTEIN AND HIS MONSTER.

Мал. 5. Російський Франкенштейн та його чудовисько
(*Punch, or the London Charivari*, 1854, vol. 27, July 15, p. 15)

Іноді карикатури “Панча” змальовували Миколу I та узаконювали ненависть до ворога за допомогою найгрубіших аналогій і співставлень, які за інших умов видавалися б абсолютно штучними і недоречними²². Так, Джон Ліч зобразив царя в особі Віктора Франкенштейна (мал. 5)²³, персонажа модного тоді у Європі ро-

²² W. LIPPMANN, *Public opinion*, New Brunswick; London, 1998, p. 178–179.

²³ *Punch, or the London Charivari*, vol. 27 (1854, July 15) 15.

ману англійської письменниці М. Шеллі “Франкенштейн, або Сучасний Прометей”. Війна, розпочата царем, – це чудовисько, створене російським Франкенштейном. Брутальний, примітивний, бездушний, непідконтрольний, небезпечний монстр – символ згубних амбіцій його творця²⁴. Микола I породив потвору, яка тепер і його, а отже, і Росію може знищити. Почвара, розмахуючи закривавленим мечем і палаючим смолоскипом, руйнує все на своєму шляху, залишаючи купи трупів. Обидва персонажі карикатури асоціюються зі злом, з яким треба боротися. Без сумніву, така подача образу ворога знаходила жвавий відгук у читачів і легітимізувала участь Британії у війні, робила справедливим її протистояння аморальному самодержавному режиму і його безвідповідальним діям.

Неприйнятність для британської громадської думки ідеї необмеженої монархії, канонізації правителя ще раз підкреслювалася на карикатурі Джона Тенніела “Святий Микола [Чудотворець] російський” (мал. 6)²⁵, стилізованій під ікону. Загальновідомо, що у православній традиції культ святого Миколая близький до вшанування Бога Отця та Бога Сина. Художник спонукав глядачів скептично ставитися до зовнішньої святості і демонстративної побожності царя. Придивившись, вони могли помітити, що у лівій руці, у якій, зазвичай, Микола Чудотворець тримає Євангеліє, цар тримає шомпол-забійник, у правій – штандарт із зображенням двоголового орла. Трон “святого” тримається на ядрах і гарматах, а багнети утворюють німб над його головою.

Карикатура знову відсилала читачів до *casus belli* – питання про християнські святині – та підкреслювала всю аморальність царя, який намагався добитися своїх цілей далеко не християнськими методами, ставши провокатором та ініціатором війни. Дволикість і лукавство царя екстраполювалися на характер зовнішньої політики Росії, експансіоністські прагнення якої у війні з Туреччиною були очевидними. Враховуючи, що ікона вважається однією з форм прояву Божественної істини, то істина, носієм якої є Микола I, а отже, і Росія, не викликала жодної довіри. Псевдочесноти

²⁴ S. E. LEDERER, *Frankenstein: penetrating the secrets of nature*, New Brunswick; London, 2002, p. 35–36.

²⁵ *Punch, or the London Charivari*, vol. 26 (1854, March 18) 111.

SAINT NICHOLAS OF RUSSIA.

Мал. 6. Святий Микола Чудотворець Росії
(*Punch, or the London Charivari*, 1854, vol. 26, March 18, p. 111)

царя також наводили на думку про високі моральні якості його опонентів. Тобто карикатура-ікона Миколи I подавала боротьбу держав з Росією під час Кримської війни у традиційному контексті боротьби добра зі злом, справедливості з несправедливістю.

THE CZAR TO HIS CUBS.

Czar. "WELCOME, MY CHILDREN; INKERMANN IS A GLORIOUS VICTORY FOR YOU."

Cubs. "AH SIRE, IF THAT IS VICTORY, WE SHOULD LIKE TO HAVE A DEFEAT THE NEXT TIME!"

Мал. 7. Цар до своїх дитинчат

(Цар: "Ласкаво прошу, діти мої; Інкерман – це ваша славна перемога".

Дитинчата: "О сір, якщо це перемога, ми бажали б поразки наступного разу!")

(*Punch, or the London Charivari*, 1854, vol. 27, December 2, p. 222)

Карикатура листопада 1854 р. (мал. 7)²⁶ присвячена подіям Інкерманської битви. 5 листопада цар наказав атакувати союзні сили, щоб запобігти генеральному штурму Севастополя до прибуття французького та англійського підкріплення. Він надіслав своїх синів, великих князів Миколу Миколайовича Старшого та Михайла Миколайовича в діючу армію, до Інкерманських висот, на схід від міста, щоб заохотити і підбадьорити російські війська. Туманна погода, гірська місцевість та погана підготовка битви викликали хаос з обох сторін, але саме росіяни зазнали серйозної поразки. Дії російського штабу у цій битві схожі на анекдот. Незадовго до початку бойових дій з'ясувалося, що в штабі немає плану місцевості: командувач князь О. Меншиков згадав, що забув його в

²⁶ *Punch, or the London Charivari*, vol. 27 (1854, December 2) 222.

Петербурзі. Втім генерал П. Данненберг, заявив, що знає місцевість, “як свої кишені”²⁷. Та під час битви, на подив Данненберга, там, де він очікував зустріти висоти, виявлялися улоговини і навпаки. Битва була програна, а на наступний день штаб Меншикова отримав з Петербурга план місцевості. Загальні втрати за чотири години битви склали 11959 росіян (з них 3286 вбитими), 2760 англійців (597 вбитими) і 1760 (229 вбитими) французьких солдатів. Попри поразку, обидва сина царя за Інкерманську битву були нагороджені орденами Святого Георгія 4-го ступеня.

На карикатурі вкладені в уста царя слова привітання своїх дітей зі славною перемогою при Інкермані демонстрували і критикували спосіб подання і тлумачення царатом інформації та очевидне замовчування поразок російських військ, які зрештою призвели до повної катастрофи Росії у Кримській війні, а також могли бути витлумачені як недоумкуватість престарілого монарха, який не міг відрізнити поразку від перемоги.

Неабиякий вплив на аудиторію “Панча”²⁸ мала карикатура “«Генерал Лютий» став зрадником” 1855 р. Джона Ліча (Мал. 8)²⁹. Назва покликала на цитовану під малюнком промову Миколи I про те, що у Росії є лише два генерали, яким можна довіряти, – Січень і Лютий, маючи на увазі ту роль, яку кліматичні особливості цих місяців у Росії відіграли свого часу у війні 1812 р. з Францією. Зима 1854–1855 рр. теж була дуже холодною, що ускладнювало ведення бойових дій воюючими сторонами, а особливо британцям, які мали проблеми з постачанням військ. Сподівання царя, що й у Кримській війні зима стане союзницею Росії, і його промова були негативно сприйняті британською громадськістю. Попри те, звістка про смерть імператора 2 лютого 1855 р. стала у Лондоні сенсацією радше трагічною, ніж радісною³⁰. Вона також спричинила значні коливання на європейських фондових ринках³¹. Як і попе-

²⁷ А. КЕРШОВСКИЙ, *История русской армии, в 4-х т.*, т. 2, Москва, 1993, с. 134.

²⁸ А. В. MAURICE, F. T. COOPER, *The History of the Nineteenth Century in Caricature*, New York, 1904, p. 130–132.

²⁹ *Punch, or the London Charivari*, vol. 28 (1855, March 10) 95.

³⁰ *Queen Victoria, the letters: a selection from Her Majesty's correspondence between the years 1837 and 1861, in 3 vol.*, vol. 3, London, 1907, p. 141.

³¹ М. Н. SPIELMAN, *Op. cit.*, p. 174.

“GENERAL FÉVRIER” TURNED TRAITOR.

“RUSSIA HAS TWO GENERALS IN WHOM SHE CAN CONFIDE—GENERALS JANVIER AND FÉVRIER.”—Speech of the late Emperor of Russia.

Мал. 8. “Генерал Лютий” став зрадником
 (“Росія має двох генералів, яким вона може довіряти, –
це генерали Січень та Лютий”, – промова покійного імператора Росії),
(*Punch, or the London Charivari*, 1855, vol. 28, March 10, p. 95)

редні карикатури малюнок був рефлексією на тему “страхитливості” Росії та звірств російської армії, яка була домінуючою у британському публічному дискурсі 50-х років XIX ст.³² Монстр, створений Миколою I, – війна – зрадив і повернувся проти нього ж.

³² J. E. CAIN, *Bram Stoker and Russophobia: evidence of the British fear of Russia in Dracula and the lady of the shroud*, Jefferson (N.C.), 2006, p. 35–37.

Джон Ліч з надзвичайною майстерністю відобразив ситуацію, пов’язану з промовою Миколи I й обставинами його смерті у своїй знаменитій карикатурі. На фоні хурделиці смерть у формі російського офіцера поклала свою кістляву руку на серце імператора. Аркуш з указом імператора про скерування російських військ на виволочення Євпаторії лежить на столі, притиснутий пісочним годинником (один із символічних атрибутів смерті), який відраховує останні хвилини і в житті царя, і до поразки Росії у війні. Інший аркуш з повідомленням про трагічний розгром росіян випадає з ослабленої руки монарха. Карикатура сповнена глибоким внутрішнім змістом. Це і святкування торжества справедливості – покарання зла, уособленням якого був Микола I. І водночас на малюнку ми бачимо царя як просту людину, смерть якої викликає співчуття.

Карикатури, спрямовані проти спадкоємця російського престолу Олександра II, мали значно м’якший характер. Велика Британія і Франція розуміли, що новий цар налаштований на припинення війни, оскільки поразка Росії, яка опинилася у повній міжнародній ізоляції, була лише питанням часу³³. На низці карикатур 1855–1856 років Олександр II зображений у пасивно-вичікувальній ситуації, готовий прийняти запропоновані йому умови миру. Перша після смерті Миколи I карикатура “Панча” авторства Дж. Теннієла березня 1855 р. демонструвала тяжкий спадок, який отримав від свого попередника молодий монарх (мал. 9)³⁴. Разом із царською військовою уніформою Олександр II успадкував триваючу війну з ключовими державами Європи, показану у вигляді літаючих артилерійських ядер на задньому плані малюнка, і трон, сидіння на якому унеможлилювали гострі багнети.

Таким чином, для карикатуристів журналу “Панч” періоду Кримської війни особи російських монархів стали основними об’єктами для конструювання образу ворога. Вони відштовхувалися від давно існуючих стереотипів щодо Росії, які оновилися після того, як країни стали суперниками у конфлікті. На карикатурах підкреслювалася несправедливість зовнішньої політики царату. Британська громадська думка вбачала у Миколі I головного винуватця війни,

³³ PH. WARNER, *Op. cit.*, p. 150.

³⁴ *Punch, or the London Charivari*, vol. 28 (1855, March 17) 105.

THE YOUNG CZAR COMING INTO HIS PROPERTY.

Мал. 9. Молодий цар отримує свій спадок
(*Punch, or the London Charivari*, 1855, vol. 28, March 17, p. 105)

який прикриваючись псевдорелігійними мотивами, переслідував експансіоністські цілі Росії щодо Туреччини. Образ Миколи I став уособленням усіх негативних характеристик, які можна було приписати ворогу. Він репрезентувався як основне джерело загрози для миру і спокою в Європі, для основ європейської цивілізації загалом. Художники-карикатуристи, зображаючи царя, вдавалися до таких прийомів, як дегуманізація та демонізація ворога, створення щодо нього негативних очікувань, ототожнення його зі злом, підступністю, насильством, смертю. Неприйняття абсолютної монархії як держави, де панував деспотизм, безправ'я, варварство, виводило процес конструювання образу ворога на ідеологічний рівень.

Катерина Богуславська

МЕДІЙНЕ КОНСТРУЮВАННЯ МІФУ ПРО
“СПОКОНВІЧНО РОСІЙСЬКИЙ” КРИМ
(НА ПРИКЛАДІ ІНФОРМАЦІЙНОГО АГЕНТСТВА
“РИА НОВОСТИ”)

Оскільки минуле є потужним джерелом легітимації, не дивно, що саме його Росія використовувала у якості інструмента політичної боротьби від самого початку анексії Криму, намагаючись довести законність своїх претензій на півострів. Саме до історії, минулого та результатів нелегального референдуму найбільше апелював президент РФ Володимир Путін у зверненні до обох палат Федерального зібрання Російської Федерації, відомого як “Кримська промова Володимира Путіна”: “16 березня в Криму відбувся референдум, він відбувся у повній відповідності з демократичними процедурами і міжнародно-правовими нормами. У голосуванні взяло участь понад 82 % виборців. Понад 96 % висловилися за возз’єднання з Росією. Цифри гранично переконливі. Щоб зрозуміти, чому було зроблено саме такий вибір, досить знати *історію Криму*, знати, що значила і значить Росія для Криму і Крим для Росії”¹.

У рамках цієї статті ми продемонструємо, яким чином легітимація анексії Криму через історію конструюється у медіа. Для цього ми визначимо два основних вектори легітимації, проаналізуємо кожен з них та у якості case-study розглянемо публікації інформаційного агентства та мережевого видання “РИА Новости” – зразкового прокремлівського ресурсу. Варто зазначити, що тут ми розглядаємо історію як суто ідеологічний конструкт російської влади, через що вона впритул наближається до політичного міфу.

У визначенні політичного міфу ми будемо спиратися на англійського політолога Крістофера Флада, згідно з яким, політичний міф – це “ідеологічно маркована розповідь, що претендує на статус

¹ *Обращение Президента Российской Федерации*, Официальные сетевые ресурсы Президента России, 2014, [Електронний ресурс], Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/news/20603>.

істинного уявлення про події минулого, сучасності, прогнозованого майбутнього і сприймається соціальною групою як правильна у загальних рисах”². Політичні міфи, подібно до священних, мають передаватися та сприйматися як повчальні історії, володіти достатнім авторитетом, мати “парадигматичну цінність як одночасно модель реальності і зразок для неї в очах тих, хто в них вірить”³. На думку Флада, політичні міфи можуть існувати у багатьох версіях та варіаціях, які, проте, мають збігатися у ключових моментах .

Отже, згідно з наведеним у вступі фрагментом “Кримської промови”, досить знати історію Криму, щоб зрозуміти, чим є “Росія для Криму і Крим для Росії”, отже, через історію можна зрозуміти і причини анексії. Справді, саме незнанням історії дорікатимуть усім, хто захоче наголосити на незаконності дій Кремля. Так, наприклад, новина на сайті “РИА Новости” від 16 січня 2018 року має таку назву: “Сенатор звинуватив Собчак у незнанні історії Криму”. Сенатор Сергій Цеков, який “представляє” у Раді Федерації Крим, стверджує: “Собчак своїми заявами щодо Криму постійно дивує, вона не знає історії Криму, не розуміє, як ми жили у складі України, що відбувалося в 2013–2014 роках”⁴. Цю ж тенденцію демонструє і новина від 13 грудня 2017 року під назвою “Влада Криму порадила послу США в РФ вчити історію”. Після того, як посол США Джон Гантсман заявив, що Крим – це Україна, “віцепрем’єр кримського уряду” Дмитро Полонський зазначив, що тільки незнання історії та географії дало йому змогу це зробити⁵.

І навпаки, у центрі уваги завжди опинятимуться слова західних експертів та політиків про “історично російський” Крим. Наприклад, новина від 14 січня 2018 року має назву “Професор з США нагадав про історичне право Росії на Крим”⁶. Так, інформа-

² К. Флад, *Политический миф. Теоретическое исследование*, пер. с англ. А. Георгиева, Москва (Прогресс) Традиция, 2004, с. 43.

³ *Ibid.*, с. 40.

⁴ *Сенатор обвинил Собчак в незнании истории Крыма*, РИА Новости, 2018, [Електронний ресурс], Режим доступу : <https://ria.ru/society/20180116/1512702904.html>.

⁵ *Власти Крыма посоветовали послу США в РФ учить историю*, РИА Новости, 2017, [Електронний ресурс], Режим доступу: <https://ria.ru/world/20171213/1510873681.html>.

⁶ *Профессор из США напомнил об историческом праве России на Крым*, РИА Новости, 2018, [Електронний ресурс], Режим доступу: <https://ria.ru/world/20180114/1512585350.html>.

ційне агентство цитує слова викладача Військово-морського коледжу США в Ньюпорті Лайла Голдстейна про те, що “Росію і Крим пов’язує довга спільна історія – півострів став російським ще в 1783 році... росіяни не раз захищали Крим в кровопролитних боях – проти Британії, Франції та Османської імперії в Кримській війні і проти нацистської Німеччини у Другій світовій”. Підтримуючи той самий вектор, видання виносить у заголовок слова кандидата у президенти Франції Франсуа Фійона про російський Крим: “Фійон назвав Крим «історично російською територією»”⁷.

Отже, “Кримська промова” Путіна не тільки визначила порядок денний російських медіа на наступні роки, а й забезпечила щедрий ґрунт для створення та реактуалізації різних політичних міфів: “У Криму буквально все пронизано нашою спільною історією і гордістю. Тут древній Херсонес, де прийняв хрещення святий князь Володимир. Його духовний подвиг – навернення до православ’я – визначив загальну культурну, ціннісну, цивілізаційну основу, яка об’єднує народи Росії, України і Білорусії. У Криму – могили російських солдатів, мужністю яких Крим у 1783 році було взято під Російську державу. Крим – це Севастополь, місто-легенда, місто великої долі, місто-фортеця і батьківщина російського Чорноморського військового флоту. Крим – це Балаклава і Керч, Малахів курган і Сапун-гора. Кожне з цих місць є святим для нас, це символи російської військової слави та небаченої доблесті”, – стверджував президент у промові⁸.

Таким чином, вже на цьому етапі можна простежити два основних вектори легітимації анексії за допомогою історії. По-перше, це легітимація через міф про Севастополь як про “місто російської військової слави”⁹, без якого неможливо уявити існування Росії. Севастополь, як йтиметься нижче, у нових реаліях може навіть претендувати на звання “третьої столиці Росії”¹⁰, адже

⁷ Фійон назвав Крым “исторически российской территорией”, РИА Новости, 2017, [Електронний ресурс], Режим доступу: <https://ria.ru/world/20170420/1492638086.html>.

⁸ *Обращение Президента Российской Федерации.*

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Овсянников видит Севастополь третьей столицей России*, РИА Новости, 2017, [Електронний ресурс], Режим доступу: <https://ria.ru/politics/20170918/1504977692.html>.

без нього начебто неможливо уявити російський Чорноморський флот, а без флоту – і саму Росію.

По-друге, це легітимація через православний аспект, адже в очах Володимира Путіна Крим – це “історична духовна купіль”¹¹, за доступ до якої “російський народ боровся багато віків”¹², бо саме у Херсонесі прийняв хрещення князь Володимир.

Проаналізуємо обидва вищенаведені вектори легітимації, а також те, яким чином вони проявляють себе в обраному для аналізу медіа.

Севастополь – “місто російської слави”

Директор Інституту українських досліджень та викладач історії Гарвардського університету Сергій Плохій у своїй праці “Місто слави: Севастополь у російській історичній міфології” стверджує, що незалежна Україна “забрала” з собою цілу низку “імперських «святих місць», яскраво позначених на російській культурній мапі”, з чим колишній імперії дуже важко змиритися. Такі фантомні болі Плохій пов’язує з “територіалізацією пам’яті”¹³.

До таких “святих місць”, крім об’єктів культових для православ’я (Софійський собор, Києво-Печерська Лавра), належать також міста, пов’язані з імперською історією, – Полтава та Севастополь.

На думку Плохія, питання Криму, Севастополя та російського Чорноморського флоту практично завжди перебувало в центрі українсько-російських відносин не в останню чергу через міф, згідно з яким Севастополь – це “місто російської слави, символ російського флоту і російського славетного минулого”¹⁴.

Підсумував це адмірал Ігор Касатонов, колишній керівник Чорноморського флоту ВМФ Росії, за словами якого, “позбавити Росію Чорноморського флоту та її військово-морських баз у Криму та Чорному морі означало б відкинути її на три століття назад, до часів Петра I”¹⁵.

¹¹ Президент пообещал поддержку ученым в написании истории Крыма, НТВ, 2014, [Електронний ресурс], Режим доступу: <http://www.ntv.ru/novosti/1259316/>.

¹² *Ibid.*

¹³ S. Plokhy, *The City of Glory: Sevastopol in Russian Historical Mythology*, Journal of Contemporary History 35, no. 3 (2000) 373.

¹⁴ *Ibid.*, p. 373.

¹⁵ *Ibid.*, p. 372.

Тонкощі формування міфу про Севастополь як про “місто російської слави”¹⁶ під час Кримської війни 1853–1856 рр., з його пам’ятниками адміралам Корнілову, Нахімову, Істоміну, “Севастопольськими розповідями” Льва Толстого та іншим, лишається поза межами нашої уваги.

Зазначимо лишень, що оборона Севастополя 1941–1942 рр., за словами Плохія, реактуалізувала міф про героїчне місто, а статус міста-героя, присвоєний у 1965 році, змістив акцент з оборони міста у 1854–1855 рр. під час Кримської війни на оборону міста у 1941–1942 рр. під час Другої світової війни.

Російська пропаганда постійно підкреслює героїчний статус міста, апелює до його героїчного минулого. Під час аналізу новин інформаційного агентства “РИА-Новости” ми виявили, що навіть у такій нейтральній статті, як “Сонце зійде: найкращі місця у Криму для зустрічі світанків та заходів”, розділ “Севастополь” починається з пасажу: “Головні асоціації з Севастополем пов’язані з його бойовою славою. «Місто російських моряків» і «місто-герой» – практично перше, що спадає на думку при згадці Севастополя»¹⁷.

У новині про те, що “губернатор” Севастополя Дмитро Овсянніков планує зробити місто “третьою столицею Росії” також акцентується героїчний статус міста. Сам “губернатор” не забуває згадати про славу попередників: “Ми будемо розвивати Севастополь як третю столицю Росії – південну столицю Росії, як центр тяжіння для всієї країни. Разом ми досягнемо високих результатів, все це будемо робити заради наших дітей і слави наших предків”¹⁸.

“Сакральна Корсунь”

Як зазначає кримський історик Сергій Громенко у книзі “#КрымНаш. Історія російського міфу”, унікальність міфу про “Сакральну Корсунь” полягає у тому, що він має точний час створення та автора – самого Володимира Путіна¹⁹.

¹⁶ S. Plokyh, *Op.cit.*, p. 379.

¹⁷ *Солнце взойдет: лучшие места в Крыму для встречи рассветов и закатов*, РИА Новости Крым, 2017, [Електронний ресурс], Режим доступу: http://crimea.ria.ru/crimea_summer/20170807/1111465367.html.

¹⁸ *Овсянников видит Севастополь третьей столицей России*.

¹⁹ С. Громенко, #КрымНаш. *Історія російського міфу*, К., 2017, с. 54.

Якщо у березневій “Кримській промові” президент РФ тільки окреслив цей міф, то під час зустрічі з молодими істориками у листопаді 2014 року він озвучив уже завершену версію: “Крим для російських православних людей має певне сакральне значення. Адже саме в Криму, в Херсонесі, хрестився князь Володимир, а потім хрестив Русь. Від початку первинна купіль хрещення Росії там. І потім, Херсонес – це ж Севастополь. Ви уявляєте, який зв’язок між духовним джерелом і державною складовою, мається на увазі боротьба за це місце, і за Крим загалом, і за Севастополь, за Херсонес. По суті, російський народ багато століть бореться за те, щоб твердою ногою стати біля своєї історичної духовної купелі”²⁰.

Як зазначає Громенко, ідея про “історичну духовну купіль” у Криму настільки сподобалася президенту, що він охоче повторив її і в посланні до Федерального зібрання (грудень 2014 року): “У Криму... духовний витік формування багатолітньої, але монолітної російської нації та централізованої Російської держави. Адже саме тут, у Криму, в стародавньому Херсонесі, або, як називали його російські літописці, Корсуні, прийняв хрещення князь Володимир, а потім і хрестив всю Русь...”²¹

Сергій Громенко розвінчує цей новостворений міф, наводячи список причин, з яких концепція “сакральної Корсуні” та “історичної духовної купелі” є фіктивною з історичної точки зору²².

Цікаво, що за запитом “Корсунь Крим” у пошуковик “РИА Новости” повертаються запити здебільшого пов’язані саме з князем Володимиром, хрещенням Русі або ж святкуванням річниці хрещення. Всі вони стверджують, що саме в Корсуні, за переказами, прийняв християнство святий князь Володимир, що хрестив потім і всю Русь²³. Крім цього, трапляються новини, як, наприклад, анонс відеомосту Москва – Сімферополь про “розвиток у Криму релігійного туризму”²⁴.

²⁰ Президент пообещал поддержку ученым в написании истории Крыма.

²¹ С. Громенко, *Op. cit.*, с. 55.

²² *Ibid.*, с. 56–62.

²³ День Крещения Руси: как князь Владимир отказался от язычества, РИА Новости, 2015, [Електронний ресурс], Режим доступу: <https://ria.ru/spravka/20150908/1235172685.html?injj=1>.

²⁴ Видеомост Москва – Симферополь, посвященный туристическому сезону, РИА Новости, 2015, [Електронний ресурс], Режим доступу: <https://ria.ru/announce/20150525/1066297741.html>.

Але загалом не можна стверджувати, що тема “сакральної Корсуні” або Криму як духовного центру Росії дуже поширена на цьому ресурсі. Скоріше, “сакральна Корсунь” виступає тим елементом, який завжди намагаються загадати в усіх матеріалах, пов’язаних з хрещення Русі. Адже саме це неодноразово робив президент Російської Федерації, про що йшлося вище²⁵.

Отже, враховуючи методичне повторення президентом Росії тези про те, що Володимир прийняв хрещення саме у Криму, а потім хрестив і всю Русь, символічна фіксація цієї концепції була лише питанням часу.

Так, вже наприкінці квітня 2014 року з пропозицією встановити в Москві пам’ятник Володимиру, “великому князю київському, хрестителю Русі”, виступила ініціативна група, яку одразу підтримала Російська військово-історична спільнота²⁶. Результатом ініціативи став пам’ятник Володимиру, який відкрили на центральній площі Москви 4 листопада 2016 року за участі президента Путіна.

Звісно, ініціатива зі встановлення пам’ятника не випадково збіглася у часі з анексією Росією Криму, яку після порушення низки міжнародних договорів треба було терміново легітимізувати принаймні у символічній сфері. Прикметно, що саме камінь з Херсонеса ліг в основу пам’ятника Володимиру у Москві, а освячував камінь особисто патріарх Кирил. Таким чином, на думку російської влади, було встановлено символічний зв’язок між Кримом та Москвою. Як зазначає Сергій Плохій, це – прагнення змінити парадигму та показати: Росія хрестилася не в Києві, а в Криму, через що особливий статус Києва просто нівелюється²⁷.

Отже, апеляція до історії та сакрального статусу Криму покликані легітимізувати його анексію у символічній сфері, надати їй вигляду відновлення історичної справедливості. У ході дослідження ми з’ясували, що Росія намагається використовувати мобілі-

²⁵ *День Крещення Руси*, РИА Новости, 2018, [Електронний ресурс], Режим доступу: <https://ria.ru/spravka/20180728/1525360462.html>

²⁶ *История обсуждения установки памятника князю Владимиру в Москве*, РИА Новости, 2015, [Електронний ресурс], Режим доступу: <https://ria.ru/spravka/20150908/1235172685.html?inj=1>.

²⁷ S. Plokhyy, *Op. cit.*, p. 369–383.

заційний та інтеграційний потенціали історії, а також маніпулювати політичними міфами відповідно до своїх нагальних потреб.

Засоби масової інформації допомагають сконструювати образ “споконвічно російського” Криму, підтримуючи таким чином офіційну лінію Кремля. Вони здійснюють спробу змістити акцент з порушення міжнародних правових норм на певне “історичне право” або “історичну боротьбу” Росії за Крим. В умовах російської агресії проти України ідентифікація таких маніпуляцій, розуміння того, як їх використовує російська пропаганда, є першочерговим завданням для розробки ефективної протидії цій пропаганді. Саме тому політичне використання історії, функціонування та інструментарій історичної політики Росії є перспективним полем для наукових досліджень.

CONTENTS

TO THE 100th ANNIVERSARY OF THE UKRAINIAN REVOLUTION (1917–1923)

*Hordiienko D. (Kyiv). Crimea Within or Outside
the Ukrainian Borders*5

*Generaliuk L. (Kyiv). Red Terror in the Crimea
of 1920–1923 from Maksymilian Voloshin’s Positions*50

M. Voloshin was one of eyewitnesses Bolshevik terror in the Crimea. He considered as his debt to keep epoch documents for descendants. And in the verses, letters and publicist texts said about mass executions, tortures, artificial provoked hunger – all that the Soviet power to intelligentsia and peasantry of the Crimea has brought. Analyzing the historical reasons of tragedies of 1920-th he marks style of board of leaders afflicted with aggression, and also the geopolitical model of behaviors of Russia as a states generated throughout several centuries. Voloshin’s message has the general character. Inherently this caution about threat of Russia to all civilized world.

ARTICLES. MATERIALS

*Kornienko V. (Kyiv). To the History of the Discovery and
First Study of a Marble Slab from Gorgippia
from the Time of Sauromat I*65

The article publishes new information about the circumstances of the discovery and the first study of a marble slab from Gorgippia from the time of the Bosporan king Tiberius Julius Sauromatus I (93–123), published in the “Corpus of Bosphorus Inscriptions” under number 1122.

*Potulnytskyi V. (Kyiv). Medieval Crimea in Historiosophical
Views of Omeljan Pritsak (the Comparative Analysis
of the Pre-War and German Life Periods of Scholar)*71

It was both in his pre-war and German life periods that Omeljan Pritsak discussed the history of Crimea in a range of articles and essays. However, the themes addressed in these articles differed widely as the scholar set different tasks. The articles written in the pre-war period considered the problems of Crimea in the context of the early and developed Middle Ages. In these writings, the scholar touched upon the common themes of Crimea's history, on the one hand, and the history of Khazars' capital Atil, Persia, and Tehran, on the other hand. Additionally, from the philological and toponymic standpoint, he analysed and commented on the work by the medieval Arabian author Abu al-Fida written in the fourteenth century, in which the thinker focused on the history of two Crimean cities, namely Sudak and Caffa.

In his German period, Omeljan Pritsak continued the Cossack-Crimean pursuits of one of his teachers, the Czech scientist Jan Rypka, and published several articles devoted to the Crimean themes of the late Middle Ages evolving around the Cossack-Crimean treaty concluded in March 1648, the Cossack-Ottoman treaty signed in August of the same year, the question of the so-called 'Khan's betrayal', and the origin of the Turkish-language definition of a Cossack as 'Kardash-kazagi', 'a brotherly Cossack'.

In both activity periods considered in this article, Omeljan Pritsak consistently held the idea of inseparability of Crimea's and Ukraine's interests by discussing not only the historical and philological aspects of the problem, but also by revealing the essence and causes of complex relations that had developed in the triangle: Zaporozhian Army – the Crimean Khanate – the Ottoman Empire. It is vital to emphasize that in both pre-war and German periods, the scholar did not consider any aspect of Crimea's ancient and new history outside the context of Ukrainian history, constantly emphasizing that the relations of Ukrainian hetmans and Crimean khans maintained continuity since the medieval times. Thus, Ukraine has more rights for Crimea than the Russian Empire of Romanovs whose Crimean history began only in the early modern period, which is the late eighteenth century.

Alferov O. (Kyiv). A Round Seal of Theodore, the Strategist of Kherson80

The seal of the protospataria and strategist of Kherson Theodore of the early 11th century is published in the article. It was found in the village of Klymentynivka, Mena district, Chernihiv region.

*Dzhanov O. (Kyiv). Caffa – a City on the Border
of the “Empire of the Tatars”*82

The article is a short general outline of the history of the largest Genoese “colony” in the Black Sea Area – Caffa. The author deals mainly with the relationship between the Genoese administration of Caffa and the neighboring Juchid state and, later, the Crimean Khanate. In the course of the presentation, on the basis of the newly discovered written sources, important controversial historiographical issues are resolved. The article considers the meaning of such Tatar titles in Latin as ‘titan’ and ‘governor of Campania’, as well as the content of the Tatar-Genoese treaty of 1881. In the section on the historical topography of the city, the author clarifies the location of some objects of the city and gives a hitherto unknown list of gates of the Genoese Caffa according to the manuscript of 1460, which was corrected with the already known lists of Ceffe’s gates of Ottoman times. Alternative localization of the so-called tower of St. Constantine outside the perimeter of the fortress walls of the city was first proposed and published an image of it from the drawing of the French traveler Julien Bordier of 1607. The topic of the location of one of the naval arsenals of Caffa is considered, its plan and facade from maps and publications of the second half of the 18th has been given. The topic of the existence of a separate castle in the citadel of the Genoese Caffa (in Ottoman times – Narin-Hisar) was raised. In addition, the author considered the controversial issue of the ethnic composition and population of the Genoese Caffa in comparison with the Ottoman tax records of the 16th century.

*Shutko O. (Kyiv). Sanjak Caffa as a Refuge for
Future Ottoman Sultans*132

The article deals with the importance of the Crimea in the lives of Sultans Bayezid II, Selim I, Suleiman I and their families. After all, sanjak Caffa played an important role in the inheritance of the Ottoman throne in the 16th century. In addition, Ayşe Hafsa, the mother of Sultan Suleiman the Magnificent, also came from the Crimea. Also his beloved wife Roxelana was taken by Crimean Tatars from the same place.

*Rakhno K. (Opishne). Mongolian Ethnonyms
in the Crimean Toponymy*145

The article deals with the traces of Mongolian ethnonyms in the toponymics of the Crimea. These are the names of tribes and kins of Mongolian origin. In particular, place names in the Crimea

prove habitation of such natives of Mongolia as the Naimans, Merkits, Khadargins, Alčins, Baidars, Bayauts, Besuts, Borjigins, Jaruuds, Jarchuuds, Jalairs, Eljigens. The presence among the Crimean Tatars of descendants of the Oirat branch of the Mongols, namely the Dzungars, Dörbens (Dörbets), Qalmaks, and actually Oirats, is noteworthy. This proves the very small participation of the Kipchak element in the ethnogenesis of the Crimean Tatars and at the same time the fundamental contribution of the Mongols to the formation of this people. Belonging to these tribes, which have a hierarchy of prestige, was important to the people of the Crimea. Some of the Mongol clans were rising, some were losing their significance. Over time, their self-names became entrenched. This was facilitated by the structure of the state structure of the Crimean Khanate, which was similar to other medieval Tatar states.

*Rakhno M. (Poltava). Crimean Gothic and Ukrainian
Lingual Relations167*

The article deals with the links between the Crimean Gothic and Ukrainian languages. This is, first and foremost, a debatable Crimean Gothic *stap* ‘goat’, which could have an Iranian etymology and is also presented in the Polish, Slovak, Czech, partly Bulgarian, Macedonian, Serbian, Slovenian, Gagauz, Hungarian, Romanian, and Albanian languages. Next is the Crimean Gothic *stool* ‘seat’, which is related to the Ukrainian name for a chair. The Crimean Gothic *wingart* ‘grapes, vine’ is different in meaning from the classic Gothic *weina-gards* ‘vineyard’, but both have equivalences in the meanings of the Ukrainian word *виноград* and are related to the history of Gothic viticulture in the Crimea and the Northern Black Sea region. Crimean Gothic sayings *lel uburt* ‘For health’ and *kilemschkop* ‘Drink a glass’ are related to the culture of wine consumption borrowed by Ukrainians.

*Kudanovych O. (Kyiv). Restoration of the Spanish Bow
of the 15th Century from Sudak from the Stock Collection
of the National Conservation Area “St. Sophia in Kyiv”180*

The article reveals the peculiarities of the restoration of the object of the stock collection of the National Conservation Area “St. Sophia in Kyiv”, which originates from the archeological excavations in the Sudak Fortress, carried out in 1973. During the restoration works, the Spanish bowl of the 15th century, which has been preserved in the form of several fragments, was restored to its integral appearance.

<i>p. Yu. Mytzyk (Kyiv). An Outstanding Figure of the Ukrainian-Crimean Tatar Union of the 17th (Kalga-Soltan Shahin-Giray)</i>	183
--	-----

This article deals with the little-studied aspect of the Ukrainian-Crimean-Tatar relations – the union of 1625–1627 and an important role in its accomplishment of Kalga-Soltan Shahin-Giray. Although the alliance did not lead to the Crimea’s independence from the Ottoman Empire and Ukraine from the Polish-Lithuanian Commonwealth, however, it had some success and, most importantly, laid the tradition that Bogdan Khmelnytsky successfully continued.

<i>Potulnytskyi G. (Kyiv). The Political and Diplomatic Activity of Gryhor Orlyk in the Framework of Integration of Crimean Question into the International Policy of the Versailles Cabinet (1730–1750s)</i>	190
---	-----

Being at the political and diplomatic service of King of France Louis XV for more than three decades (from 1730 to 1759) Gryhor Orlyk, the son of the Ukrainian Hetman Pylyp Orlyk, was committed to furthering the cause of his father. Traditionally, in the context of the political tasks of the French kingdom, he addressed, on the one hand, the incorporation of the Cossack factor into the foreign policy of the Versailles Cabinet, and, on the other hand, the Crimean question. At every stage of his diplomatic service, which we have distinguished (the 1730s, 1740s, and 1750s respectively), the Hetman’s son set different tasks to resolve the Crimean issue and, accordingly, tried to implement them. In the 1730s, executing the order of the Prime Minister of France, Cardinal Fleury, he repeatedly visited Bakhchysarai, the capital of the Crimean Khanate, in an attempt to bring over the Crimean Khan Qaplan Giray to supporting the father-in-law of the French king Stanislav Leshchinsky and finally achieved his goal. In 1740, theoretically developing the Crimean vector of France’s policy, Gryhor Orlyk submitted several memoranda to the French Foreign Ministry. In the 1750s, the Hetman’s son attempted to develop the Crimean direction again by taking some practical measures. In order to accomplish the mission, he sent his senior representatives, namely Cossacks Fedir Myrovych and Fedir Nakhymovskyi, to Crimea setting the objective to engage in relations with Zaporizhzhia from Crimea and to gather information about the state of trade relations between the Zaporozhian Sich and Crimea. Through his consistent, permanent, and persistent actions, Gryhor Orlyk contributed to the traditional matter of Hetman’s Ukraine integration into the international policy of the Versailles Cabinet, along with the Cossack and Crimean fac-

tors. As the envoy of the French Crown in Crimea, he made the last attempt to involve the Crimean Khanate to the problems related to the restoration of the Cossack statehood solving the Crimean-Cossack problem, which had been consistent since the sixteenth century.

Fragments of the Translation of Minas Meditsa's book
"Journey to Poland and Other Places Inhabited
by Armenians, Natives of the Ancient Capital
City Ani"/ *Publication by O. Dzhanov and
D. Hordiienko, introductory article by O. Dzhanov*201

The paper is an archaeographic publication of three fragments from the book of the famous Armenian educator, Armenian Catholic priest in the Crimea Minas Meditsa (Brzhishkian). Minas Meditsa made detailed notes when in 1820 he traveled from Vienna to Odessa and the Crimea, through Galicia and Podillia, and when he was in the Crimea and beyond. Mostly monuments of Armenian culture: churches, manuscripts and epigraphic monuments were in his field of interest. Later, these notes became the basis for a major work, which was published in 1830 in Venice under the title "Journey to Poland and Other Places Inhabited by Armenians, Natives of the Ancient Capital City Ani". Minas Brzhishkian's book is in itself an important source, because the author carefully listed all the antiquities that he managed to get acquainted with during his travels. Many of them have not survived to our time. For the first time in historiography, the author raises the question of the origin of the Armenian colonies of Western Ukraine and the Crimea. Priest Minas interested not only in the history of the Armenians. The description of the regions he visited is accompanied by a general historical essay, which was based on historical sources, beginning with ancient authors. The second fragment contains very important topographic details about Theodosia.

*Pytlovana L. (Lviv). Russian Monarchs in Punch Cartoons
During the Crimean War 1853–1856:
Designing the Image of the Enemy*231

In this paper is investigated the image of enemy that was constructed in *Punch* magazine during the Crimean war 1853–1856. The author analyses the images of the tsars of Nicholas I and Alexander II in *Punch* cartoons. The dynamics of attributing the images of monarchs with all the negative features applicable to the image of the enemy is demonstrated. It is proved that their representation was based on stereotypes towards Russia that previously

existed in British public opinion, and had been aggravated during the period of military confrontation.

Bohuslavska K. (Kyiv). The Media Construction of the Myth About “Initially Russian” Crimea (On the Example of the RIA Novosti)249

This article attempts to analyze the political myths which the Russian Federation uses in order to legitimize the annexation of the Crimea. It demonstrates that the “Crimean speech” of Russian President Vladimir Putin has identified two main vectors of such legitimization – through the myth of Sevastopol as a “city of Russian glory” and through the myth of the “sacred Korsun”. The article traces the presence of these myths in the news of the news agency “RIA Novosti”. It shows that violating a number of international treaties Russian authorities try to legitimize occupation of the Crimea at least in the symbolic sphere.

ЗМІСТ

ДО 100-РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917–1923)

Гордієнко Д. (Київ). Крим у та поза межами України5

З початку Російської революції 1917 р. вибухає Українська революція, а також розгортається кримсько-татарський революційний рух у Криму. З червня 1917 р. прослідковується співпраця українських та кримськотатарських політичних сил на півострові. Влітку 1917 р. в Києві відбулась зустріч одного з лідерів кримських татар Дж. Сейдамета з главою уряду УНР В. Винниченком. Кримсько-татарська делегація у складі 10 чоловік взяла участь у З'їзді народів у Києві 8–15 вересня 1917 р. Питання Криму у складі України в політиці Центральної Ради постало восени, після більшовицького перевороту в Петрограді 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. У Києві було створено Крайовий комітет охорони революції, який поширив дію Уряду України на всі землі, заселені українцями, включаючи материкову частину Таврійської губернії. Це рішення було підтверджено Третім Універсалом УНР: “До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями – ... Таврія (без Криму)...”. Однак на території Криму співпраця українських та кримськотатарських сил значно посилилась у цей час. Паралельно Український Уряд робить заходи з українізації флоту, зокрема дислокованого у Севастополі. 13(26) грудня 1917 р. Курултай кримських татар проголосив утворення Кримської Народної Республіки. Однак російські більшовики знищили Кримську Народну Республіку на початку січня 1918 р. З того часу, у порозумінні з татарами, Український Уряд розпочав роботу щодо входження Криму до складу України і вже 24 квітня 1918 р. посол УНР у Стамбулі заявив турецькому уряду, що Крим є невід’ємною частиною України. Паралельно, у березні 1918 р. більшовики проголосили утворення Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди, яка, проте, проіснувала лише близько одного місяця і обмежувалася виключно Кримським півостровом. Уряд гетьмана Павла Скоропадського також розглядав Крим як невід’ємну складову України.

З листопада 1920 р. Крим потрапив під російську окупацію. Діячі кримсько-татарського та українського політичного руху були змушені виїхати на еміграцію. З іншого боку, опір місцевого населення російській окупації змусив радянське керівництво утворити Кримську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку на початку листопада 1921 р. Нова республіка перебувала під юрисдикцією Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки.

Вийшовши в еміграцію співпраця та перемовини щодо подальшої долі Криму у складі України тривали. Відомі зустрічі представників Уряду УНР в екзилі з лідерами кримсько-татарського руху наприкінці 1920-х років – на початку 1930-х років. При цьому українська сторона послідовно розглядала Крим як невід’яну складову вільної України з гарантуванням всієї повноти політичних прав кримських татар.

У роки нациської (німецької) окупації (1941–1944) Крим входив до складу Рейхкомісаріату “Україна”. З другого боку, радянський партизанський та підпільний рух на території півострову був підпорядкований Штабу партизанського руху України. Однак по війні, у 1944 р., Крим повертається до складу Росії, кримські татари та інші нацменшини були депортовані, населені пункти перейменовані на російський лад. Кримська автономія була ліквідована 30 червня 1945 р. Крим став звичайною областю Росії.

Однак економічно Крим був частиною південноукраїнського економічного регіону. З іншого боку, депортація корінних народів Криму призвела до запустіння та тотального економічного занепаду півострова. Тому 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР за вказівкою КППС видала указ передати Кримську область до складу України. Формально це було зроблено в честь 300-річчя “Возз’єднання України з Росією” у 1654 р. Україна вклала в економіку Криму 4817,4 мільйонів карбованців протягом лише 1955–1958 рр. Ініціатором цієї передачі вважається перший секретар Комуністичної партії СРСР Микита Хрущов, хоча формально ініціатива походила від Верховної Ради України (Протокол № 49 від 13 лютого 1954). Офіційно, мешканці Криму сприйняли позитивно цей акт. Таким чином Україна отримала регіон з домінуючим російським населенням. Українська політична еміграція насторожено сприйняла цей “дарунок”, вважаючи, що Крим стане якорем відокремлення України від Росії. Попри те, що ще в 1954 р. Центральний комітет компартії України роз-

робив “План заходів з масово-політичної і культурно-освітньої роботи в Кримській області”, в наступний період Крим зазнав тотальної русифікації.

У лютому 1991 р. Кримську область було перетворено в Кримську Автономну Республіку у складі України. На референдумі 1 грудня 1991 р. 57 % мешканців Криму підтримали незалежність України. Конституція України (1996) визнала Крим Автономною Республікою – невід’ємною складовою України, що задекларувала і Конституція Криму 1998 р. Севастополь був виокремлений в окремий адміністративний округ з безпосереднім підпорядкуванням Києву.

З березня 2014 р. Крим перебуває під російською окупацією.

<i>Генералюк Л. (Київ)</i> . Червоний терор у Криму 1920–1923 рр. з позицій Максиміліана Волошина	50
--	----

СТАТТІ. МАТЕРІАЛИ

<i>Корнієнко В. (Київ)</i> . До історії виявлення та першого дослідження мармурової плити з Горгіппії часів Савромата I	65
<i>Потульницький В. (Київ)</i> . Середньовічний Крим в історіософії Омеляна Пріцака (порівняльний аналіз довоєнного та німецького бачень)	71
<i>Алфьоров О. (Київ)</i> . Молівдовул Теодора, стратига Херсона	80
<i>Джанов О. (Київ)</i> . Кафа – місто на кордоні “Імперії Татар”	82
<i>Шутко О. (Київ)</i> . Санджак Кафа як притулок для майбутніх османських султанів	132
<i>Рахно К. (Опішне)</i> . Монгольські етноніми в топоніміці Криму	145
<i>Рахно М. (Полтава)</i> . Кримськоготсько-українські мовні зв’язки	167

<i>Куданович О. (Київ). Реставрація іспанської чаші XV ст. з Судака фондової колекції Національного заповідника “Софія Київська”</i>	180
<i>о. Юрій Мицик (Київ). Видатний діяч українсько- кримськотатарського союзу XVII ст. (Калга-Солтан Шахін-Гірей)</i>	183
<i>Потульницький Г. (Київ). Політико-дипломатична діяльність Григора Орлика по інтеграції кримського питання до міжнародної політики версальського кабінету в 1730-х – 1750-х рр.</i>	190
<i>Фрагменти перекладу книги Мінаса Медіци “Мандрівка до Польщі та інших місць, населених вірменами, вихідцями з древнього престольного міста Ані” / Публікація підготовлена О. Джановим та Д. Гордієнком, вступна стаття О. Джанова</i>	201
<i>Питльована Л. (Львів). Російські монархи у карикатурі британського часопису “Панч” (“Punch”) під час Кримської війни 1853–1856 рр.: формування образу ворога</i>	231
<i>Богуславська К. (Київ). Медійне конструювання міфу про “Споконвічно російський” Крим (на прикладі інформаційного агентства “РИА Новости”)</i>	249
<i>Contents</i>	257

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАШ КРИМ
OUR CRIMEA
BİZİM QİRİMİZ

випуск IV

Оригінал-макет, верстка: *В. Корнієнко*

Редактор: *Д. Гордієнко*

Дизайн обкладинки: *А. Кальченко*

Адреса редакції:

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ,
01001

Підписано до друку 12.12.2019.

Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 15.58. Обл.-вид. арк. 15.79

Видруковано з готових діапозитивів

в друкарні ТОВ “Друкарня “Рута”

(свід. серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.)

м. Кам’янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1

тел. 0 38 494 22 50, drukruta@ukr.net

До статті: О. Куданович, *Реставрація іспанської чаші XV ст. з Судака фондової колекції Національного заповідника “Софія Київська”*

Мал. 1. Іспанська чаша XV ст. з розкопок Генуезької фортеці (КН 5351).
Лицевий бік. Вигляд до реставрації. Фото О. Кудановича

Мал. 2. Іспанська чаша XV ст. з розкопок Генуезької фортеці (КН 5351).
Тильний бік. Вигляд до реставрації. Фото О. Кудановича

Мал. 3. Іспанська чаша XV ст. з розкопок Генуезької фортеці (КН 5351).
Лицевий бік. Вигляд у процесі реставрації. Фото О. Кудановича

Мал. 4. Іспанська чаша XV ст. з розкопок Генуезької фортеці (КН 5351).
Лицевий бік. Вигляд після реставрації. Фото О. Кудановича